

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
ЕНЕЇДА

ЧАСТИНА ПЕРША

¹ Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

² Він, швидко поробивши човни,
На сине море попускав,
Троянців насажавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка, —
Енея не любила — страх;
Давно уже вона хотіла,
Його щоб душка полетіла
К чортам і щоб і дух не пах.

³ Еней був тяжко не по серцю
Юноні — все її гнівив;
Здававсь гірчійший їй від перцю,
Ні в чім Юнони не просив;
Но гірш за те їй не любився,
Що, бачиш, в Трої народився
І мамою Венеру звав;
І що його покійний дядько,
Парис, Пріамове дитятко,
Путивочку Венері дав.

⁴ Побачила Юнона з неба,
Що пан Еней на поромах;
А те шепнула сука Геба...
Юнону взяв великий жах!
Впрягла в гринджолята павичку,
Сховала під кибалку мичку,
Щоб не світилася коса;
Взяла спідницю і шнурівку,
І хліба з сіллю на тарілку,
К Еолу мчалась, як оса.

⁵ “Здоров, Еоле, пане-свату!
Ой, як ся маеш, як живеш? —
Сказала, як ввійшла у хату,
Юнона. — Чи гостей ти ждеш?..”
Поставила тарілку з хлібом
Перед старим Еолом-дідом,
Сама же сіла на ослін.
“Будь ласкав, сватоньку-старику!
Ізбий Енея з пантелику,
Тепер пливе на морі він.

⁶ Ти знаєш, він який суціга,
Паливода і горлоріз;
По світу як іще побіга,
Чиїхсь багацько вилле сліз.
Пошли на його лихо злее,
Щоб люди всі, що при Енеї,
Послизли і щоб він і сам...
За сее ж дівку чорнобриву,
Смачною, гарну, уродливу
Тобі я, далебі, що дам”.

⁷ “Гай, гай! ой, дей же його кату!
Еол насупившись сказав. —
Я все б зробив за сюю плату,
Та вітри всі порозпускав:
Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весілля,
Зефір же, давній негодай,
З дівчатами заженухався,
А Евр в поденщики нанявся, —
Я к хочеш, так і помишляй!

⁸ Та вже для тебе обіщаюсь
Енееві я ляпас дати;
Я хутко, миттю постараюсь
В трістя його к чортам загнати.
Прощай же! швидче убирайся,
Обіцянки не забувайся,
Бо послі, чуеш, нічирк!
Я к збрешеш, то хоча надсядся,
На ласку послі не понадся,
Тогді від мене возьмеш чвирк”.

⁹ Еол, оставшись на господі,
Зібрав всіх вітрів до двора,
Велів поганій бути погоді...
Якраз на морі і гора!

Все море зараз спузирило,
Водою мов в ключі забило,
Еней тут крикнув, як на пуп;
Заплакався і заривався,
Пошарпався, увесь подрався,
На тім'ї начесав аж струп.

¹⁰ Прокляті вири роздулися,
А море з лиха аж реве;
Слізьми троянці облилися,
Енея за живіт бере;
Всі човники їх розчухрало,
Багацько війська тут пропало;
Тоді набрались всі сто лих!
Еней кричить, що “я Нептуну
Півкопи грошей в руку суну,
Аби на морі штурм утих”.

¹¹ Нептун із давна був дряпичка,
Почув Еней голосок;
Шатнувся зараз із запічка,
Півкопи для його кусок!..
І миттю осідлавши рака,
Схвативсь на його, мов бурлака,
І вирнув з моря, як карась.
Загомонів на вітрів грізно:
“Чого ви гудете так різно?
До моря, знаєте, вам зась!”

¹² От тут-то вітри схаменулись
І ну всі драла до нори;
До л я с а мов ляхи шатнулись,
Або од їжака тхори.
Нептун же зараз взяв мітелку
І вимів море, як світелку,
То сонце глянуло на світ.
Еней тогді як народився,
Разів із п'ять перехрестився;
Звелів готовити обід.

¹³ Поклали шальовки соснові,
Кругом наставили мисок;
І страву всякую, без мови,
В голодний пхали все куток.
Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глитали
І брагу кухликом тягли;
Та і горілочку хлистали, —

Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли.

¹⁴ Венера, не послідня шльоха,
Проворна, враг її не взяв,
Побачила, що так полоха
Еол синка, що аж захляв;
Умилася, причепурилась
І, як в неділю, нарядилась,
Хоть би до дудки на танець!
Взяла очіпок грезетовий
І кунтуш з усами люстровий,
Пішла к Зевесу на ралець.

¹⁵ Зевес тогді кружав сивуху
І оселедцем заїдав;
Він, сьому випивши восьмуху,
Послідки з кварти виливав.
Прийшла Венера, іскривившись,
Заплакавши і завіскрившись,
І стала хлипать перед ним:
“Чим пред тобою, милий тату,
Син заслужив таку мій плату?
Йон, мов в свинки, грають їм.

¹⁶ Куди йому уже до Риму?
Хіба як здохне чорт в рові!
Як вернеться пан хан до Криму,
Як жениться сич на сові.
Хіба б уже та не Юнона,
Щоб не вказала макогона,
Що й досі слухає чмелів!
Коли б вона та не бісилась,
Замовкла і не камезилась,
Щоб ти се сам їй ізвелів”.

¹⁷ Юпитер, все допивши з кубка,
Погладив свій рукою чуб:
“Ох, доцю, ти моя голубка!
Я в правді твердий так, як дуб.
Еней збудує сильне царство
І заведе своє там панство;
Не малий буде він панок.
На панщину весь світ погонить,
Багацько хлопців там наплодить
І всім їм буде ватажок.

¹⁸ Заїде до Дидони в гості

І буде там бенкетовать;
Полюбиться її він мосці
І буде бісики пускати.
Іди, небого, не журися,
Попонеділкуй, помолися,
Все буде так, як я сказав”.
Венера низько поклонилась
І з панотцем своїм простилась,
А він її поціловав.

¹⁹ Еней прочумався, проспався
І голодрабців позбирав,
Зо всім зібрався і уклався,
І, скільки видно, почухрав.
Плив-плив, плив-плив, що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь.
“Коли б, — каже, — умер я в Трої,
Уже б не пив сеї гіркої
І марне так не волочивсь”.

²⁰ Потім до берега приставши
З троянством голим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм?
І зараз чогось попоїли,
Щоб на путі не ослабіли;
Пішли, куди хто запопав.
Еней по берегу попхався,
І сам не знав, куди слонявся,
Аж гульк — і в город причвалав.

²¹ В тім городі жила Дидона,
А город звався Карфаген,
Розумна пані і моторна,
Для неї трохи сих імен:
Трудяща, дуже працьовита,
Весела, гарна, сановита,
Бідняжка — що була вдова;
По городу тогді гуляла,
Коли троянців повстрічала .
Такі сказала їм слова:

²² “Відкіль такі се гольтіпаки?
Чи рибу з Дону везете?
Чи, може, виходці-бурлаки?
Куди, прочане, ви йдете?
Який вас враг сюди направив?”

І хто до города причалив?
Яка ж ватага розбишак!”
Троянці всі замурмотали,
Дидоні низько в ноги пали,
А вставши, їй мовляли так:

23 “Ми всі, як бач, народ хрещений,
Волочимся без талану,
Ми в Трої, знаєш, породжені,
Еней пустив на нас ману;
Дали нам греки прочухана
І самого Енея-пана
В три вирви вигнали відтіль;
Звелів покинути нам Трою,
Підмовив плавати з собою,
Тепер ти знаєш, ми відкіль.

24 Помилуй, пані благородна!
Не дай загинуть головам,
Будь милостива, будь незлобна,
Еней спасибі скаже сам.
Чи бачиш, як ми обідрались!
Убрання, постолі порвались,
Охляли, ніби в дощ щеня!
Кожухи, свити погубили
І з голоду в кулак трубили,
Така нам лучилась пеня”.

25 Дидона гірко заридала
І з білого свого лиця
Платочком сльози обтирала:
“Коли б, — сказала, — молодця
Енея вашого злапала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді Великдень був би нам!”
Тут плюсь — Еней, як будто з неба:
“Ось, осьде я, .коли вам треба!
Дидоні поклонюся сам”.

26 Потім з Дидоною обнявшись,
Поцілювались гарно всмак;
За рученьки біленькі взявшись,
Балакали то с'як, то так.
Пішли к Дидоні до господи
Через великі переходи,
Ввійшли в світлицю та й на піл;
Пили на radoщах сивуху
І їли сім'яну макуху,

Покіль кликнули їх за стіл.

27 Тут їли рознії потрави,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарнії приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хрину
І локшину на переміну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик.

28 І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Кутивсь для духу яловець.
Бандура горлиці бриньчала,
Сопілка зуба затинала,
А дудка грала по балках;
Санжарівки на скрипці грали,
Кругом дівчата танцювали
В дробушках, в чоботах, в свитках.

29 Сестру Дидона мала Ганну,
Навсправжки дівку хоть куди,
Проворну, чепурну і гарну;
Приходила і ся сюди
В червоній юпочці баєвій,
В запасці гарній фаналевій,
В стьонжках, в намисті і ковтках;
Тут танцювала викрутасом,
І пред Енеем вихилясом
Під дудку біла третяка.

30 Еней і сам так розходився,
Як на аркані жеребець,
Що трохи не увередився,
Пішовши з Гандзею в танець.
В обох підківки забряжчали,
Жижки од танців задрижали,
Вистрибовавши гоцака.
Еней, матню в кулак прибравши
І не до соли примовлявши,
Садив крутенько гайдука.

31 А послі танців варенухи
По филижанці піднесли;

І молодиці-цокотухи
Тут баляндраси понесли;
Дидона кріпко заюрила,
Горщок з вареною розбила,
До дуру всі тоді пили.
Ввесь день весело прогуляли
І п'яні спати полягали;
Енея ж ледве повели.

³² Еней на піч забрався спати,
Зарився в просо, там і ліг;
А хто схотів, побрів до хати,
А хто в хлівець, а хто під стіг.
А деякі так так хлиснули,
Що де упали — там заснули,
Сопли, харчали і хропли;
А добрі молодці кружали,
Поки аж півні заспівали, —
Що здужали, то все тягли.

³³ Дидона рано ісхопилась.
Пила з похмілля сирівець;
А послі гарно нарядилась,
Якби в оренду на танець.
Взяла кораблик бархатовий,
Спідницю і карсет шовковий
І начепила ланцюжок;
Червоні чоботи обула,
Та і запаски не забула,
А в руки з вибійки платок.

³⁴ Еней же, з хмелю як проспався,
Із'їв солоний огірок;
Потім умився і убрався,
Як парубійка до дівок.
Йому Дидона підслала,
Що од покійника украла,
Штани і пару чобіток;
Сорочку і каптан з китайки,
І шапку, пояс з каламайки,
І чорний шовковий платок.

³⁵ Як одяглись, то ізійшлися,
З собою стали розмовлять;
Наїлися і прийнялися,
Щоб по-вчорашньому гулять.
Дидона ж тяжко сподобала
Енея так, що і не знала,

Де дітися і що робить;
Точила всякїї баляси
І підпускала разні лясї,
Енею тільки б угодить.

³⁶ Дидона вигадала грище,
Еней щоб веселїший був,
І шоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав'язала
І у панаса грати стала,
Енея б тільки уловить;
Еней же зараз догадався,
Коло Дидони терся, м'явся,
Її шоб тільки вдовольнить.

³⁷ Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотїв,
Тут инчі журавля скакали,
А хто од дудочки потїв.
І в хрещика і в горю дуба,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в джгута;
В хлюста, в пари, в візка іграли
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

³⁸ Щодень було у них похмілля,
Пилась горїлка, як вода;
Щодень бенькети, мов весїлля,
Всі п'яні, хоть посуньсь куда.
Енееві так, як болячї
Або лихїй осїнній трясї,
Годила панї всякий день.
Були троянці п'яні, ситї,
Кругом обутї і обшитї,
Хоть голї прибрели, як пень.

³⁹ Троянці добре там курили,
Дали приманку всїм жїнкам,
По вечорницям всї ходили,
Просвітку не було дївкам.
Та й сам Еней, сподар, і паню
Підмовив паритися в баню...
Уже ж було не без грїха!
Бо страх вона його любила,
Аж розум весь свій погубила,
А бачся, не була плоха.

40 От так Еней жив у Дидони,
Забув і в Рим щоб мандровать.
Тут не боявся і Юнони,
Пустився все бенькетовать;
Дидону мав він мов за жінку,
Убивши добру в неї грінку,
Мутив, як на селі москаль!
Бо — хрін його не взяв — моторний,
Ласкавий, гарний і проворний,
І гострий, як на бритві сталь.

41 Еней з Дидоною возились,
Як з оселедцем сірий кіт;
Ганяли, бігали, казились,
Аж лився деколи і піт.
Дидона ж мала раз роботу,
Як з ним побігла на охоту,
Та грім загнав їх в темний льох...
Лихий їх зна, що там робили,
Було не видно з-за могили,
В льоху ж сиділи тільки вдвох.

42 Не так-то робиться все хутко,
Як швидко оком ізмигнеш;
Або як казку кажеш прудко,
Пером в папері як писнеш.
Еней в гостях прожив немало, —
Що з голови його пропало,
Куди його Зевес послав.
Він годів зо два там просидів,
А мабуть би, і більш прониців,
Якби його враг не спіткав.

43 Колись Юпитер ненароком
З Олимпа глянув і на нас;
І кинув в Карфагену оком,
Аж там троянський мартопляс...
Розсердився і розкричався,
Аж цілий світ поколихався;
Енея лаяв на весь рот:
“Чи так-то, гадів син, він слуха?”
Убрався в патоку, мов муха,
Засів, буцім в болоті чорт.

44 Підіть гінця мені кликніте,
До мене зараз щоб прийшов,
Глядіть же, цупко прикрутіте,

Щоб він в шиньок та не зайшов!
Бо хочу я кудись послати.
Йон, йон же, вража мати!
Але Еней наш зледащів
А то Венера все свашкує,
Енеєчка свого муштрує,
Щоб він з ума Дидону звів”.

⁴⁵ Прибіг Меркурій засапавшись,
В три ряди піт з його котив;
Ввесь ремінцями обв'язавшись,
На голову бриль наложив;
На грудях з бляхою ладунка,
А ззаду з сухарями сумка,
В руках нагайський малахай.
В такім наряді влізши в хату,
Сказав: “Готов уже я, тату,
Куда ти хочеш, посилай”.

⁴⁶ “Біжи лиш швидче в Карфагену,-
Зевес гінцеві так сказав, —
І пару розлучи скажену,
Еней Дидону б забував.
Нехай лиш відтіль уплітає
І Рима строїти чухрає, —
А то заліг, мов в грубі пес.
Коли ж він буде йще гуляти,
То дам йому себе я знати, —
От так сказав, скажи, Зевес”.

⁴⁷ Меркурій низько поклонився,
Перед Зевесом бриль ізняв,
Через поріг перевалився,
До стані швидче тягу дав.
Покинувши із рук нагайку,
Запряг він миттю чортопхайку,
Черкнув із неба, аж курить!
І все кобилок поганяє,
Що оглобельна аж брикає;
Помчали, аж візок скрипить!

⁴⁸ Еней тогді купався в бразі
І на полу укрившись ліг;
Йому не снилось о приказі,
Як ось Меркурій в хату вбіг!
Смикнув із полу, мов псяюху.
“А що ти робиш, п'єш сивуху? -
Зо всього горла закричав, —

Ану лиш, швидче убирайся,
З Дидоною не женихайся,
Зевес поход тобі сказав!

⁴⁹ Чи се ж таки до діла робиш,
Що й досі тут загулявсь?
Та швидко і не так задробиш;
Зевес не дурно похвалявсь;
Получиш добру халазію,
Він видавить з тебе олію,
От тільки йще тут побарись.
Гляди ж, сьогодні щоб убрався,
Щоб нищечком відсіль укрався,
Мене удруге не дождись”.

⁵⁰ Еней піджав хвіст, мов собака;
Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла кабака:
Уже він знав, який Зевес.
Шатнувся миттю сам із хати
Своїх троянців позбирати;
Зібравши, дав такий приказ:
“Як можна швидче укладайтесь,
Зо всіми клунками збирайтесь,
До моря швендайте якраз!”

⁵¹ А сам, вернувшись в будинки,
Своє лахміття позбирав;
Мізерії наклав дві скриньки,
На човен зараз одіслав
І дожидався тільки ночі,
Що як Дидона зімкне очі,
Щоб не прощавшись тягу дати.
Хоть він за нею і журився
І світом цілий день нудився;
Та ба! бач, треба покидати.

⁵² Дидона зараз одгадала,
Чого сумує пан Еней,
І все на ус собі мотала,
Щоб умудритися і їй;
З-за печі часто виглядала,
Прикинувшись, буцім куняла
І мов вона хотіла спати.
Еней же думав, що вже спала,
І тільки що хотів дати драла,
Аж ось Дидона за чуб хвать.

53 “Постій, прескурвий, вражий сину!
Зо мною перше розплатись;
От задушу, як злу личину!
Ось ну лиш тільки завертись!
От так за хліб, за сіль ти платиш?
Ти всім, привикши насміхатись,
Розпустиш славу по мені!
Нагріла в пазусі гадюку,
Що послі ізробила муку;
Послала пуховик свині.

54 Згадай, який прийшов до мене,
Що ні сорочки не було;
І постолів чорт мав у тебе,
В кишені ж пусто, аж гуло;
Чи знав ти, що таке гроші?
Мав без матні одні холоші,
І тільки слава, що в штанах;
Та й те порвалось і побилось,
Аж глянуть сором, так світилось;
Свитина вся була в латках.

55 Чи я ж тобі та не годила?
Хіба ріжна ти захотів?
Десь вража мати підкусила,
Щоб хирний тут ти не сидів”.
Дидона гірко заридала,
І з серця аж волосся рвала,
І закраснілася, мов рак.
Запінилася, посатаніла,
Неначе дурману із'їла,
Залаяла Енея так:

56 “Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,
Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, пресидкий,
Негідний, злодій, еретик!
За кучму сю твою велику
Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт!
І очі видеру із лоба
Тобі, диявольська худоба,
Трясешся, мов зимою хорт!

57 Мандруй до сатани з рогами,
Нехай тобі присниться біс!
З твоїми сучими синами,
Щоб враг побрав вас всіх гульвіс,

Що ні горіли, ні боліли,
На чистому щоб поколіли,
Щоб не оставсь ні чоловік;
Щоб доброї не знали долі,
Були щоб з вами злиї болі,
Щоб ви шаталися повік”.

⁵⁸ Еней від неї одступався,
Поки зайшов через поріг,
А далі аж не оглядався,
З двора в собачу ристь побіг.
Прибіг к троянцям, засапався,
Обмок в поту, якби купався,
Мов з торгу в школу курохват;
Потім в човен хутенько сівши
І їхати своїм велівши,
Не оглядався сам назад.

⁵⁹ Дидона тяжко зажурилась,
Ввесь день ні їла, ні пила;
Все тосковала, все нудилась,
Кричала, плакала, ревла.
То бігала, якби шалена,
Стояла довго тороплена,
Кусала ногті на руках;
А далі сіла на порозі,
Аж занудило їй, небозі,
І не встояла на ногах.

⁶⁰ Сестру кликнула на пораду,
Щоб горе злее розказать,
Енееву оплакати зраду
І льготи серцю трохи дати.
“Ганнусю, рибко, душко, любко,
Рятуй мене, моя голубко,
Тепер пропала я навік!
Енеем кинута я бідна,
Як сама паплюга послідня,
Еней злий змії — не чоловік!

⁶¹ Нема у серця мого сили,
Щоб я могла його забути.
Куди мні бігти? — до могили!
Туди один надійний путь!
Я все для його потеряла,
Людей і славу занедбала;
Боги! я з ним забула вас.
Ох! дайте зілля мні напитись,

Щоб серцю можна розлюбитись,
Утихомиритись на час.

⁶² Нема на світі мні покою,
Не ллються сльози із очей,
Для мене білий світ єсть тьмою,
Там ясно тільки, де Еней.
О пуцьверинку Купидоне!
Любуйся, як Дидона стогне...
Щоб ти маленьким був пропав!
Познайте, молодиці гожі,
З Енеєм бахурі всі схожі,
Щоб враг зрадливих всіх побрав!”

⁶³ Так бідна з горя говорила
Дидона, жизнь свою кляла;
І Ганна що їй ні робила,
Ніякої ради не дала.
Сама з царицей горювала,
І сльози рукавом втирала,
І хлипала собі в кулак.
Потім Дидона мов унишкла,
Звеліла, щоб і Гандзя вийшла,
Щоб їй насумоватись всмак.

⁶⁴ Довгенько так посумовавши,
Пішла в будинки на постіль;
Подумавши там, погадавши,
Проворно скочила на піл.
І взявши з запічка кресало
І клоччя в пазуху чимало,
Тихенько вийшла на город.
Ночною се було добою
І самою тихою порою,
Як спав хрещений весь народ.

⁶⁵ Стояв у неї на городі
В кострі на зиму очерет;
Хоть се не по царській породі,
Та де ж взять дров, коли все степ;
В кострі був зложений сухенький,
Як порох, був уже палкенький,
Його й держали на підпал.
Під ним вона огонь кресала
І в клоччі гарно розмахала
І розвела пожар чимал.

⁶⁶ Кругом костер той запаливши,

Зо всей одежі роздяглась,
В огонь лахміття все зложивши,
Сама в огні тім простяглась.
Вкруг неї полом'я палало,
Покійниці не видно стало,
Пішов од неї дим і чад! —
Енея так вона любила,
Що аж сама себе спалила,
Послала душу к чорту в ад.

ЧАСТИНА ДРУГА

¹ Еней, попливши синім морем,
На Карфагену оглядавсь;
Боровсь з своїм, сердега, горем,
Слізьми, бідняжка, обливавсь.
Хоть од Дидони плив поспішно,
Та плакав гірко, неугішно.
Почувши ж., що в огні спеклась,
Сказав: “Нехай їй вічне царство,
Мені же довголітне панство,
І щоб друга вдова найшлась!”

² Як ось і море стало грати,
Великі хвилі піднялись,
І вітри зачали бурхати,
Аж човни на морі тряслись.
Водою чортзна-як крутило,
Що трохи всіх не потопило,
Вертілись човни, мов дурні.
Троянці з страху задрижали,
І що робити, всі не знали,
Стояли мовчки всі смутні.

³ Один з троянської ватаги,
По їх він звався Палінур;
Сей більше мав других одваги,
Сміленький був і балагур;
Що наперед сей схаменувся
І до Нептуна окликнувся:
“А що ти робиш, пан Нептун!
Чи се і ти пустивсь в ледащо,
Що хочеш нас звести нінащо?
Хіба півкопи і забув?”

⁴ А далі після сеї мови
Троянцям він так всім сказав:

“Бувайте, братця, ви здорові!
Оце Нептун замудровав.
Куди тепер ми, братця, піїдем?
В Італію ми не доїдем,
Бо море дуже щось шпує,
Італія відсіль не близько,
А морем в бурю їхать слизько,
Човнів ніхто не підкує.

⁵ Ось тут земелька єсть, хлоп'ята,
Відсіль вона невдалеку:
Сицилія, земля багата,
Вона мені щось по знаку.
Дмухнім лиш, братця, ми до неї
Збувати горесті своєї,
Там добрий цар живе Ацест.
Ми там, як дома, очуняєм,
І як у себе, загуляєм,
Всього у нього вдоволь єсть”.

⁶ Троянці разом прийнялися
І стали веслами гребти,
Як стрілки, човники неслися,
Мов ззаду пхали їх чорти.
Їх сицилійці як уздріли,
То з .города, мов подуріли,
До моря бігли всі зустрічати.
Тут між собою розпитались,
Чоломкалились і обнімалились,
Пішли до короля гулять.

⁷ Ацест Енею, як би брату,
Велику ласку показав,
І, зараз попросивши в хату,
Горілкою почаствовав;
На закуску наклали сала,
Лежала ковбаса чимала
І хліба повне решето.
Троянцям всім дали тетері
І відпустили на кватері:
Щоб йшли, куди потрапить хто.

⁸ Тут зараз підняли банькети
Замурмотали, як коти,
І в кахлях понесли пашкети,
І киселю їм до сити;
Гарячую, м'яку бухинку,
Зразову до рижків печінку,

Гречаний з часником панпух.
Еней з дороги налігався
І пінної так нахлестався,
Трохи не виперсь з його дух.

⁹ Еней хоть трохи був підпилий,
Та з розумом не потерявсь;
Він син був богобоязливий,
По смерті батька не цуравсь.
В сей день його отець опрягся,
Як чикилдихи обіжрався, —
Анхиз з горілочки умер.
Еней схотів обід справляти
І тут старців нагодовати, —
Щоб біг душі свій рай одпер.

¹⁰ Зібрав троянську всю громаду
І сам пішов надвір до них,
Просить у їх собі пораду,
Сказав їм річ в словах таких:
“Панове, знаєте, трояне
І всі хрещенії миряне,
Що мій отець бував Анхиз,
Його сивуха запалила
І живота укоротила,
І він, як муха в зиму, зслиз.

“Зробити поминки я хочу,
Поставити обід старцям —
І завтра ж — далі не одстрочу.
Скажіте: як здається вам?”
Сього троянці і бажали,
І всі уголос закричали:
“Енею, боже поможи;
Коли же хочеш, пане, знати,
І сами будем помагати,
Бо ми тобі не вороги”.

¹² І зараз миттю всі пустились
Горілку, м'ясо купувать,
Хліб, бублики, книші вродились,
Пійшли посуду добувать;
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили,
Договорили і попа;
Хазяїнів своїх ззивали,
Старців по улицям шукали,
Пішла на дзвін дякам копа.

13 На другий день раненько встали,
Огонь надворі розвели
І м'яса в казани наклали,
Варили страву і пекли.
П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
Досита щоб було всім їсть.

14 Цебри сивушки там стояли
І браги повнії діжки;
Всю страву в вагани вливали
І роздавали всім ложки.
Як проспівали "со святими",
Еней обливсь слізьми гіркими,
І прийнялися всі трепать;
Наїлися і нахлистались,
Що деякі аж повалялись...
Тоді і годі поминать.

15 Еней і сам со старшиною
Анхиза добре поминав;
Не здрів нічого пред собою,
А ще з-за столу не вставав;
А далі трошки проходився,
Прочумався, протверезився,
Пішов к народу, хоть поблід.
З кишені вийнявши півкіпки,
Шпурнув в народ дрібних, як ріпки,
Щоб тямили його обід.

16 Енея заболіли ноги,
Не чув ні рук, ні голови;
Напали з хмелю перелоги,
Опухли очі, як в сови,
І весь обдувся, як барило,
Було на світі все неміло,
Мислите по землі писав.
З нудьги охляв і ізнемігся,
В одежі ліг і не роздігся,
Під лавкою до світа спав.

17 Прокинувшись, весь трусився,
За серце ссало, мов глисти;
Перевертався і нудився,

Не здужав голови звести,
Поки не випив півквартівки
З імбером пінної горілки
І кухля сирівцю не втер.
З-під лавки виліз і струхнувся,
Закашляв, чхнув і стрепенувся:
“Давайте, — крикнув, — пийте тепер”.

¹⁸ Зібравшись, всі паненята
Ізнов кружати почали,
Пили, як брагу поросята,
Горілку так вони тягли;
Тягли тут пінненьку троянці,
Не вомпили сициліанці,
Черкали добре назахват.
Хто пив тут більш од всіх сивухи,
І хто пив разом три осьмухи,
То той Енеєві був брат.

¹⁹ Еней наш роздоброхотався,
Ігрища вздумав завести,
І п'яний зараз розкричався,
Щоб перебійців привести.
У вікон школярі співали,
Халяндри циганки скакали,
Іграли в кобзи і сліпці;
Були тут різні чути крики,
Водили в городі музики
Моторні, п'яні молодці.

²⁰ В присінках всі пани сиділи,
Надворі ж вкруг стояв народ.
У вікна деякі гляділи,
А инчий був наверх ворот;
Аж ось прийшов і перебієць,
Убраний так, як компанієць,
І звався молодець Дарес;
На кулаки став викликати
І перебійця визивати,
Кричав, опарений мов пес:

²¹ “Гей, хто зо мною вийде битись,
Покуштовати стусанів?
Мазкою хоче хто умитись?
Кому не жаль своїх зубів?
А нуте, нуте, йдіте швидше
Сюди на кулаки лиш ближче!
Я бебехів вам надсажу;

На очі вставлю окуляри,
Сюди, поганці-бакаляри!
Я всякому лоб розміжжу”.

²² Дарес довгенько дожидався,
Мовчали всі, ніхто не йшов;
З ним всякий битися боявся,
Собою страху він задав.
“Так ви, бачу, всі легкодухи,
Передо мною так, як мухи,
І пудофети наголо”.
Дарес тут дуже насміхався,
Собою чванивсь, величався,
Аж сором слухать всім було.

²³ Абсест троянець був сердитий,
Згадав Ентелла-козака,
Зробився мов несамовитий,
Чимдуж дав відтіль дропака.
Ентелла скрізь пішов шукати,
Щоб все, що бачив, розказати
І щоб Дареса підцьковать.
Ентелл був тяжко смілий, дужий,
Мужик плечистий і невключий,
Тоді він п'яний вклався спать.

²⁴ Знайшли Ентелла-сіромаху,
Що він під тином гарно спав;
Сього сердешного тімаху
Будити стали, щоб устав.
Всі голосно над ним кричали,
Ногами всилу розкачали,
Очима він на них лупнув:
“Чого ви? що за вража мати,
Зібрались не давати спати”.
Сказавши се, оп'ять заснув.

²⁵ “Та встань, будь ласкав, пане-свату!”
Абсест Ентеллові сказав.
“Пійдіть лиш ви собі ік кату!” —
Ентелл на їх так закричав.
А послі баче, що не шутка,
Абсест сказав, яка погудка,
Проворно скочивши, здригнувсь:
“Хто, як, Дарес? — ну, стійте наші!
Зварю пану Даресу каші,
Горілки дайте лиш нап'юсь”.

26 Примчали з казанок сивухи,
Ентелл її разком дмухнув
І од сієї він мокрухи
Скрививсь, наморщивсь і зівнув,
Сказав: “Тепер ходімо, братця,
До хвастуна Дареса-ланця!
Йому я ребра полічу,
Зімну всього я на кабаку,
На смерть зувічу, мов собаку,
Як битися — я научу!”

27 Прийшов Ентелл перед Дареса,
Сказав йому на сміх: “Гай-гай!
Ховайсь, проклята неотеса,
Зарання відсіль утікай;
Я роздавлю тебе, як жабу,
Зітру, зімну, мороз як бабу,
Що тут і зуби ти зітнеш.
Тебе диявол не пізнає,
З кістками чорт тебе злигає,
Уже від мене не влизнеш”.

28 На землю шапку положивши,
По локоть руки засукав
І цупко кулаки стуливши,
Дареса битись визивав.
Із серця скриготав зубами,
Об землю тупотав ногами,
І на Дареса налізав.
Дарес не рад своїй лихоті,
Ентелл потяг не по охоті
Дареса, щоб його він знав.

29 В се врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід,
Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакомини різні їли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки, —
Уже либонь були п'яненькі,
Понадувались, мов йоржі.

30 Я к ось знічев'я вбіг Меркурій,
Засапавшись до богів;
Прискочив, мов котище мурий
До сирних в маслі пирогів!

“Ге! Ге! от тут-то загулялись,
Що і од світу одцурались,
Диявол-ма вам і стида.
В Сицилії таке твориться,
Що вам би треба подивиться, —
Там крик, мов підступа орда”.

³¹ Боги, почувши, зашатались,
Із неба виткнули носи,
Дивитись на бійців хватались,
Як жаби літом із роси.
Ентелл там сильно храбровався,
Аж до сорочки весь роздягся,
Совав Даресу в ніс кулак.
Дарес ізвомпив сіромаха,
Бо був Ентелл непевна птаха,
Як чорноморський злий козак.

³² Венеру за вискихватило,
Як глянула, що там Дарес;
Ій дуже се було не мило,
Сказала: “Батечку Зевес!
Дай моему Даресу сили,
Йому хвоста щоб не вкрутили,
Щоб він Ентелла поборов.
Мене тогді весь світ забуде,
Коли Дарес живий не буде;
Зроби, щоб був Дарес здоров”.

³³ Тут Бахус п'яний обізвався,
Венеру лаяти почав,
До неї з кулаком совався,
І так ісп'яна їй сказав:
“Пійди лиш ти к чортам, плюгава,
Невірна, пакосна, халява!
Нехай ізслизне твій Дарес,
Я за Ентелла сам вступлюся,
Як більш сивухи натягнуся,
То не заступить і Зевес.

³⁴ Чи знаєш, він який парнище?
На світі трохи єсть таких,
Сивуху так, як брагу, хлище,
Я в парубках кохаюсь сих.
Уже залле за шкуру сала,
Ні неня в бразі не скупала,
Як він Даресові задасть.
Уже хоть як ти не вертисся,

З своїм Даресом попростися,
Бо прийдеться йому пропасть”.

³⁵ Зевес до речі сей дочувся,
Язик на силу повернув,
Він од горілки весь обдувся
І грімко так на їх гукнув:
“Мовчіть!.. чого ви задрочились?
Чи бач, у мене розходились!
Я дам вам зараз тришия!
Ніхто в кулачки не мішайтеся
Кінця од самих дожидайтесь, —
Побачим, — візьметь то чия?”

³⁶ Венера, облизня піймавши,
Слізки пустила із очей,
І, як собака, хвіст піджавши,
Пішла к порогу до дверей
І з Марсом у куточку стала,
З Зевеса добре глузовала;
А Бахус пінненьку лигав,
Із Ганімедова пuzдерка
Утер трохи не з піввідерка;
Напивсь — і тільки що крєктав.

³⁷ Як між собою боги сварились
В раю, попившись в небесах;
Тоді в Сицилії творились
Великі дуже чудеса.
Дарес од страху оправлявся
І до Ентелла підбирався,
Цибульки б дасть йому під ніс.
Ентелл од ляпаса здригнувся,
Разів із п'ять перевернувся,
Трохи не попустив і сліз.

³⁸ Розсердився і роз'ярився,
Аж піну з рота попустив,
І саме в міру підмостився,
В висок Дареса затопив:
З очей аж іскри полетіли,
І очі ясні соловіли,
Сердешний об землю упав.
Чмелів довгенько дуже слухав
І землю носом рив і нюхав,
І дуже жалібно стогнав.

³⁹ Тут всі Ентелла вихваляли,

Еней з панами реготавсь,
З Дареса ж дуже глузовали,
Що силою він величавсь.
Звелів Еней його підняти,
На вітрі щоб поколихати
Од ляпаса і щоб прочхавсь;
Ентеллові ж дав на кабаку
Трохи не цілую гривняку
За те, що так він показавсь.

⁴⁰ Еней же, сим не вдовольнившись,
Іще гуляти захотів
І цупко пінної напившись,
Ведмедів привести звелів.
Литва на труби засурмила,
Ведмедів зараз зупинила,
Заставила їх танцювать.
Сердешний звір перекидався,
Плигав, вертівся і качався,
Забув і бджоли піддерать.

⁴¹ Як пан Еней так забавлявся,
То лиха він собі не ждав,
Не думав і не сподівався,
Щоб хто з Олимпа кучму дав.
Но те Юнона повернула,
І в голові так коверзнула,
Щоб зараз учинить ярміз;
Набула без панчіх патинки,
Пішла в Ірисині будинки,
Бо хитра ся була, як біс.

⁴² Прийшла, Ірисі підморгнула,
Черкнули разом в хижу вдвох,
І на ухо щось їй шепнула,
Щоб не підслухав який бог;
І пальцем цупко прикрутила,
Щоб зараз все то ізробила
І їй би принесла лепорт;
Ірися низько поклонила,
І в ліжник зараз нарядилась,
Побігла з неба, як би хорт.

⁴³ В Сицилію якраз спустилась,
Човни троянські де були;
І між троянок помістилась,
Которі човнів стерегли.
В кружку сердешні сі сиділи

І кисло на море гляділи,
Бо їх не кликали гулять,
Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали
Без просипу неділь із п'ять.

⁴⁴ Дівчата з лиха горювали,
Нудило тяжко молодиць;
Лиш слинку з голоду ковтали,
Як хочеться кому кислиць.
Своїх троянців проклинали,
Що через їх так горювали,
Дівки кричали на весь рот:
“Щоб їм хотілось так гуляти,
Як хочеться нам дівовати,
Коли б замордовав їх чорт”.

⁴⁵ Троянці волокли з собою
Старую бабу, як ягу,
Лукаву відьму, злу Берою,
Іскорчившуюся в дугу.
Ірися нею ізробилась
І як Бероя нарядилась
І підступила до дівок;
І щоб к ним лучче підмоститься
І пред Юноной заслужиться,
То піднесла їм пиріжок.

⁴⁶ Сказала: “Помагай біг, діти!
Чого сумуете ви так?
Чи не остило тут сидіти?
Оце гуляють наші як!
Мов божевільних, нас морочать,
Сім літ, як по морям волочать;
Глузують, як хотять, із вас,
Але з другими бахурюють,
Свої ж жінки нехай горюють,
Коли водилось се у нас?”

⁴⁷ Послухайте лиш, молодиці,
Я добрую вам раду дам;
І ви, дівчата білолиці,
Зробім кінець своїм бідам,
За горе ми заплатим горем —
А доки нам сидіть над морем?
Приймімось, човни попалім.
Тогді і мусять тут остаться
І нехотя до нас прижаться;

Ось так на лід їх посадім”.

48“Спасеть же біг тебе, бабусю! —
Троянки вголос загули. —
Такої б ради, пайматусю,
Ми ізгадати не могли”.
І зараз приступили к флоту
І прийнялися за роботу:
Огонь кресати і нести
Скіпки, тріски, солому, клоччя;
Була тут всяка з них охоча,
Пожар щоб швидче розвести.

49 Розжевілось і загорілось,
Пішов димок до самих хмар,
Аж небо все зачервонілось,
Великий тяжко був пожар.
Човни і байдаки палали,
Соснові пороми тріщали,
Горіли дьоготь і смола.
Поки троянці огляділись,
Що добре їх троянки грілись,
То часть мала човнів була.

50 Еней, пожар такий уздрівши,
Злякався, побілів, як сніг,
І бігти всім туди звелівши,
Чимдуж до човнів сам побіг.
На гвалт у дзвони задзвонили,
По улицях в трещотки били,
Еней же на весь рот кричав:
“Хто в бога вірує — ратуйте!
Рубай, туши, гаси, лий, куйте!
А хто ж таку нам кучму дав?”

51 Еней од страху з плигу збився,
В умі сердега помішавсь
І зараз сам не свій зробився,
Скакав, вертівся і качавсь;
І із сього свого задору
Він, голову піднявши вгору,
Кричав, опарений мов пес.
Олимпських шпетив на всю губу,
Свою і неню лаяв лубу,
Добувсь і в рот, і в ніс Зевес.

52“Гей ти, проклятий стариганю!
На землю з неба не зиркнеш,

Не чуєш, як тебе я ганю,
Зевес! — ні усом не моргнеш.
На очах більма поробились,
Коли б довіку посліпились,
Що не допоможеш ти мені.
Чи се ж таки тобі не соромно,
Що пропаду, от лиш не видно?
Я ж, кажуть люди, внук тобі!

⁵³ А ти з сідою бородою,
Пане добродію Нептун!
Сидиш, мов демон, під водою,
І зморщившись, старий шкарбун!
Коли б струхнув хоть головою
І сей пожар залив водою —
Тризубець щоб тобі зломивсь!
Ти базаринку любиш брати,
А людям в нужді помагати
Не дуже, бачу, поспішивсь.

⁵⁴ І братик ваш Плутон, поганець,
Із Прозерпиною засів,
Пекельний, гаспидський коханець,
Іще себе там не нагрів?
Завів братерство з дьяволами
І в світі нашими бідами
Не погорює ні на час.
Не посилюється німало,
Щоб так палати перестало
І щоб оцей пожар погас.

⁵⁵ І ненечка моя рідненька
У чорта десь тепер гуля;
А може, спить уже п'яненька
Або з хлоп'ятами ганя.
Тепер їй, бачу, не до соли,
Уже, підтикавши десь поли,
Фурцює добре навісна.
Коли сама з ким не ночує,
То для когось уже свашкує,
Для сього тяжко поспішна.

⁵⁶ Та враг бери вас, — що хотіте,
Про мене, те собі робіть;
Мене на лід не посадіте,
Пожар лиш тільки погасіть;
Завередуйте по-своєму
І, будьте ласкави, моему

Зробіте лихові кінець.
Пустіть лиш з неба веремію
І покажіте чудасію,
А я вам піднесу ралець”.

⁵⁷ Тут тільки що перемолвився
Еней і рот свій затулив;
Як ось із неба дощ полився,
В годину ввесь пожар залив.
Бурхнуло з неба, мов із бочки,
Що промочило до сорочки;
То драла врозтич всі дали.
Троянці стали всі, як хлюща,
їм лучилася невсипуща,
Не ради і дощу були.

⁵⁸ Не знав же на яку ступити
Еней і тяжко горював,
Чи тут остатись, чи поплити?
Бо враг не всі човни забрав;
І миттю кинувсь до громади
Просить собі у ней поради,
Чого собою не вбагне.
Тут довго тяжко раховали
І скільки не коверзовали,
Та все було, що не оне.

⁵⁹ Один з троянської громади,
Насупившись, все мовчав
І, дослухавшись до поради,
Ціпком все землю колупав.
Се був пройдисвіт і непевний,
І всім відьмам був родич кривний
Упир і знахур ворожить.
Умів і трясцю одшептати,
І кров кристьянську замовляти,
І добре знав греблі гатить.

⁶⁰ Бував і в Шльонському з волами,
Не раз ходив за сіллю в Крим;
Тарані торговав возами,
Всі чумаки братались з ним.
Він так здавався і нікчемний,
Та був розумний, як письменний,
Слова так сипав, як горох.
Уже в чім, бач, пораховати,
Що розказать — йому вже дати;
Ні в чім не був страхополох.

⁶¹ Невтесом всі його дражили,
По-нашому ж то звався Охрім;
Мені так люди говорили —
Самому ж незнакомий він.
Побачив, що Еней гнівився,
До його зараз підмостився,
За білу рученьку і взяв;
І вивівши Енея в сіни,
Сам поклонився аж в коліни,
Таку Енею річ сказав:

⁶² “Чого ти сильно зажурився
І так надувся, як індик?
Зовсім охляв і занудився,
Мов по болотові кулик?
Чим більш журитися — все гірше,
Заплутаєшся в лісі більше,
Покинь лиш горе і заплюй.
Піди вкладися гарно спати,
А послі будеш і гадати,
Спочинь та вже тогді міркуй!”

⁶³ Послухавши Еней Охріма,
Укрившись, на полу ліг спать;
Но лупав тільки все очима,
Не міг ні крихти задрімаць.
На всі боки перевертався,
До люльки разів три приймався,
Знемігся ж, мов і задрімав.
Як ось Анхиз йому приснився,
Із пекла батечко явився
І синові таке сказав:

⁶⁴ “Прокинься, милее дитятко!
Пробуркайся і проходись,
Се твій прийшов до тебе батько,
То не сполохайсь, не жахнись.
Мене боги к тобі послали
І так сказати приказали:
Щоб ти нітрохи не журився,
Пошлють тобі щасливу долю,
Щоб учинив ти божу волю
І швидче в Рим переселився.

⁶⁵ Збери всі човни, що остались,
І гарно зараз їх оправ;
Придерж своїх, щоб не впивались,

І сю Сицилію остав.
Пливи і не журись, небоже!
Уже тобі скрізь буде гоже.
Та ще, послухай, щось скажу:
Щоб в пекло ти зайшов до мене,
Бо діло єсть мені до тебе.
Я все тобі там покажу.

⁶⁶ І по олимпському закону
Уже ти пекла не минеш:
Бо треба кланятись Плутону,
А то і в Рим не допливеш.
Якусь тобі він казань скаже,
Дорогу добру в Рим покаже,
Побачиш, як живу і я.
А за дорогу не турбуйся,
До пекла навпростець прямуйся
Пішком, — не треба і коня.

⁶⁷ Прощай же, сизий голубочок!
Бо вже стає надворі світ;
Прощай, дитя, прощай, синочок!..”
І в землю провалився дід.
Еней спросоння як схопився,
Дрижав од страху і трусився;
Холодний лився з його піт;
І всіх троянців покликавши,
І лагодитись приказавши,
Щоб завтра поплисти як світ.

⁶⁸ К Ацесту зараз сам махнувши,
За хліб подяковав, за сіль;
І там не довго щось побувши,
Вернувся до своїх відтіль.
Ввесь день збирались та складались;
І світу тільки що дождались,
То посідали на човни.
Еней же їхав щось несміло,
Бо море дуже надоїло,
Я к чумакам дощ восени.

⁶⁹ Венера тільки що уздріла,
Що вже троянці на човнах,
К Нептуну на поклон побігла,
Щоб не втопив їх у волнах.
Поїхала в своїм ридвані,
Мов сотника якого пані,
Баскими конями, як звір.

Із кінними проводниками,
З трьома назаді козаками,
А коні правив машталір.

⁷⁰ Була на йому біла свита
Із шаповальського сукна,
Тясомкою кругом обшита,
Сім кіп стоялася вона.
Набакир шапочка стриміла,
Далеко дуже червоніла,
В руках же довгий був батіг;
Ім грімко ляскав він із лиха,
Скакали коні без оддиха;
Ридван, мов вихор в полі, біг.

⁷¹ Приїхала, заgrimотіла,
Кобиляча мов голова;
К Нептуну в хату і влетіла
Так, як із вирію сова;
І не сказавши ні півслова,
Нехай, каже, твоя здорова
Бува, Нептуне, голова!
Як навіжена, прискакала,
Нептуна в губи цілувала,
Говорячи такі слова:

⁷² “Коли, Нептун, мені ти дядько,
А я племінниця тобі,
Та ти ж мені хрещений батько,
Спасибі зароби собі.
Моему поможи Енею,
Щоб він з ватагою своєю
Щасливо їздив по воді;
Уже і так пополякали,
Насилу баби одшептали,
Попався в зуби був біді”.

⁷³ Нептун, моргнувши, засміявся;
Венеру сісти попросив
І після неї облизався,
Сивухи чарочку налив;
І так її почаствовавши,
Чого просила, обіщавши,
І зараз з нею попрощавсь.
Повіяв вітр з руки Енею,
Простивсь сердешненький з землею,
Як стрілочка, по морю мчавсь.

74 Поромщик їх щонайглавніший
З Енеєм їздив всякий раз,
Його слуга був найвірніший —
По-нашому він звався Тарас.
Сей, сидя на кормі, хитався,
По саме нільзя нахлистався
Горілочки, коли прощавсь.
Еней велів його прийняти,
Щоб не пустивсь на дно ниряти
І в лучшій місці би проспавсь.

75 Но видно, що пану Тарасу
Написано так на роду,
Щоб тільки до сього він часу
Терпів на світі сім біду.
Бо, розхитавшись, бризнув в воду,
Нирнув — і, не спитавши броду,
Наввиринки пішла душа.
Еней хотів, щоб окошилась
Біда і більш не продовжилась,
Щоб не пропали всі з коша.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

¹ Еней-сподар, посумовавши,
Насилу трохи вгамовавсь;
Поплакавши і поридавши,
Сивушкою почаствовавсь;
Но все-таки його мутило
І коло серденька крутило,
Небіжчик часто щось вздыхав;
Він моря так уже боявся,
Що на богів не покладався
І батькові не довіряв.

² А вітри ззаду все трубили
В потилицю його човнам,
Що мчалися зо всієї сили
По чорним пінявим водам.
Гребці і весла положили,
Та сидя люлечки курили
І кургикали пісеньок:
Їзачьких, гарних, запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадовали бриденьок.

³ Про Сагайдачного співали,

Либонь співали і про С і ч,
Як в пікінери набирали,
Як мандровав козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход;
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помирали,
Колись як був голодний год.

⁴ Не так то діється все хутко,
Як швидко кажуть нам казок;
Еней наш плив хоть дуже прудко,
Та вже ж він плавав не деньок;
Довгенько по морю щось плялись
І сами о світі не знались,
Не знав троянець ні один,
Куди, про що і як швендюють,
Куди се так вони мандрують,
Куди їх мчить Анхизів син.

⁵ От так поплававши немало
І поблудивши по морям,
Як ось і землю видно стало,
Побачили кінець бідам!
До берега якраз пристали,
На землю з човнів повставали
І стали тут оддыхать.
Ся Кумською земелька звалась,
Вона троянцям сподобалась,
Далось і їй троянців знать.

⁶ Розгардіяш настав троянцям,
Оп'ять забули горювать;
Буває щастя скрізь поганцям,
А добрий мусить пропадять.
І тут вони не шанувались,
А зараз всі і потаскались,
Чого хотілося шукать:
Якому — меду та горілки,
Якому — молодиці, дівки,
Оскому щоб з зубів зігнать.

⁷ Були бурлаки сі моторні,
Тут познайомились той час,
З диявола швидкі, проворні,
Підпустять москаля якраз.
Зо всіми миттю побратались,

Посватались і покумались,
Мов зроду тутечка жили;
Хто мав к чому яку кебету,
Такого той шукав бенькету,
Всі веремію підняли.

⁸ Де досвітки, де вечорниці,
Або весілля де було,
Дівчата де і молодиці,
Кому родини надало,
То тут троянці і вродились;
І лиш гляди, то й заходились
Коло жінок там ворожить,
І, чоловіків підпоївши,
Жінок, куди хто знав, повівши,
Давай по чарці з ними пийть.

⁹ Які ж були до карт охочі,
То не сиділи дурно тут;
Гуляли часто до півночі
В ніска, в пари, у лави, в жгут,
У памфиля, в візка і в кепа,
Кому ж із них була дотепа,
То в гроші грали всім листів.
Тут всі по волі забавлялись,
Пили, іграли, женихались.
Ніхто без діла не сидів.

¹⁰ Енеи один не веселився,
Йому немиле все було;
Йому Плутон та батько снівся,
І пекло в голову ввійшло.
Оставивши своїх гуляти,
Пішов скрізь по полям шукати,
Щоб хто дорогу показав:
Куди до пекла мандровати,
Щоб розізнати, розпитати,
Бо в пекло стежки він не знав.

¹¹ Ішов, ішов, аж з русих кудрів
В три ряди капав піт на ніс,
Як ось забачив щось і уздрів,
Густий пройшовши дуже ліс.
На ніжці курячій стояла
То хатка дуже обветшала,
І вся вертілася кругом;
Він, до тії прийшовши хати,
Хазяїна став викликати,

Прищурившись під вікном.

¹² Еней стояв і дожидався,
Щоб вийшов з хати хто-небудь,
У двері стукав, добувався,
Хотів був хатку з ніжки спхнуть.
Як вийшла бабище старая,
Крива, горбатая, сухая,
Запліснявіла вся в шрамах;
Сіда, ряба, беззуба, коса,
Розхристана, простоволоса,
І як в намисті, вся в жовнах.

¹³ Еней, таку уздрівши цяцю,
Не знав із ляку де стояв;
І думав, що свою всю працю
Навіки тута потеряв.
Як ось до його підступила
Яга ся і заговорила,
Роззявивши свої уста:
“Гай, гай же, слихом послыхати,
Анхизенка у віч видати,
А як забрів ти в сі міста?”

¹⁴ Давно тебе я дожидаю
І думала, що вже пропав;
Я все дивлюсь та визирую,
Аж ось коли ти причвалав.
Мені вже розказали з неба,
Чого тобі пильненько треба, —
Отець твій був у мене тут”.
Еней сьому подивовався
І баби сучої спитався:
Як відьму злую сю зовуть.

¹⁵ “Я Кумська зовусь Сивилла,
Ясного Феба попада,
При його храмі посідила,
Давно живу на світі я!
При Шведчині я дівовала,
А татарва як набігала,
То вже я замужем була;
І першу сарану зазнаю;
Коли ж був трус, як ізгадаю,
То вся здригнуся, мовби мала.

¹⁶ На світі всячину я знаю,
Хоть нікуди і не хожу,

І людям в нужді помагаю,
І їм на звіздах ворожу:
Кому чи трясцю одігнати,
Од заушниць чи пошептати,
Або і волос ізігнать;
Шепчу — уроки проганяю,
Переполохи виливаю,
Гадюк умію замовлять.

¹⁷ Тепер ходімо лиш в каплицю,
Там Фебові ти поклонись
І обіщай йому телицю,
А послі гарно помолись.
Не пожалій лиш золотого
Для Феба світлого, ясного,
Та і мені що перекинь;
То ми тобі таки щось скажем,
А може, в пекло шлях покажем,
Иди, утрись і більш не слинь”.

¹⁸ Прийшли в каплицю перед Феба,
Еней поклони бити став,
Щоб із блакитного Феб неба
Йому всю ласку показав.
Сивиллу тут замордовало,
І очі на лоб позганяло,
І дибом волос став сідий;
Клубком із рота піна билась;
Сама ж вся корчилась, кривилась,
Мов дух вселився в неї злий.

¹⁹ Тряслась, крєктала, побивалась,
Як бубен, синя стала вся;
Упавши на землю, качалась,
У барлозі мов порося.
І чим Еней молився більше,
То все було Сивиллі гірше;
А послі, як перемоливсь,
З Сивилли тільки піт котився;
Еней же на неї дивився,
Дрижав од страху і трусивсь.

²⁰ Сивилла трохи очуняла,
Отерла піну на губах;
І до Енея проворчала
Приказ од Феба в сих словах:
“Така богів Олимпських рада,
Що ти і вся твоя громада

Не будете по смерть в Риму;
Но що тебе там будуть знати,
Твое імення вихваляти;
Но ти не радуйся сьому.

²¹ Іще ти вип'єш добру повну,
По всіх усядах будеш ти;
І долю гірку, невгомонну
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх”.

²² Еней похнюпивсь, дослухався,
Сивилла що йому верзла,
Стояв, за голову узявся,
Не по йому ся річ була.
“Трохи мене ти не морочиш,
Не розчовпу, що ти пророчиш, —
Еней Сивиллі говорив: —
Диявол знає, хто з вас бреше,
Трохи б мені було не легше,
Якби я Феба не просив.

²³ Та вже що буде, те і буде,
А буде те, що бог нам дасть;
Не ангели — такі ж люди,
Колись нам треба всім пропасть.
До мене будь лиш ти ласкава,
Услужлива і нелукава,
Мене до батька поведи;
Я проходився б ради скуки
Побачити пекельні муки,
Ану, на звізди погляди.

²⁴ Не перший я, та й не послідній,
Іду до пекла на поклон:
Орфей який уже негідний,
Та що ж йому зробив Плутон;
А Геркулес як увалився,
То так у пеклі розходився,
Що всіх чортяк порозганяв.
Ану! Черкнім — а для охоти
Тобі я дам на дві охвоти...
Та ну ж! скажи, щоб я вже знав”.

25 “Огнем, як бачу, ти іграєш, —
Йому дала яга одвіт: —
Ти пекла, бачу, ще не знаєш,
Не мил тобі уже десь світ.
Не люблять в пеклі жартувати,
Повік тобі дадуться знати,
От тільки ніс туди посунь;
Тобі там буде не до чмиги,
Як піднесуть із отцом фіги,
То зараз вхопить тебе лунь.

26 Коли ж сю маєш ти охоту
У батька в пеклі побувати,
Мені дай зараз за роботу,
То я приймуся мусовати,
Як нам до пекла довалитись
І там на мертвих подивитись;
Ти знаєш — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той, хоть з батька, то здере.

27 Поким же що, то ти послухай
Того, що я тобі скажу,
І голови собі не чухай...
Я в пекло стежку покажу:
В лісу великому, густому,
Непроходимому, пустому
Якеєсь дерево росте;
На нім кислиці не простії
Ростуть — як жар, всі золотії,
І деревце те не товсте.

28 Із дерева сього зломити
Ти мусиш гілку хоть одну;
Без неї бо ні підступити
Не можна перед сатану;
Без гілки і назад не будеш
І душу з тілом ти погубиш,
Плутон тебе закабалить.
Іди ж, та пильно приглядайся,
На всі чотири озирайся,
Де деревце те заблищить.

29 Зломивши ж, зараз убирайся,
Якмога швидше утікай;
Не становись, не оглядайся

І уха чим позатикай;
Хоть будуть голоса кричати,
Щоб ти оглянувся, прохати,
Гляди, не озираєсь, біжи.
Вони, щоб тільки погубити,
То будуть все тебе манити;
От тут себе ти покажи”.

³⁰ Я га тут чортзна-де дівалась,
Еней остався тільки сам,
Йому все яблуня здавалась,
Покою не було очам;
Шукать її Еней попхався,
Втомивсь, засапавсь, спотикався,
Поки прийшов під темний ліс;
Їоловсь сердешний об тернину,
Пощарпавсь весь об шипшину,
Було таке, що рачки ліз.

³¹ Сей ліс густий був несказанно,
І сумно все в йому було;
Щось вило там безперестанно
І страшним голосом ревлю;
Еней, молитву прочитавши
І шапку цупко підв'язавши,
В лісную гущу і пішов,
Ішов і утомивсь чимало,
І надворі тогді смеркало,
А яблуні ще не знайшов.

³² Уже він починав боятись,
На всі чотири озиратись;
Трусивсь, та нікуди діватись,
Далеко тяжко в ліс забравсь;
А гірше ще його злякало,
Як щось у очах засіяло,
От тут-то берега пустивсь;
А послі дуже удивився,
Як під кислицей опинився, —
За гілку зараз ухвативсь.

³³ І не подумавши німало,
Нап'явсь, за гілечку смикнув,
Аж дерево те затріщало,
І зараз гілку одчухнув.
І дав чимдуж із лісу драла,
Що аж земля під ним дрижала,
Біг так, що сам себе не чув;

Біг швидко, не останюлявся,
Увесь об колючки подрався;
Як чорт, у реп'яхах весь був.

³⁴ Прибіг к троянцям, утомився
І оддыхати простягнувсь;
Як хлюща, потом весь облився,
Трохи-трохи не захлебнувсь.
Звелів з бичні волів пригнати,
Цапів з вівцями припасати,
Плутону в жертву принести,
І всім богам, що пеклом правлять
І грішних тормошать і далять,
Щоб гніву їм не навести.

³⁵ Як тільки темна та пахмурна
Із неба зслизла чорна ніч;
Година ж стала балагурна,
Як звізди повтікали пріч;
Троянці всі заворушились,
Завештались, закамешились
На жертву приганяють биків;
Дяки з попами позбирались,
Зовсім служити всі прибрались,
Огонь розкладений горів.

³⁶ Піп зараз взяв вола за роги
І в лоб обухом зацідив,
І взявши голову між ноги,
Ніж в черево і засадив;
І виняв тельбухи з кишками,
Розклав гарненько їх рядами
І пильно кендюх розглядав;
Енею послі божу волю
І всім троянцям добру долю,
Мов по звіздам, все віщовав.

³⁷ Як тут з скотиною возились
І харамаркали дяки,
Як вівці і цапи дровичились,
В різницях мов ревли бики;
Сивилла тут де не взялася,
Запінилася і тряслася,
І галас зараз підняла:
“К чортам ви швидко всі ізгиньте,
Мене з Енеем тут покиньте,
Не ждїть, щоб тришия дала.

38 А ти, — мовляла ко Енею: —
Моторний, смілий молодець,
Прощайся з юрбою своєю,
Ходім лиш в пекло — там отець
Нас твій давно вже дожидає
І, може, без тебе скучає.
Ану, пора чимчиковать.
Возьми на плечі з хлібом клунок;
Нехай йому лихий прасунок,
Як голодом нам помирать.

39 Не йди в дорогу без запасу,
Бо хвіст од голоду надмеш;
І де-где инчого ти часу
І крихти хліба не найдеш;
Я в пекло стежку протоптала,
Я там не раз, не два бувала,
Я знаю тамошній народ;
Дорожки всі, всі уголочки,
Всі закоморочки, куточки,
Уже не первий знаю год”.

40 Еней в сю путь якраз зібрався,
Шкапові чоботи набув,
Підтикався, підперезався
І пояс цупко підтягнув;
А в руки добру взяв дрючину,
Обороняти злу личину,
Як лучиться де од собак.
А послі за руки взялися,
Прямцем до пекла поплелися,
Пішли на прощу до чортяк.

41 Тепер же думаю, гадаю,
Трохи не годі і писать;
Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далебі, брехать;
Хіба, читателі, пождіте,
Вгамуйтесть трохи, не галіте,
Піду я до людей старих;
Щоб їх о пеклі розпитати
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх.

42 Виргилій же, нехай царствує,
Розумненький був чоловік,
Нехай не вадить, як не чує,
Та в давній дуже жив він вік.

Не так тепер і в пеклі стало,
Як в старину колись бувало
І як покійник написав;
Я, може, що-небудь прибавлю;
Переміню і що оставлю,
Писну — як од старих чував.

⁴³ Еней з Сивиллою хватались,
До пекла швидче щоб прийти,
І дуже пильно приглядались,
До пекла двері як найти.
Як ось перед якуюсь гору
Прийшли, і в ній велику нору
Знайшли і вскочили туди.
Пішли під землю темнотою,
Еней все шупався рукою,
Щоб не ввалитися куди.

⁴⁴ Ся улица вела у пекло,
Була вонюча і грязна;
У ній і вдень було, мов смеркло,
Од диму вся була чадна;
Жила з сестрою тут Дрімота,
Сестра же звалася Зівота,
Поклон сі перші оддали
Тімасі нашому Енею
З його старою попадею —
І послі далі повели.

⁴⁵ А потім Смерть до артикулу
Ім воздала косою честь,
Наперед стоя калавуру,
Який у її мосці єсть:
Чума, війна, харцизтво, холод,
Короста, трясця, парші, голод;
За сими ж тут стояли в ряд:
Холера, шолуді, бешиха
І всі мирянські, знаєш, лиха,
Що нас без милости морять.

⁴⁶ Іще ж не все тут окошилось,
Іще брела ватага лих:
За смертю слідом валилось
Жінок, свекрух і мачух злих.
Відчими йшли, тесті-скуп'яги,
Зяті і свояки-мотяги,
Сердиті шурина, брати,
Зовиці, невістки, ятровки —

Що все гризуться без умовки —
І всякі тут були кати.

⁴⁷ Якійсь злидні ще стояли,
Жовали все в зубах папір,
В руках каламарі держали,
За уха настромляли пір.
Се все десятські та соцькії,
Начальники, п'явки людськії
І всі прокляті писарі;
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі.

⁴⁸ За сими йшли святі понури,
Що не дивились і на світ,
Смиреної були натури,
Складали руки на живіт;
Умильно богу все молились,
На тиждень днів по три пестились
І вслух не лаяли людей;
На чотках мир пересуждали
І вдень ніколи не гуляли,
Вночі ж було не без гостей.

⁴⁹ Насупротив сих окаянниць
Квартал був цілий волоцюг,
Моргух, мандрьох, ярижниць, п'яниць
І бахурів на цілий плуг;
З бстриженими головами,
З підрізаними пеленами,
Стояли хльорки наголо.
І панночок фільтіфікетних,
Лакеїв гарних і дотепних,
Багацько дуже щось було.

⁵⁰ І молодиці молоденькі,
Що вийшли заміж за старих,
Що всякий час були раденькі
Потішить парнів молодих;
І ті тут молодці стояли,
Що недотепним помагали
Для них сімейку розплодить;
А діти гуртові кричали,
Своїх паньматок проклинали,
Що не дали на світі жить.

51 Еней хоть сильно тут дивився
Такий великій новині,
Та вже од страху так трусився,
Мов сидя охляп на коні.
Побачивши ж іще іздалі,
Які там дива плазовали,
Кругом, куди ні поглядиш,
Злякавсь, к Сивиллі прихилився.
Хватавсь за дергу і тулився,
Мов од ката в коморі миш.

52 Сивилла в дальший путь таскала,
Не баскаличивсь би та йшов;
І так швиденько поспішала,
Еней не чув аж подошов,
Хватаючися за ягою;
Як ось уздріли пред собою
Чрез річку в пекло перевіз.
Ся річка Стиксом називалась,
Сюди ватага душ збиралась,
Щоб хто на той бік перевіз.

53 І перевізчик тут явився,
Як циган, смуглой цери був,
Од сонця весь він попалився
І губи, як арап, оддув;
Очища в лоб позападали,
Сметаною позапливали,
А голова вся в ковтунах;
Із рота слина все котилась,
Як повстка, борода скомшилась,
Всім задавав собою страх.

54 Сорочка, зв'язана узлами,
Держалась всилу на плечах,
Попричепляна мотузками,
Як решето, була в дірках;
Замазана була на палець,
Засалена, аж капав смалець,
Обутий в драні постолі;
Із дір онучі волочились,
Зовсім, хоть вижми, помочились,
Пошарпані штани були.

55 За пояс лико одвічало,
На йому висів гаманець;
Тютюн, і люлька, і кресало,
Лежали губка, кремінець.

Хароном перевізник звався,
Собою дуже величався,
Бо і не в шутку був божок:
З крючком весельцем погрібався.
По Стиксові, як стрілка, мчався,
Був човен легкий, як пушок.

⁵⁶ На ярмарку як слобожане
Або на красному торгу
До риби товпляться миряне,
Було на сьому так лугу.
Душа товкала душу в боки
І скреготали, мов сороки;
Той пхавсь, той сунувсь, инчий ліз;
Всі м'ялися, перебирались,
Кричали, спорили і рвались,
І всяк хотів, його щоб віз.

⁵⁷ Як гуща в сирівці іграє,
Шиплять, як кваснуть, буряки,
Як против сонця рій гуляє,
Гули сі так небораки,
Харона, плачучи, прохали,
До його руки простягали,
Щоб взяв з собою на каюк;
Но сей того плачу байдуже,
На просьби уважав не дуже:
Злий з сина був старий дундук.

⁵⁸ І знай, що все веслом махає
І в морду тиче хоч кому,
Од каюка всіх одганяє,
А по вибору своєму
Потрошечку в човен сажає,
І зараз човен одпихає,
На другий перевозить бік;
Кого не візьме, як затнеться,
Тому сидіти доведеться,
Гляди — і цілий, може, вік.

⁵⁹ Еней в кагал сей як убрався,
Щоб зближитися к порому;
То з Палінуром повстрічався,
Штурмановав що при йому.
Тут Палінур пред ним заплакав,
Про долю злу свою балакав,
Що через річку не везуть;
Но баба зараз розлучила,

Енею в батька загвоздила,
Щоб довго не базікав тут.

⁶⁰ Попхались к берегу поближче,
Прийшли на самий перевіз,
Де засмальцьований дідище
Вередовав, як в греблі біс;
Кричав буцімто навіжений,
І кобенив народ хрещений,
Як водиться в шиньках у нас;
Досталось родичам сердешним,
Не дуже лаяв словом гречним,
Нехай же зносять в добрий час.

⁶¹ Харон, таких гостей уздрівши,
Оскілками на їх дививсь,
Як бик скажений заревівши,
Запінивсь дуже і озливсь:
“Відкіль такії се мандрюхи,
І так уже вас тут не трохи,
Якого чорта ви прийшли?
Вас треба хати холодити!
Вас треба так опроводити,
Щоб ви і місця не нашли.

⁶² Геть, преч, вбирайтесь відсіль к чорту,
Я вам потилишника дам;
Поб'ю всю пику, зуби, морду,
Аж не пізна вас дідько сам;
Ійон же як захрабровали,
Живі сюди примандровали,
Бач, гиряві, чого хочать!
Не дуже я на вас покваплюсь,
Тут з мертвими ось не управлюсь,
Що так над шиєю стоять”.

⁶³ Сивилла бачить, що не шутка,
Бо дуже сердиться Харон;
Еней же був собі плохутка;
Дала стариганю поклон:
“Та ну, на нас лиш придивися, —
Сказала, — дуже не гнівися,
Не сами ми прийшли сюди;
Хіба ж мене ти не пізнаєш,
Що так кричиш, на нас гукаєш —
Оце невидані біди!

⁶⁴ Ось глянься, що оце такеє!

Утихомирся, не бурчи;
Ось деревце, бач, золотее,
Тепер же, коли хоч, мовчи”.
Потім все дрібно розказала,
Кого до пекла провозжала,
До кого, як, про що, за чим.
Харон же зараз схаменувся,
Разів з чотири погребнувся
І з каючком причалив к ним.

⁶⁵ Еней з Сивиллою своєю
Не мішкавши в човен ввійшли;
Кальною річкою сією
На той бік в пекло поплили;
Вода в розколини лилася,
Що аж Сивилла піднялася,
Еней боявсь, щоб не втонуть,
Но пан Харон наш потрудився,
На той бік так перехопився,
Що нільзя оком ізмигнуть.

⁶⁶ Приставши, висадив на землю;
Взяв пів-алтина за труди,
За працьовиту свою греблю,
І ще сказав, іти куди.
Пройшовши відсіль гонів з двоє,
Побравшись за руки обое,
Побачили, що ось лежав
У бур'яні бровко муругий,
Три голови мав пес сей мурий,
Він на Енея загарчав.

⁶⁷ Загавкав грізно в три язика,
Уже був кинувсь і кусать,
Еней підняв тут крик великий,
Хотів чимдуж назад втікати.
Аж баба хліб бровку шпурнула
І горло глевтяком заткнула,
То він за кормом і погнавсь;
Еней же з бабою старою,
То сьак, то так, попід рукою,
Тихенько од бровка убравсь.

⁶⁸ Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на инчий світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд,
Там тільки тумани великі,

Там чутні жалобні крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сивиллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

⁶⁹ Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли.
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати.,
Яких було багацько див!

⁷⁰ Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

⁷¹ Огненним пруттям оддирали
Кругом на спину і живіт,
Себе що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.
Робили рознії їм муки,
Товкли у мужчирях їм руки,
Не важились щоб убивать.

⁷² Багатим та скупим вливали
Розтоплене срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились,
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,
Зачеплені за тее тіло,
На світі що грішило сміло

І не боялося сих мук.

⁷³ Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслuzі, як котам.
Тут всякії були цехмистри,
І ратмани, і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.

⁷⁴ І всі розумні філозофи,
Що в світі вчились мудровать;
Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали,
А мудрі звiзд щоб не знімали —
Були в огні на самім дну.

⁷⁵ Жінок своїх що не держали
В руках, а волю їм давали,
По весіллях їх одпускали,
Щоб часто в приданках були
І до півночі там гуляли,
І в гречку деколи скакали,
Такі сиділи всі в шапках,
І з превеликими рогами,
З зажмуреними всі очами,
В кип'ячих сіркою казанах.

⁷⁶ Батьки, які синів не вчили,
А гладили по головах,
І тільки знай що їх хвалили,
Кипіли в нефті в казанах;
Що через їх синки в ледащо
Пустилися, пішли в нінащо,
А послі чубили батьків,
І всею силою бажали,
Батьки щоб швидче умирали,
Щоб їм прийнятись до замків.

⁷⁷ І ті були там лагоминці,
Піддурювали що дівок,

Що в вікна дрались по драбинці
Під темний, тихий вечерок;
Що будуть сватать їх, брехали,
Підманювали, улещали,
Поки добрались до кінця;
Поки дівки од перечосу
До самого товстіли носу,
Що сором послі до вінця.

⁷⁸ Були там купчики проворні,
Що їздили по ярмаркам,
І на аршинець на підборний
Поганий продавали крам.
Тут всякїї були пронози,
Перекупки і шмаровози,
Жиди, міняйли, шинькарі.
І ті, що фіги-миги возять,
Що в боклагах гарячий носять,
Там всі пеклися крамарі.

⁷⁹ Паливоди і волоцюги,
Всі зводники і всі плути;
Ярижники і всі п'янюги,¹
Обманщики і всі моти,
Всі ворожбити, чародїї,
Всі гайдамаки, всі злодїї,
Шевці, кравці і ковалі;
Цехи: різницький, коновальський,
Кушнірський, ткацький, шаповальський
Кипіли в пеклі всі в смолі.

⁸⁰ Там всі невірні і христьяне,
Були пани і мужики,
Була там шляхта і міщане.
І молоді, і старики;
Були багаті і убогі,
Прямі були і кривоногі,
Були видющі і сліпі,
Були і штатські, і воєнні,
Були і панські, і казенні,
Були миряне і попи.

⁸¹ Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш,
Великїї терпіли муки,
їм зв'язані були і руки,

Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

⁸² Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужее оддавав в печать;
Без сорома, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

⁸³ Еней як відсіль відступився
І далі трохи одійшов,
То на другее нахопився,
Жіночу муку тут найшов.
В другім зовсім сих каравані
Піджарьовали, як у бані,
Що аж кричали на чім світ;
Оці то галас ісправляли,
Гарчали, вили і пищали,
Після куті мов на живіт.

⁸⁴ Дівки, баби і молодиці
Кляли себе і ввесь свій рід,
Кляли всі жарти, вечерниці,
Кляли і жизнь, і білий світ;
За те їм так там задавали,
Що через міру мудровали
І верховодили над всім;
Хоть чоловік і не онее,
Коли же жінці, бачиш, тее,
То треба угодити їй.

⁸⁵ Були там чесні постомолки,
Що знали весь святий закон,
Молилися без остановки
І били сот по п'ять поклон,
Як в церкві між людьми стояли,
І головами все хитали,
Як же були на самоті,
То молитовники ховали,
Казились, бігали, скакали
І гірше децо в темноті.

86 Були і тії там панянки,
Що наряжались на показ;
Мандрьохи, хльорки і діптянки,
Що продають себе на час.
Сі в сірці і в смолі кипіли
За те, що жирно дуже їли
І що їх не страшив і піст;
Що все прикушували губи,
І скалили біленькі зуби,
І дуже волочили хвіст.

87 Пеклись тут гарні молодиці,
Аж жаль було на них глядіть,
Чорняві, повні, милолиці;
І сі тут мусили кипіть,
Що за муж за старих ходили
І мишаком їх поморили,
Щоб послі гарно погулять
І з парубками поводитись,
На світі весело нажитись
І не голодним умирать.

88 Якїїсь мучились там птахи
З куделями на головах;
Се чесниї, не потіпахи,
Були тендітні при людях;
А без людей — не можна знати
Себе чим мали забавляти,
Про те лиш знали до дверей.
Ім тяжко в пеклі докоряли,
Смоли на щоки наліпляли,
Щоб не дурили так людей.

89 Бо щоки терли манією,
А блейвасом і ніс, і лоб,
Щоб краскою, хоть не своєю,
Причароватъ к собі кого б;
Із ріпи підставляли зуби,
Я лозили все смальцем губи,
Щоб підвести на грїх людей;
Пиндючили якїїсь бочки,
Мостили в пазусі платочки,
В которих не було грудей.

90 За сими по ряду шкварчали
В розпалених сковородах
Старі баби, що все ворчали,

Базікали по всіх ділах;
Все тільки старину хвалили,
А молодих товкли та били,
Не думали ж, які були,
Іще як сами дівовали
Та з хлопцями як гарцювали,
Та й по дитинці привели.

⁹¹ Відьом же тут колесовали
І всіх шептух і ворожок,
Там жили з них чорти мотали
І без витушки на клубок;
На припічках щоб не орали,
У комини щоб не літали,
Не їздили б на упирах;
І щоб дощу не продавали,
Вночі людей щоб не лякали,
Не ворожили б на бобах.

⁹² А зводницям таке робили,
Що цур йому вже і казать,
На гріх дівок що підводили
І сим учились промишлять;
Жінок од чоловіків крали
І волоцюгам помагали
Рогами людський лоб квічать;
Щоб не своїм не торговали,
Того б на одкуп не давали,
Що треба про запас держать.

⁹³ Еней там бачив щось немало
Кип'ящих мучениць в смолі,
Як з кабанів топилось сало,
Так шкварилися сі в огні;
Були і світські, і черниці,
Були дівки і молодиці,
Були і паньї, й панночки;
Були в свитках, були в охвотах,
Були в дульетах і в капотах,
Були всі грішні жіночки.

⁹⁴ Но се були все осуждені,
Які померли не тепер;
Без суду ж не палив пекельний
Огонь, недавно хто умер;
Сі всі були в другім загоні,
Якби лошата або коні,
Не знали попадуть куда;

Еней, на перших подивившись
І о бідах їх пожурившись,
Пішов в другії ворота.

⁹⁵ Еней, ввійшовши в сю кошару,
Побачив там багацько душ,
Вмішавшись між сю отару,
Як між гадюки чорний уж.
Тут розні душі похожали,
Все думали та все гадали,
Куди-то за гріхи їх впруть.
Чи в рай їх пустять веселитись,
Чи, може, в пекло пошмалитись
І за гріхи їм носа втруть.

⁹⁶ Було їм вільно розмовляти
Про всякії свої діла,
І думати, і мізковати —
Яка душа, де, як жила;
Багатий тут на смерть гнівився,
Що він з грішми не розлічився,
Кому і кілько треба дати;
Скупий же тосковав, нудився,
Що він на світі не нажився
І що не вспів і погулять.

⁹⁷ Сутяга толковав укази,
І що то значить наш Статут;
Розказовав свої прокази,
На світі що робив сей плут.
Мудрець же физику провадив,
І толковав якихсь монадів,
І думав, відкіль взявся світ?
А мартопляс кричав, сміявся,
Розказовав і дивовався,
Як добре знав жінок дурить.

⁹⁸ Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір;
Та смерть ізбавила косою,
Що кат легенькою рукою
Плечей йому не покropив.
А лікар скрізь ходив з ланцетом,
З слабительним і спермацетом
І чванивсь, як людей морив.

99 Ласощохлисти похожали,
Всі фертики і паничі,
На пальцях ногтики кусали,
Розприндившись, як павичі;
Все очі вгору піднімали,
По світу нашому вздыхали,
Що рано їх побрала смерть;
Що трохи слави учинили,
Не всіх на світі подурили,
Не всім успіли морду втерть.

100 Моти, картъожники, п'янюги
І весь проворний чесний род;
Лакеї, конюхи і слуги,
Всі кухарі і скороход,
Побравшись за руки, ходили
І все о плутнях говорили,
Які робили, як жили,
Як паней і панів дурили,
Як по шиньках вночі ходили
І як з кишень платки тягли.

101 Там придзигльованки журились,
Що нікому вже підморгнуть,
За ними більш не волочились,
Тут їх заклекотіла путь;
Баби тут більш не ворожили
І простодушних не дурили.
Які ж дівок охочі бить,
Зубами з серця скреготали,
Що наймички їх не вважали
І не хотіли їм годить.

102 Еней уздрів свою Дидону,
Ошмалену, мов головня,
Якраз по нашому закону
Пред нею шапочку ізняв:
“Здорова! — глянь... де ти взялася?
І ти, сердешна, приплелася
Із Карфагени аж сюди?
Якого біса ти спеклася,
Хіба на світі нажилася?
Чорт мав тобі десь і стида.

103 Така смачная молодиця,
І глянь! умерла залюбки...
Рум'яна, повна, білолиця,
Хто гляне, то лизне губки;

Тепер з тебе яка утіха?
Ніхто не гляне і для сміха,
Навік тепер пропала ти!
Я, далебі, в тім не виною,
Що так роз'їхався з тобою,
Мені приказано втекти.

¹⁰⁴ Тепер же, коли хоч, злигаймося
І нумо жить так, як жили,
Тут закурім, заженхаймося,
Не розлучаймося ніколи;
Ходи, тебе я помилую,
Прижму до серця — поцілую...”
Йому ж: Дидона надріз
Сказала: “К чорту убирайся,
На мене більш не женихайся...
Не лізь! Бо розіб'ю і ніс!”

¹⁰⁵ Сказавши, чортзна-де пропала,
Еней не знав, що і робить.
Коли б яга не закричала,
Що довго годі говорить,
То, може б, там і застоявся
І, може, той пори дождався,
Щоб хто і ребра полічив:
Щоб з вдовами не женихався,
Над мертвими не наглумлявся,
Жінок любов'ю не морив.

¹⁰⁶ Еней з Сивиллою попхався
В пекельную подалі глуш;
Як на дорозі повстрічався
З громадою знакомих душ.
Тут всі з Енеєм обнімалися,
Чоломкалися і цілювалися,
Побачивши князька свого;
Тут всяк сміявся, реготався,
Еней до всіх їх доглядався,
Знайшов з троянців ось кого:

¹⁰⁷ Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархомаї їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій
І всі троянці, що втопились,

Як на човнах з ним волочились,
Тут був Вернигора Мусій.

¹⁰⁸ Жидівська школа завелася,
Великий крик всі підняли,
І реготня де не взялася,
Тут всяку всячину верзли;
Згадали чорт знає колишне,
Балакали уже і лишне,
І сам Еней тут розходивсь;
Щось балагурили довгенько,
Хоть ізійшлися і раненько,
Та пан Еней наш опізнивсь.

¹⁰⁹ Сивиллі се не показалось,
Що так пахолок застоявсь,
Що дитятко так розбрехалось,
Уже і о світі не знавсь;
На його грізно закричала,
Залаяла, запорошала,
Що аж Еней ввесь затрусивсь.
Троянці також всі здригнули
І врозтич, хто куди, махнули,
Еней за бабою пустивсь.

¹¹⁰ Ішли, і як би не збрехати,
Трохи не з пару добрих гін,
Як ось побачили і хати,
І ввесь Плутонів царський дім.
Сивилла пальцем указала
І так Енееві сказала:
“Ось тут і пан Плутон живе
Із Прозерпиною своєю,
До їх-то на поклон з гіллею
Тепер я поведу тебе”.

¹¹¹ І тільки що прийшли к воротам
І в двір пустилися чвалать,
Як баба бридка, криворота:
“Хто йде?” — їх стала окликать.
Мерзенне чудо се стояло
І било під двором в клепало,
Як в панських водиться дворах;
Обмотана вся ланцюгами,
Гадюки вилися клубками
На голові і на плечах.

¹¹² Вона без всякого обману

І щиро без обиняків
Робила грішним добру шану,
Ремнями драла, мов биків;
Кусала, гризла, бичовала,
Кришила, шкварила, щипала,
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиляла,
Вертіла, рвала, шпиговала
І кров із тіла їх пила.

¹¹³ Еней, бідняжка, ізлякався
І ввесь, як крейда, побілів,
І зараз у яги спитався,
Хто їй так мучити велів?
Вона йому все розказала
Так, як сама здорова знала,
Що в пеклі є суддя Еак;
Хоть він на смерть не осуждає,
Та мучити повеліває,
І як звелить — і мучать так.

¹¹⁴ Ворота сами одчинились,
Не смів ніхто їх задержать,
Еней з Сивиллою пустились,
Щоб Прозерпині честь оддать.
І піднести їй на болячку
Ту суто золоту гіллячку,
Що сильно так вона бажа.
Но к ній Енея не пустили,
Прогнали, трохи і не били,
Бо хиріла їх госпожа.

¹¹⁵ А далі вперлися в будинки
Підземного сього царя,
Ні гич, ні гариля пилинки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, оливо, свинець,
Блищали міді там і криці,
Всі убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець.

¹¹⁶ Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все зглядались —

Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
От тут-то душі ликовали,
Що праведно в миру живали,
Еней і сих тут навіщав.

¹¹⁷ Сиділи, руки поскладавши,
Для них все празники були;
Люльки курили, полягавши,
Або горілочку пили,
Не тютюнкову і не пінну,
Но третьопробну, перегінну,
Настояную на бодян;
Під челюстями запікану,
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шапран.

¹¹⁸ І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниці,
Крутії яйця з сирівцем;
І дуже вкусную яешню,
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем.

¹¹⁹ Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутися;
Рубайсь — так і дадуть палаш.

¹²⁰ Ні чванились, ні величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий боже, щоб ні догадались
Брат з брата в чім покепковать;
Ні сердилися, ні гнівилися,
Ні лаялися і не билися,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався.
Ревнивих ябед не боявся,

Було вобще все за одно.

¹²¹ Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодних як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось,
От так-то добрі тут жили.
Еней, се зрівши, дивовався
І тут яги своей спитався,
Які се праведні були?

¹²² “Не думай, щоб були чиновні, —
Сивилла сей дала одвіт, —
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В карамзинах або сап'янах;
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки;
Не ті се, що кричать: “І паки”,
Не ті, що в золотих шапках.

¹²³ Се бідні нищі навіжені
Що дурнями зчисляли їх
Старці хромі сліпороджені
З яких був людський глум і сміх
Се що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах,
Се ті, що біг дасть получали,
Се ті, яких випроважали
В потилюцю і по плечах.

¹²⁴ Се вдови бідні, безпомощні,
Яким приюту не було;
Се діви чесні, непорочні
Яким спідниці не дуло;
Се що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад;
Се що проценту не лупили,
Що людям помагать любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

¹²⁵ Тут также старшина правдива,
Бувають всякії пани;

Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!
Бувають військові, значкові,
І сотники, і бунчукові,
Які правдиву жизнь вели;
Тут люде всякого завіту,
По білому єсть кільки світу,
Которі праведно жили”.

¹²⁶ “Скажи ж, моя голубко сиза, —
Іще Еней яги спитав. —
Чом батька я свого Анхиза
І досі в вічі не видав?
Ні з грішними, ні у Плутона,
Хіба йому нема закона,
Куди його щоб засадить?”
“Він божої, — сказала, — крові,
І по Венериній любові,
Де схоче, буде там і жить”.

¹²⁷ Базікавши, зійшли на гору,
На землю сіли оддыхать,
І, попотівши саме впору,
Тут прийняли розглядать,
Анхиза щоб не прогуляти,
Обридло-бо і так шукати;
Анхиз же був тогді внизу,
І, похожавши по долині,
Об миленькій своїй дитині
Водив по мізку коверзу.

¹²⁸ Як глядь на гору ненароком,
І там свого синка уздрів,
Побіг старий не просто — боком
І ввесь од радости згорів.
Хватавсь з синком поговорити,
О всіх спитатись, розпросити
І повидатись хоть часок;
Енеєчка свого обняти,
По-батьківській поціловати,
Його почути голосок.

¹²⁹ “Здоров, синашу, ма дитятко! —
Анхиз Енеєві сказав. —
Чи се ж тобі таки не стидно,
Що довго я тебе тут ждав?
Ходім лишень к моїй господі,
Та поговорим на свободі,

За тебе будем мірковать”.
Еней стояв так, мов дубина,
Котилась з рота тільки слина,
Не смів мертвця поціловать.

¹³⁰ Анхиз, сю бачивши причину,
Чого синочок сумовав,
І сам хотів обнять дитину —
Та ба! уже не в ту попав;
Принявсь його щоб научати
І тайности йому сказати,
Який Енеїв буде плід,
Якії діти будуть жваві,
На світі зроблять скільки слави,
Яким то хлопцям буде дід.

¹³¹ Тоді-то в пеклі вечерниці
Лучились, бачиш, як на те,
Були дівки та молодиці
І там робили не пусте:
У ворона собі іграли,
Весільних пісеньок співали,
Співали тут і колядок;
Палили клоччя, ворожили,
По спині лещатами били,
Загадовали загадок.

¹³² Тут заплітали джерегелі,
Дробушечки на головах;
Скакали по полу вегері,
В тісної баби по лавках;
А в комин сужених питали,
У хатніх вікон підслухали,
Ходили в північ по пусткам;
До свічки ложечки палили,
Щетину із свині шмалили
Або жмурились по куткам.

¹³³ Сюди привів Анхиз Енея
І між дівок сих посадив;
Як неука і дуралея,
Приняць до гурту їх просив;
І щоб обом їм услужили,
Як знають, так поворожили,
Що стрінеться з його синком:
Чи він хоть трохи уродливий,
К чому і як Еней щасливий,
Щоб всіх спитались ворожок.

134 Одна дівча була гостренька
І саме ухо прехихе,
Швидка, гнучка, хвистка, порскенька,
Було з диявола лихе.
Вона тут тільки і робила,
Що всім гадала, ворожила,
Могуща В ділі тім була;
Чи брехеньки які сточити,
Кому імення приложити,
То так якраз і додала.

135 Призвідця зараз ся шептуха
І примостилаь к старику,
Йому шепнула біля уха
І завела з ним річ таку:
“Ось я синкові загадаю,
Поворожу і попитаю,
Йому що буде, розкажу;
Я ворожбу такую знаю,
Хоть що, по правді одгадаю,
І вже ніколи не збрешу”.

136 І зараз в горщечок наклала
Відьомських разних-всяких трав,
Які на Костянтина рвала,
І те гніздо, що ремез клав:
Васильки, папороть, шевлію,
Петрів батіг і конвалію,
Любисток, просерень, чебрець;
І все се налила водою
Погожею, непочатою,
Сказавши скількоь і словоць.

137 Горщок сей черепком накрила,
Поставила його на жар,
І тут Енея присадила,
Щоб огоньок він роздував;
Як розігрілось, зашипіло,
Запарилось, заклекотіло,
Ворочалося зверху вниз;
Еней наш насторочив уха,
Мов чоловічий голос слуха,
Те чує і старий Анхиз.

138 Як стали роздувать пильніше,
Горщок той дужче клетотав,
Почули голос виразніше,

І він Енею так сказав:
“Енею годі вже журитись,
Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід;
Всім світом буде управляти,
По всіх усюдах воювати,
Підверне всіх собі під спід.

¹³⁹ І Римській поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить переміни
Во всім окружнім там краю;
Там буде жить та поживати,
Покіль не будуть ціловати
Ноги чиеїсь постола...
Но відсіль час тобі вбираться
І з панотцем своїм прощатся,
Щоб голова тут не лягла”.

¹⁴⁰ Сього Анхизу не бажалось,
Щоб попрощатися з синком,
І в голову йому не клалось,
Щоб з ним так бачитись мельком.
Та ба! вже нічим пособити,
Енея треба відпустити,
Із пекла вивести на світ.
Прощалися і обнімалися,
Слізьми гіркими обливалися —
Анхиз кричав, як в марті кіт.

¹⁴¹ Еней з Сивиллою старою
Із пекла бігли напростець;
Синок ворочав головою,
Поки аж не сховавсь отець;
Прийшов к троянцям помаленьку
І крався нишком, потихеньку,
Де їм велів себе пождать.
Троянці покотом лежали
І на дозвіллі добре спали —
Еней і сам уклався спать.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

¹ Борщів як три не поденькуеш,
На моторошні засердчить;
І зараз тяглом закишкуеш,
І в буркоті закендюшить.

Коли ж що напхом з'язикаеш
І в тереб добре зживотаеш,
То на веселі занутрить;
Об лихо вдаром заземлюеш,
І ввесь забуд свій зголодуеш,
І біг до горя зачортить.

² Та що абищоти верзлялом,
Не казку кормом солов'ять:
Ось ну, закалиткуй брязкалом,
То радощі заденежать.
Коли давало сп'ятакуеш,
То, може, чуло зновинуеш,
Якщо з тобою спередить:
Куди на плавах човновати,
Як угодили Юнонати
І як Еней замінервить.

³ Мене за сю не лайте мову,
Не я її скомпоновав;
Сивиллу лайте безтолкову,
її се мізок змусовав:
Се так вона коверзовала,
Енееві пророковала,
Йому де поступатись як;
Хотіла мізок закрутити,
Щоб грошей більше улупити,
Хоть бідний був Еней і так.

⁴ Та треба з лиха догадаться,
Як прийде узлом до чогось;
А з відьмою не торговаться,
Щоб хлипати не довелось.
Подяковав старую суку
Еней за добрую науку,
Шагів з дванадцять в руку дав.
Сивилла грошики в калитку,
Піднявши пелену і свитку, —
Ізслизла, мов лихий злигав.

⁵ Еней, ізбувши сучу бабу,
Якмога швидше на човни,
Щоб недала Юнона швабу,
Що опинився б в сатани.
Троянці, в човни, посідавши
І швидко їх поодпихавши,
По вітру гарно поплили;
Гребли з диявола всі дружно.

Що деяким аж стало душно,
По хвилі весельця гули.

⁶ Пливуть — аж вітри забурчали
І закрутили не шутя,
Завили різно, засвистали,
Нема Енеєві пуття!
І зачало човни бурхати,
То сторч, то набік колихати,
Що враг устоїть на ногах;
Троянці з ляку задрижали,
Як лиху допомгти — не знали;
Іграли тільки на зубах.

⁷ Як ось став вітер ущухати,
І хвилі трохи уляглись;
Став місяць з хмари виглядати,
І звізди на небі блись-блись!
Агу! Троянцям легче стало,
І тяжке горе з серця спало,
Уже бо думали пропасть.
З людьми на світі так буває:
Коли кого міх налякає,
То послі торба спать не дасть.

⁸ Уже троянці вгамовались,
Могоричу всі потягли;
І, мов меньки, повивертались,
Безпечно спати залягли;
Аж ось поромщик їх, проноза,
На землю впав, як міх із воза,
І, мов на пуп, репетовав:
“Пропали всі ми з головами,
Прощаймось з тілом і душами,
Остатній наш народ пропав.

⁹ Заклятий острів перед нами,
І ми його не минемо,
Не пропливем нігде човнами,
А на йому пропадемо;
Живе на острові цариця
Цирцея, люта чарівниця
І дуже злая на людей;
Які лиш не остережуться,
А їй на острів попадуться,
Тих переверне на звірей.

¹⁰ Не будеш тут ходити на парі,

А зараз підеш чотирма;
Пропали, як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма!
По нашому хахлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в плузі похожати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном.

¹¹ Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чуйку і жупан,
І “не дозволяю” там забуде,
А заблеще так, як баран.
Москаль — бодай би не козою
Замекекекав з бородою;
А прус хвостом не завиляв,
Як, знаєш, лис хвостом виляє,
Як дуже Дойда налягає,
І як Чухрай угонку дав.

¹² Цесарці ходять журавлями,
Цирцеї служать за гусар
І в острові тім сторожами.
Італіянець же маляр,
Ісквапнійший на всякі штуки
Співак, танцюра на всі руки,
Уміє і чижів ловить;
Сей переряжен в обезяну,
Ошийник носить із сап'яну
І осужден людей смішить.

¹³ Французи ж, давнії сіпаки,
Головорізи-різники,
Сі перевернуті в собаки,
Чужі щоб гризли маслаки.
Вони і на владику лають,
За горло всякого хватають,
Гризуться і проміж себе:
У них хто хитрий, то і старший,
І знай всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе.

¹⁴ Повзуть швейцарці черв'яками,
Голландці квакають в багні,
Чухонці лазять мурав'ями,
Пізнаєш жида там в свині.
Індиком ходить там гишпанець,

Кротом же лазить португалець,
Звірку є шведин вовком там,
Датчанин добре жеребцює,
Ведмедем турчин там танцює;
Побачите, що буде нам”.

¹⁵ Біду побачив неминучу,
Троянці всі і пан Еней
Зібралися в одну всі кучу
Подумать о біді своєї,
І миттю тут уговорились,
Щоб всі хрестились і молились,
Щоб тільки острів їм минуть.
Молебень же втяли Еолу,
Щоб вітрам, по його ізволу,
В другий бік повелів дмухнуть.

¹⁶ Еол молебнем вдовольнився
І вітрів зараз одвернув,
Троянський плав перемінився,
Еней будь звірем увильнув.
Ватага вся повеселіла,
Горілка з пляшок булькотіла,
Ніхто ні каплі не пролив;
Потім взялися за весельця
І пригребнули всі од серця,
Мовби Еней по пошті плив.

¹⁷ Еней, по човну походя,я,
Роменський тютюнець курив;
На всі чотири разгляда,я,
Коли б чого не пропустив.
Хваліте,-крикнув,-братця, бога!
Гребіте дужче якомога,
От Тибр перед носом у нас,
Ся річка Зевсом обіщана
І з берегами нам оддана.
Греби!- от закричу шабас!”

¹⁸ Гребнули раз, два, три, чотири,
Як на! — у берега човни;
Троянці наші чуприндірі
На землю скіць — як там були!
І зараз стали розкладатись,
Копати, строїть, ташоватись,
Мов їм під лагер суд одвів.
Еней кричить: “Моя тут воля,
І кілька оком скинеш поля,

Скрізь геть настрою городів”.

¹⁹ Земелька ся була Латинська,
Завзятий цар в ній був Латин;
Старий скупиндя — скурвасинська,
Дрижав, як Каїн, за алтин.
А также всі його підданці
Носили латані галанці,
Дивившись на свого царя;
На гроші там не козиряли,
А в кітьки крашанками грали,
Не візьмеш даром сухаря.

²⁰ Латин сей, хоть не дуже близько,
А все олимпським був рідня,
Не кланявся нікому низько,
Для його все була бридня.
Мерика, кажуть, його мати,
До Фавна стала учащати
Та і Латина добула.
Латин дочку мав чепуруху,
Проворну, гарну і моргуху,
Одна у нього і була.

²¹ Дочка була зальотна птиця
І ззаду, спереду, кругом;
Червона, свіжа, як кислиця,
І все ходила павичом.
Дородна, росла і красива,
Пристапна, добра, не спесива,
Гнучка, юрлива, молода;
Хоть хто на неї ненароком
Закине молодецьким оком,
То так її і вподоба.

²² Така дівча — кусочок ласий,
Заслинишся, як глянеш раз;
Що ваші гречеські ковбаси!
Що ваш первак грушевий квас!
Завійниця од неї вхопить,
На голову насяде хлопіт;
А може, тьохне і не там.
Поставить рогом ясні очі,
Що не доспиш петрівської ночі;
Те по собі я знаю сам.

²³ Сусідні хлопці женихались
На гарну дівчину таку,

І сватать деякі питались,
Які хотіли, щоб смаку
В Латиновій дочці добиться,
Царя приданим поживиться,
Геть, геть — і царство за чуб взять.
Но ненечка її Амата
В душі своїй була строката,
Не всякая їй любився зять.

²⁴ Один був Турн, царьок нешпетний,
З Латином у сусідстві жив,
Дочці і матері прикметний,
І батько дуже з ним дружив.
Не в шутку молодець був жвавий,
Товстий, високий, кучерявий,
Обточений, як огірок;
І війська мав свого чимало,
І грошників таки бряжчало,
Куди не кинь, був Турн царьок.

²⁵ Пан Турн щось дуже підсипався
Царя Латина до дочки,
Як з нею був, то виправлявся
І піднімався на каблучки.
Латин, дочка, стара Амата
Щодень від Турна ждали свата,
Уже нашили рушників
І всяких всячин напридбали,
Які на сватанні давали,
Все сподівались старостів.

²⁶ Коли чого в руках не маєш,
То не хвалися, що твое;
Що буде, ти того не знаєш,
Утратиш, може, і своє.
Не розглядівши, кажуть, броду,
Не лізь прожогом перший в воду,
Бо щоб не насмішив людей.
І перше в волок подивися,
Тоді і рибою хвалися;
Бо будеш йолоп, дуралей.

²⁷ Як пахло сватанням в Латина
І ждали тільки четверга,
Аж тут Анхизова дитина
Припленталась на берега
Зо всім своїм троянським плем'ям.
Еней не марно тратив врем'я,

По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу,
Для збору в труби засурмив.

²⁸ Троянство, знаєш, все голодне
Сипнуло ристю на той клик;
Як галич в врем'я непогодне,
Всі підняли великий крик.
Сивушки зараз ковтонули
По ківшику, і не здригнули,
І докосились до потрав.
Все військо добре убирало,
Аж поза ухами лящало,
Один перед другим хватав.

²⁹ Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту),
Хрін з квасом, редьку, буряки;
Рябка, тетерю, саламаху —
Як не було — поїли з маху
І всі строцили сухарі,
Що не було, все поз'їдали,
Горілку всю повипивали,
Як на вечері косарі.

³⁰ Еней оставив із носатку
Було горілки про запас,
Но клюкнув добре по порядку,
Розщедривсь, як бува у нас,
Хотів посліднім поділитись,
Щоб до кінця уже напитись,
І добре цівкою смикнув;
За ним і вся його голота
Тягла, поки була охота,
Що деякий і хвіст надув.

³¹ Барильця, пляшечки, носатку,
Сулії, тикви, боклажки,
Все висушили без остатку,
Посуду потовкли в шматки.
Троянці з хмелю просипались,
Скучали, що не похмелялись;
Пішли, щоб землю озирать,
Де їм показано селитись,
Жить, будоватися, женитись,
І щоб латинців розпізнать.

³² Ходили там чи не ходили,
Як ось вернулись і назад
І чепухи нагородили,
Що пан Еней не був і рад.
Сказали: “Люди тут бормочуть,
Язиком дивним нам сокочуть,
І ми їх мови не втнемо;
Слова свої на ус кончають,
Як ми що кажем їм — не знають,
Між ними ми пропадемо”.

³³ Еней тут зараз взяв догадку,
Велів побігти до дяків,
Купить Піярськую граматку,
Полуставців, октоїхів;
І всіх зачав сам мордовати,
Поверху, по словам складати
Латинську тму, мну, здо, тло:
Троянське плем'я все засіло
Коло книжок, що аж потіло,
І по-латинському гуло.

³⁴ Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв;
І хто хоть трохи ліновався,
Тому субітки і давав.
За тиждень так лацину взнали,
Що вже з Енеєм розмовляли
І говорили все на ус:
Енея звали Енеусом,
Уже не паном — домінусом,
Себе ж то звали — троянус.

³⁵ Еней троянців похваливши,
Що так лацину поняли,
Сивушки в кубочки наливши,
І могорич всі запили.
Потім з десяток щомудрійших,
В лацині щонайрозумнійших,
З ватаги вибравши якраз,
Послав послами до Латина
Од імени свого і чина,
А з чим послав, то дав приказ.

³⁶ Посли, прийшовши до столиці,
Послали до царя сказати,
Що до його і до цариці

Еней прислав поклон оддати
І з хлібом, з сіллю і з другими
Подарками предорогими,
Щоб познакомитись з царем;
І як доб'ється панської ласки
Еней-сподар і князь троянський,
То прийде сам в царський терем.

³⁷ Латину тільки що сказали,
Що од Енея єсть послі,
І з хлібом, з сіллю причвалали,
Та і подарки принесли,
Хотять Латину поклониться,
Знакомитись і подружиться,
Як тут Латин і закричав:
“Впусти! я хліба не цураюсь
І з добрими людьми братаюсь.
От на ловця звір наскакав!”

³⁸ Велів тут зараз прибирати
Світлиці, сіни, двір мести;
Клечання по двору сажати,
Шпалерів різних нанести
І вибивать царську хату;
Либонь, покликав і Амату,
Щоб і вона дала совіт,
Як лучше, краще прибирати,
Де, як коврами застилати
І підбierać до цвіту цвіт.

³⁹ Послав гінця до богомаза,
Щоб мальовання накупить,
І также розного припаса,
Щоб що було і їсть і пить.
Вродилось реньске з курдимомом
І пиво чорнее з лимоном ,
Сивушки же трохи не з спуст;
Де не взялись воли, телята,
Барана, вівці, поросята;
Латин прибравсь, мов на запуст.

⁴⁰ Ось привезли і мальовання
Роботи первійших майстрів,
Царя Гороха пановання,
Патрети всіх багатирів:
Як Александр цареві Пору
Давав із військом добру хльору;
Чернець Мамає як побив;

Як Муромець Ілля гуляє,
Як б'є половців, проганяє, —
Як Переяслів боронив;

⁴¹ Бова з Полканом як водився,
Один другого як вихрив;
Як Соловей-харциз женився,
Як в Польщі Желізняк ходив.
Патрет був француза Картуша,
Против його стояв Гаркуша,
А Ванька-каїн впереді.
І всяких всячин накупили,
Всі стіни ними обліпили;
Латин дививсь їх красоті!

⁴² Латин, так дома спорядивши,
Кругом все в хатах оглядав,
Світелки, сіни обходивши,
Собі убори добирав:
Плащем з клейонки обвернувся,
Циновим гудзем застебнувся,
На голову взяв капелюх;
Набув на ноги кинді нові
І рукавиці взяв шкапові,
Надувсь, мов на огні лопух.

⁴³ Латин як цар в своїм наряді
Ішов в кругу своїх вельмож,
Которі всі були в параді,
Надувся всякий з них, як йорж.
Царя на дзиглик посадили,
А сами мовчки одступили
Від покуття аж до дверей.
Цариця ж сіла на ослоні,
В едимашковому шушоні,
В кораблику із соболей.

⁴⁴ Дочка Лавися-чепуруха
В німецькім фуркальці була,
Вертілась, як в окропі муха,
В верцадло очі все п'яла.
Од дзиглика ж царя Латина
Скрізь прослана була ряднина
До самой хвїртки і воріт;
Стояло військо тут зальотне,
Волове, кінне і піхотне,
І весь був зібраний повіт.

45 Послів ввели к царю з пихою ,
Як водилося у латин;
Несли подарки пред собою:
Пиріг завдовжки із аршин,
І соли кримки і бахмутки,
Лахміття розного три жмутки,
Еней Латину що прислав.
Посли к Латину приступились,
Три рази низько поклонились,
А старший рацію сказав:

46 “Енеус ностер магнус панус
І славний троянорум князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! прислав нунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш капут не загине.
Пермітте жить в землі своєї,
Хоть за пекунії, хоть гратіс,
Ми дяковати будем сатіс
Бенефіценції твоєї.

47 О, рекс! будь нашим меценатом,
І ласкам туам покажи,
Енеусу зробися братом,
О оптіме! не одкажи;
Енеус прінцепс єсть моторний,
Формозу с, гарний і проворний,
Побачиш сам інноміне!
Вели акціпере подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене:

48 Се килим-самольот чудесний,
За Хмеля виткався царя,
Літа під облака небесні,
До місяця і де зоря;
Но можна стіл ним застилати,
І перед ліжком простилати,
І тарадайку закривать.
Царівні буде він в пригоду,
І то найбільш для того году,
Як замуж прийдеться давать.

49 Ось скатерть шльонська нешпетна,
Її у Липську добули;
Найбільше в тім вона прикметна,
На стіл як тільки настели

І загадай якої страви,
То всякі вродяться потрави,
Які на світі тільки єсть:
Пивце, винце, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і тарілка.
Цариці мусим сю піднесьть.

⁵⁰ А се сап'янці-самоходи,
Що в них ходив іще Адам;
В старинній пошиті годи,
Не знаю, як достались нам;
Либонь, достались од пендосів,
Що в Трої нам утерли носів,
Про те Еней зна молодець;
Сю вещь, як рідку і старинну,
Підносимо царю Латину,
З поклоном низьким, на ралець”.

⁵¹ Царице, цар, дочка Лавина
Зглядалися проміж себе,
Із рота покотилась слина,
До себе всякий і гребе
Які достались їм подарки,
Насилу обійшлося без сварки;
Як ось Латин сказав послам:
“Скажіте вашому Енею,
Латин із цілою сім'єю,
Крий боже, як всі ради вам.

⁵² І вся моя маєтність рада,
Що бог вас навернув сюди;
Мні мила ваша вся громада,
Я не пущу вас нікуди;
Прошу Енею поклонятись
І хліба-солі не цуратись,
Кусок остатній розділю.
Дочка у мене одиначка,
Хазяйка добра, пряха, швачка,
То може і в рідню вступлю”.

⁵³ І зараз попросив до столу
Латин Енеевих бояр,
Пили горілку до ізволу
І їли бублики, кав'яр;
Був борщ до шпундрів з буряками,
А в юшці потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба, шарпанина,

Печена з часником свинина,
Крохналь, який їдять пани.

⁵⁴ В обід пили заморські вина,
Не можна всіх їх розказать,
Бо потече із рота слина
У декого, як описать:
Пили сикизку, деренівку
І кримську вкусную дулівку,
Що то айвовкою зовуть.
На віват — з мущирів стріляли,
Туш — грімко трубачі іграли,
А много літ — дяки ревуть!

⁵⁵ Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп яець;
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець.

⁵⁶ Латин старий і полигався
З Енеєм нашим молодцем,
Еней і зятем називався, —
Но діло краситься кінцем!
Еней по щастю без поміхи
Вдавався в жарти, ігри, сміхи,
А о Юноні і забув,
Його котора не любила
І скрізь за ним, де був, слідила,
Нігде од неї не ввильнув.

⁵⁷ Ірися, цьохля проклятуца,
Завзятійша од всіх брехух,
Олимпська мчалка невсипуца,
Крикливійша із щебетух,
Прийшла, Юноні розказала,
Енея як латинь приймала,
Який між ними єсть уклад:
Еней за тестя мав Латина,
А сей Енея як за сина,
І у дочки з Енеєм лад.

⁵⁸ “Еге! — Юнона закричала. —

Поганець як же розібрав!
Я нарошно йому спускала,
А він і ноги розіклав!
Ого! провчу я висікаку
І перцю дам йому, і маку,
Потямить, якова-то я.
Проллю троянську кров - латинську,
Вмішаю Турна скурвасинську,
Я наварю їм киселя”.

⁵⁹ І на! через штафет к Плутону
За підписом своїм приказ,
Щоб фурію він Тезифону
Послав к Юноні той же час;
Щоб ні в берліні, ні в дормезі,
І ні в ридвані, ні в портшезі,
А бігла б на перекладних;
Щоб не було в путі препони,
То б заплатив на три прогони,
Щоб на Олимп вродилась вмиг.

⁶⁰ Прибігла фурія із пекла,
Яхиднійша од всіх відьом,
Зла, хитра, злобная, запекла,
Робила з себе скрізь содом.
Ввійшла к Юноні з ревом, стуком,
З великим треском, свистом, гуком,
Зробила об собі лепорт.
Якраз її взяли гайдуки
І повели в терем під руки,
Хоть так страшна була, як чорт.

⁶¹ “Здорова, люба, мила доню, —
Юнона в radoщах кричить, —
До мене швидче, Тезифоню!” —
І ціловать її біжить.
“Сідай, голубко! — як ся маеш?
Чи пса троянського ти знаеш?
Тепер к Латину завітав,
І крутить там, як в Карфагені;
Достанеться дочці і нені,
Латин щоб в дурні не попав.

⁶² Ввесь знає світ, що я не злобна,
Людей губити не люблю;
Но річ така богоугодна,
Коли Енея погублю.
Зроби ти похорон з весілля,

Задай ти добре всім похмілля,
Хотьби побрали всіх чорти:
Амату, Турна і Латина,
Енея, гадового сина,
Пужни по-своєму їх ти!”

⁶³ “Я наймичка твоя покорна, —
Ревнула фурія, як грім, —
На всяку хіть твою неспорна,
Сама троянців всіх поїм;
Амату з Турном я з'єднаю
І сим Енея укараю,
Латину ж в тім'я дур пуцу;
Побачать то боги і люде,
Що з сватання добра не буде,
Всіх, всіх в шматочки потрошу”.

⁶⁴ І перекинулась клубочком,
Кіть-кіть з Олимпа, як стріла;
Як йшла черідка вечерочком,
К Аматі шусть — як там була!
Смутна Амата пір'я драла,
Слізки ронила і вдихала,
Що Турн-князьок не буде зять;
Кляла Лавинії родини,
Кляла кумів, кляла хрестини,
Та що ж? — проти ріжна не прать.

⁶⁰ Я га, під пелену підкравшись,
Гадюкою в серце поповзла,
По всіх куточках позвивавшись,
В Аматі рай собі найшла.
В стравлену її утробу
Наклала злости, мовби бобу;
Амата стала не своя;
Сердита лаяла, кричала,
Себе, Латина проклинала
І всім давала тришия.

⁶⁶ Потім і Турна навістила
Пресуча, лютая яга;
І із сього князька зробила
Енею лишнього врага.
Турн, по воєнному звичаю,
З горілкою напившись чаю,
Сказать попросту, п'яний спав;
Яга тихенько підступила
І люте снище підпустила,

Що Турн о тім не помишляв.

87 Йому, бач, сонному верзлося,
Буцім Анхизове дитя
З Лавинією десь зійшлося
І женихалось не шутя:
Буцім з Лависей обнімався,
Буцім до пазухи добрався,
Буцім і перстень з пальця зняв;
Лавися перше мов пручалась,
А послі мов угамовалась,
І їй буцім Еней сказав:

68“Лависю, милее кохання!
Ти бачиш, як тебе люблю:
Но що се наше женихання,
Коли тебе навек гублю?
Рутулець Турн тебе вже свата,
За ним, бач, тягне і Амата,
І ти в йому находиш смак.
До кого хіть ти більшу маєш,
Скажи, кого з нас вибираєш?
Нехай я згину, неборак!”

69“Живи, Енеечку мій милий, —
Царівна сей дала одвіт, —
Для мене завжди Турн остилий,
Очам моїм один ти світ!
Тебе коли я не побачу,
То день той і годину трачу,
Мое ти щастя, животи;
Турн швидче нагле околє,
Нїж, дурень, мною завладє,
Я вся — твоя, і пан мій — ти!”

70Тут Турн без пам'яти схватився,
Стояв, як в землю вритий стовп;
Од злости, з хмелю весь трусився
І сна од яву не розчовп:
“Кого? — мене; і хто? — троянець!
Голяк, втікач, приплентач, ланець!
Звести? — Лавинію однять?
Не князь я! — гірше шмаровоза,
І дам собі урізати носа,
Коли Еней Латину зять.

71 Лавися шмат не для харциза,
Який пройдисвіт єсть Еней;

А то — і ти, голубко сиза,
Ізгинеш от руки моеї!
Я всіх поставлю вверх ногами,
Не подарую вас душами,
А більш Енею докажу.
Латина же, старого діда,
Прижму незгірше, як сусіда,
На кіл Амату посажу”.

⁷² І зараз лист послав к Енею,
Щоб вийшов битись сам на сам,
Помірявсь силою своєю,
Достав от Турна по усам;
Хоть на кий, хоть кулаками
Поштурхатись попід боками,
Або побитись і на смерть.
А также пхнув він драгомана
І до латинського султана,
Щоб і сьому мордаси втерть.

⁷³ Яхидна фурія раденька,
Що по її все діло йшло;
До людських бід вона швиденька,
І горе мило їй було.
Махнула швидко до троянців,
Щоб сих латинських постоянців
По-своєму осатанить.
Тогді троянці всі з хортами
Збирались їхать за зайцями,
Князька свого повеселить.

⁷⁴ Но “горе грішникові суццю, —
Так київський скубент сказав, —
Благих діл вовся не імуццю!”
Хто божії судьби пізнав?
Хто де не дума — там ночує,
Хотів де бігти — там гальмує.
Так грішними судьба вертить!
Троянці сами то пізнали,
З малої речі пострадали,
Як то читатель сам уздрить.

⁷⁵ Поблизь троянська кочовання
Був на одльоті хуторок,
Було в нім щупле будовання,
Ставок був, гребля і садок.
Жила Амадина там нянька,
Не знаю — жінка чи панянка,

А знаю, що була стара,
Скупа, і зла, і воркотуха,
Наушниця і щебетуха,
Давала чиншу до двора:

⁷⁶ Ковбас десятків з три Латину,
Лавинії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три хунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,
Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів.
Латин од няньки наживався,
Зате ж за няньку і вступався,
За няньку хоть на ніж готів.

⁷⁷ У няньки був біленький цуцик,
Її він завжди забавляв:
Не дуже простий — родом муцик,
Носив поноску, танцював,
І панії лизав од скуки
Частенько ноги скрізь і руки,
І тімениці вигризав.
Царівна часто з ним ігралась,
Сама цариця любовалась,
А цар то часто годував.

⁷⁸ Троянці, в роги затрубивши,
Пустили гончих в чагарі,
Кругом болото обступивши,
Бичами ляскали псарі;
Як тільки гончі заганяли,
Загавкали, заскавучали,
То муцик, вирвавшись надвір,
На голос гончих одізвався,
Чмихнув, завив, до них помчався.
Стременний думав, що то звір.

⁷⁹“Атю його! гуджга!” — і крикнув,
І з свори попускав хортів;
Тут муцик до землі прилипнув
І дух від ляку затаїв;
Но пси, донюхавшись, доспіли,
Шарпнули муцика, ізїли
І посмоктали кісточки.
Як вість така дійшла до няньки,
То очі вип'яла, як баньки,
А з носа спали і очки.

80 Осатаніла вража баба
І крикнула, як на живіт,
Зробилась зараз дуже слаба,
Холодний показався піт,
Порвали маточні припадки,
Істерика і лихорадки,
І спазми жили потягли;
Під ніс їй клали асафету,
І теплу на пуп сервету,
Іще клістир з ромну дали.

81 Як тільки к пам'яті вернулась,
То зараз галас підняла;
До неї челядь вся сунулась
Для дива, як ввесь світ кляла;
Потім, схвативши головешку
І вибравшись на добру стежку,
Чкурнула просто до троян;
Всі куріні їх попалити,
Енея заколоть, побити
І всіх троянських бусурман.

82 За нею челядь покотила,
Схвативши хто що запопав:
Кухарка чаплію вхопила,
Лакей тарілками шпурляв;
З рублем там прачка храбривала,
З дійницею ричка наступала,
Гуменний з щіпом скрізь совавсь;
Тут рота косарів з гребцями
Йшли битись з косами, з граблями,
Ніхто од бою не цуравсь.

83 Но у троянського народу
За шаг алтина не проси;
Хто москаля об'їхав зроду?
А займеш — ноги уноси.
Завзятого троянці кшталту,
Не струсять нічийого івалту
І носа хоть кому утруть;
І няньчину всю рать розбили,
Скалічили, розпотрошили
І всіх в тісний загнали кут.

84 В сіє-то нещасливе врем'я
І в самий штурхобочний бой,
Троянське і латинське плем'я

Як умивалося мазкою,
Прибіг гінець з письмом к Латину,
Нерадосну привіз новину,
Князь Турн йому війну писав;
Не в пир, бач, запрошав напитись,
А в поле визивав побитись;
Гінець і на словах додав:

⁸⁵ “Царю Латине неправдивий!
Ти слово царськеє зламав;
Зате узол дружелюбивий
Навіки з Турном розірвав.
Од Турна шмат той однімаєш
І в рот Енееві соваєш,
Що Турнові сам обіщав.
Виходь же завтра навкулачки,
Відтіль полізеш, мабуть, рачки,
Бодай і лунь щоб не злизав”.

⁸⁶ Не так розсердиться добродій,
Коли пан возний позов дасть;
Не так лютує голий злодій,
Коли немає що украсть;
Як наш Латин тут розгнівився
І на гінця сього озлився,
Що губи з серця покусав.
І тільки одповідь мав дати
І гнів царський свій показати,
Посол щоб Турнові сказав;

⁸⁷ Як виглянув в вікно зненацька,
Прийшов Латин в великий страх;
Побачив люду скрізь багацько
По улицах і всіх кутках.
Латинці перлися товпами,
Шпурляли вгору всі шапками,
Кричали вголос на весь рот:
“Війна! Війна! против троянців,
Ми всіх Енеевих поганців
Поб'єм — іскореним їх род”.

⁸⁸ Латин старий був не рубака
І воюватись не любив,
Од слова смерть він, неборака,
Був без душі і мов не жив.
Він стичку тільки мав на ліжку,
Аматі як не грав під ніжку,
І то тогді, як підтоптався;

Без того ж завжди був тихенький,
Як всякий дід старий,слабенький,
В чужее діло не мішавсь.

⁸⁹ Латин, і серцем, і душею
Далекий бувши од війни, ,
Зібравшись з мудростю своєю,
Щоб не попастись в кайдани,
Зізвав к собі панів вельможних,
Старих, чиновних і заможних,
Которих ради слухав сам;
І виславши геть-преч Амату,
Завів їх всіх в свою ківнату,
Таку сказав річ старшинам:

⁹⁰ “Чи ви од чаду, чи з похмілля? .
Чи чорт за душу удряпнув?
Чи напились дурного зілля,
Чи глузд за розум завернув?
Скажіть — з чого війна взялася?
З чого ся мисль вам приплелася?
Коли я тішився війною?
Не звір я — людську кров пролити,
І не харциз, людей щоб бити,
Для мене гидкий всякий бой.

⁹¹ І як війну вести без зброї,
Без війська, хліба, без гармат,
Без грошей?.. Голови ви буї!
Який вас обезглуздив кат?
Хто буде з вас провіантмейстер,
Або хто буде кригсцальмейстер,
Кому казну повірю я?
Не дуже хочете ви битись,
А тільки хочете нажитись,
І буде все біда моя.

⁹² Коли сверблять із вас у кого
Чи спина, ребра, чи боки,
Нащо просити вам чужого?
Мої великі кулаки
Почешуть ребра вам і спину;
Коли ж то мало, я дубину
Готов на ребрах сокрушить.
Служить вам рад малахаями,
Різками, кнуттям і киями,
Щоб жар военний потушить.

⁹³ Покиньте ж се дурне юнацтво
І розійдіться по домах,
Панове виборне боярство;
А про війну і в головах
Собі ніколи не кладіте,
А мовчки в запічках сидіте,
Розгадуйте, що їсть і пить.
Хто ж о війні проговориться
Або кому війна присниться,
Тому дам чортзна-що робить”.

⁹⁴ Сказавши се, махнув рукою
І зараз сам пішов з ківнат
Бундючно-грізною ходою,
Що всякий був собі не рад.
Пристижені його вельможі
На йолопів були похожі,
Ніхто з уст пари не пустив.
Не швидко бідні схаменулись
І в ратуш підтюпцем сунулись,
Уже як вечір наступив.

⁹⁵ Тут думу довгую держали.
І всяк komponував своє,
І вголос: грімко закричали,
Що на Латина всяк плює
І на грозьбу не уважає.
Війну з Енеєм починає,
Щоб некрут зараз набирать;
І не просить щоб у Латина
З казни його ані алтина,
Боярські гроші шафовать.

⁹⁶ І так, латинь заворушилась,
Задумав всяк побить троян;
Відкіль та храбрість уродилась
Против Енеєвих прочан?
Вельможі царство збунтовали,
Против царя всіх наущали;
Вельможі! лихо буде вам.
Вельможі! хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха
І в руки всіх оддать катам.

⁹⁷ О музо, панночко парнаська!
Спустись до мене на часок;
Нехай твоя научить ласка,
Нехай твій шепчеть голосок,

Латинь к війні як знаяжалась,
Як армія їх набиралась,
Який порядок в війську був;
Всі опиши мундири, зброю
І казку мні скажи такую,
Якої іще ніхто не чув.

⁹⁸ Бояри вмиг скомпонували
На аркуш маніхвест кругом,
По всіх повітах розіслали,
Щоб військо йшло під коругов;
Щоб голови всі обголяли,
Чуприни довгі оставляли,
А ус в півлокоть би тирчав;
Щоб сала і пшона набрали,
Щоб сухарів понапікали,
Щоб ложку, казанок всяк мав.

⁹⁹ Все військо зараз розписали
По разним сотням, по полкам,
Полковників понаставляли,
Дали патенти сотникам.
По городам всяк полк назвався,
По шапці всякий розличався,
Вписали військо під ранжир;
Пошили сині всім жупани,
На спід же білії каптани, —
Щоб був козак, а не мугир.

¹⁰⁰ В полки людей розпреділивши,
І по квартирям розвели,
І всіх в мундири нарядивши,
К присязі зараз привели.
На конях сотники финтили,
Хорунжі усики крутили,
Кабаку нюхав асаул;
Урядники з атаманами
Новими чванились шапками,
І ратник всякий губу дув.

¹⁰¹ Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,

Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

¹⁰² Було тут військо волонтирі,
То всяких юрбиця людей,
Мов запорожці-чуприндирі,
Що їх не втне і Асмодей.
Воно так, бачиш, і негарне,
Як кажуть-то — не регулярне,
Та до війни самий злий гад:
Чи вкрасти що, язик достати,
Кого живцем чи обідрати,
Ні сто не вдержить їх гармат.

¹⁰³ Для сильной армії своєї
Рушниць, мушкетів, оружжин
Наклали повні гамазеї,
Гвинтівок, фузій без пружин,
Булдимок, флінт і яничарок.
А в особливий закамарок
Списів, пік, ратищ, гаківниць.
Були тут страшні гармати,
Од вистрілу дрижали хати,
А пушкарі то клались ниць.

¹⁰⁴ Жлукта і улики на пушки
Робить галили на захват;
Днища, оснівниці, витушки
На принадлежность приправлять.
Нужда перемінить закони!
Квачі, помела, макогони
В пушкарське відомство пішли;
Колеса, бендюги і кари
І самії церковні мари
В депо пушкарське тягли.

¹⁰⁵ Держась воєнного обряду,
Готовили заздалегідь
Багацько всякого снаряду,
Що сумно аж було глядіть.
Для куль — то галушки сушили,
А бомб — то з глини наліпили,
А слив солоних — для картеч;
Для щитів ночви припасали,
І дна із діжок вибивали,
І приправляли всім до плеч.

¹⁰⁶ Не мали палашів ні шабель,

У них, бач, Тули не було;
Не шаблею ж убит і Авель,
Поліно смерть йому дало.
Соснові копистки стругали
І до боків поначепляли
На валяних верьвовочках;
Із лик плетені козубеньки,
З якими ходють по опеньки,
Були, мов суми, на плечах.

¹⁰⁷ Як амуницю спорядили
І насушили сухарів,
На сало кабанів набили,
Взяли подимне од дворів;
Як підсусідків розписали
І виборних поназначали,
Хто тяглий, кінний, хто же піш,
За себе хто, хто на підставу,
В якеє військо, сотню, лаву,
Порядок як завівсь незгірш:

¹⁰⁸ Тогді ну військо муштровати,
Учить мушкетний артикул,
Вперед як ногу викидати,
Ушкварить як на калавур.
Коли пішком — то марш шувльгою,
Коли верхом — гляди ж, правою,
Щоб шкапа скочила вперед.
Такеє ратнеє фиглярство
Було у них за регулярство,
І все Енееві во вред.

¹⁰⁹ Мов посполитеє рушення
Латина в царстві началось,
Повсюдна муштра та учення,
Все за жолнірство принялось.
Дівки на "прутах роз'їзжали,
Ціпками хлопців муштровали,
Старі ж учились кидать в ціль.
А баб старих на піч сажали
І на печі їх штурмовали,
Бач, для баталії в примір.

¹¹⁰ Були латинці дружні люди
І воюватись мали хіть,
Не всі з добра, хто од причуди,
Щоб битися, то рад летіть.
З гаряча часу, перші три дні,

Зносили всяке збіжжя, злидні
І оддавали все на рать:
Посуду, хліб, одежу, гроші
Своей отчизни для сторожі,
Що не було де і дівать.

¹¹¹ Се поралася так Амата,
К війні латинців підвела;
Смутна була для неї хата,
На улиці все і жила.
Жінки з Аматою з'єднались,
По всьому городу таскались
І підмовляли воювать.
Робили з Турном шури-мури,
І затялись, хоть вон із шкури,
Енееві дочки не дать.

¹¹² Коли жінки де замішались
І їм ворочати дадуть;
Коли з розказами втаскались
Та пхикання ще додадуть,
Прощайсь навик тогді з порядком,
Пішло все к чорту неоглядком,
Жінки поставлять на своє.
Жінки! коли б ви більше їли,
А менш пащиковать уміли,
Були б в раю ви за сіє.

¹¹³ Як Турн біснується, лютує,
В сусідні царства шле послів,
Чи хто із них не поратує
Против троянських злих синів;
Коли Латин од поединків
Сховавсь під спід своїх будинків
І ждав, що буде за кінець;
Коли Юнона скрізь літає,
Всіх на Енея навертає
Весільний збить з його вінець,—

¹¹⁴ Гуде в Латії дзвін віщовий
І гасло всім к війні дає,
Щоб всяк латинець був готовий
К війні, в яку їх злость веде.
Там крик, тут галас, там клепало,
Тісниться люд і все тріщало.
Війна в кровавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя

Хвіст мантиї її несуть.

¹¹⁵ Була в Латії синагога,
Збудована за давніх літ
Для Януса, сердита бога,
Которий дивних був приміт:
Він мав на голові дві тварі,
Чи гарнії були, чи харі,
Об тім Вергілій сам мовчить;
Но в мирне врем'я запирався,
Коли ж із храму показався,
Якраз війна і закипить.

¹¹⁶ По дзвону вся латинь сунула
До храму, з криком всі неслись.
І навстяж двері одімкнула,
І Янус вибіг, як харциз.
Военна буря закрутила,
Латинське серце замутила,
Завзятость всякого бере;
“Війни, війни!” — кричать, бажають,
Пекельним пламенем палають
І молодее і старе.

¹¹⁷ Латинці військо хоть зібрали,
Та треба ж війську должносних,
Які б на щотах класти знали,
Які письменніші Із них.
Уже ж се мусить всякий знати,
Що військо треба харчовати,
І воїн без вина – хом'як.
Без битой голої копійки,
Без сей прелесниці-злодійки
Не можна воювать ніяк.

¹¹⁸ Були златії дні Астреї,
І славний був тогді народ;
Міняйлів брали в казначеї,
А фиглярі писали щот,
К роздачі порції — обтекар;
Картьожник - хлібний добрий пекар,
Гевальдигером — був шинькар,
Вожатими — сліпці, каліки,
Ораторами — недоріки,
Шпигоном — з церкви паламар.

¹¹⁹ Всього не можна описати,
В Латії що тогді було,

Уже зволялося читати,
Що в голові у них гуло.
К війні хватались, поспішались,
І сами о світі не знались,
І все робили назворот:
Що строїть треба, те ламали,
Що треба кинуть, те ховали,
Що класть в кишеню, клали в рот.

¹²⁰ Нехай турбуються латинці,
Готовляться проти троян,
Нехай видумують гостинці
Енею нашому в із'ян.
Загляньмо, Турн що коверзує,
Троянцям рать яку готує,
Бо Турн і сам дзіндзівер-зух!
Коли чи п'є — не проливає,
Коли чи б'є — то вже влучає,
Йому людей давить, як мух!

¹²¹ Та й видно, що не був в зневазі,
Бо всі сусідні корольки
По просьбі, мовби по приказі,
Позапаляючи люльки,
Пішли в поход з своїм народом,
З начинням, потрухом і плодом,
Щоб Турнові допомагать:
Не дать Енееві женитись,
Не дать в Латії поселитись,
К чортам енейців всіх послать.

¹²² Не хмара сонце заступила,
Не вихор порохом вертить,
Не галич чорна поле вкрила,
Не буйний вітер се шумить.
Се військо йде всіма шляхами,
Се ратне брязкотить збруями,
В Ардею - город поспіша.
Стовп пороху під небо в'ється,
Сама земля, здається, гнеться;
Енею! де тепер душа?

¹²³ Мезентій наперед тирренський
Пред страшним воїнством гряде;
Було полковник так Лубенський
Колись к Полтаві полк веде,
Під земляні полтавські вали
(Де шведи голови поклали)

Полтаву-матушку спасать;
Пропали шведи тут прочвари,
Пропає і вал — а булевари
Досталось нам тепер топтать.

¹²⁴ За сим на бендюгах плететься
Байстрюк Авентій-попадич,
З своєю челяддю ведеться,
Як з блюдолизами панич.
Знакомого він пана внучок,
Добродій песиків і сучок
І лошаків мінять охоч.
Авентій був розбійник з пупку,
Всіх тормошив, валяв на купку,
Дивився бісом, гадом, сторч.

¹²⁵ Тут військо кіннее валилось
І дуже руччєє було;
Отаман звався Покотиллос,
А асаул Караспуло.
Се гречеськії проскіноси,
Із Біломор'я все пендоси,
З Мореа, Дельта, Кефалос;
Везли з собою лагомини,
Оливу, мило, риж, маслини,
І капама, кебаб калос.

¹²⁶ Цекул, пренестський коваленко,
В Латію з військом также пхавсь;
Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким військом величавсь.
Один з бунчуком перед раттю,
Позаду другий п'яну браттю
Донським нагаєм підганяв.
Рядочком їхали гарненько.
З люльок тютюн тягли смачненько,
А хто на конику куняв.

¹²⁷ За сими плентавсь розбишака,
Нептунів син, сподар Мезап,
До бою був самий собака
І лобом бився так, мов цап.
Боець, ярун і задирака,
Стрілець, кулачник і рубака,
І дужий був з його хлопак;
В виски було кому як вшнеться,
Той насухо не оддереться;
Такий ляхам був Желізняк.

128 Другим шляхом, з другого боку,
Агамемноненко Галес
Летить, мов поспіша до строку
Або к воді гарячий пес;
Веде орду велику, многу
Рутульцеві на підпомогу;
Тут люд був різних язиків:
Були аврунці, сидицяне,
Калесці і ситикуляне
І всяких-разних козаків.

129 За сими панська дитина,
Тезеєвич пан Іпполит, —
Надута, горда, зла личина,
З великим воїнством валить.
Се був панич хороший, повний,
Чорнявий, красний, сладкомовний,
Що й мачуху був підкусив.
Він не давав нікому спуску,
Одних богинь мав на закуску,
Брав часто там, де не просив.

130 Не можна, далєбі, злічити,
Які народи тут плелись,
І на папір сей положити,
Як, з ким, коли, відкіль взялась.
Виргилій, бач, не нам був рівня,
А видно, що начухав тім'я,
Поки дрібненько описав.
Були рутульці і сіканці,
Аргавці, лабики, сакранці,
Були такі, що враг їх зна.

131 Тут ще наїзниця скакала
І військо немале вела;
Собою всіх людей лякала
І все, мов помелом, мела;
Ся звалась дїва — цар Камилла,
До пупа жінка, там — кобила,
Кобилячу всю мала стать:
Чотири ноги, хвіст з прикладом,
Хвостом моргала, біла задом,
Могла і говорить і ржать.

132 Коли чував хто о Полкані,
То се була його сестра;
Найбільш блукали по Кубані,

А рід їх вийшов з-за Дністра.
Камилла страшна воевниця,
І знахурка, і чарівниця,
І скоро на бігу була;
Через гори і річки плигала,
Із лука мітко в ціль стріляла,
Багацько крові пролила.

¹³³Така-то збірниця валялась,
Енея щоб побити в пух;
Уже Юнона де озлилась,
То там запри кріпкенько дух.
Жаль жаль Енея-неборака,
Коли його на міль як рака,
Завес допустить посадить.
Чи він ввильне те в п'ятій часті,
Коли удасться змайстерить.

ЧАСТИНА П'ЯТА

¹Біда не по дерев'ях ходить,
І хто її не скоштував?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав!
Еней в біді, як птичка в клітці;
Запутався, мов рибка в сітці;
Терявся в думках молодець.
Ввесь світ, здавалось, зговорився,
Ввесь мир на його напустився,
Щоб розорить його вкінець.

² Еней ту бачив страшну тучу,
Що на його війна несла;
В ній бачив гибель неминучу
І мучивсь страшно, без числа.
Як хвиля хвилю проганяла,
Так думка думку пошибала;
К олимпським руки простягав.
Надеждою хоть підкреслявся,
Но переміни він боявся,
І дух його ізнемогав.

³ Ні ніч його не вгамовала,
Він о війні все сумовав;
І вся коли ватага спала,
То він по берегу гуляв,
Хоть з горя сильно ізнемігся;

Мов простий, на піску улігся,
Та думка спати не дала.
Скажіть! тогді чи дуже спиться
Як доля проти нас яриться
І як для нас фортуна зла?

⁴ О сон! з тобою забуваєм
Все горе і свою напасть;
Чрез тебе сили набираєм,
Без тебе ж мусили б пропасть.
Ти ослабівших укріпляєш,
В тюрмі невинних утішаєш,
Злодіїв снищами страшиш;
Влюблених ти докупи зводиш,
Злі замисли к добру приводиш,
Пропава — од кого ти біжиш.

⁵ Енея мислі турбовали,
Но сон таки своє бере;
Тілесні сили в кім охляли,
В тім дух не швидко та замре.
Еней заснув і бачить снище,
Пред ним стоїть старий дідище
Обшитий весь очеретом;
Він був собі ковтуноватий,
Сідий в космах і пелехатий,
Зігнувсь підпершися ціпком.

⁶ “Венерин сину! не жахайся, —
Дід очеретяний сказав, —
І в смуток дуже не вдавайся,
Ти гіршії біди видав;
Війни кривавой не страшися,
А на олімпських положися,
Вони все злее оддалять.
А що мої слова до діла,
Лежить свиня під дубом біла
І тридцять білих поросят.

⁷ На тім-то берлозі свиноти
Іул постройть Альбі-град,
Як тридесят промчатся годи,
З Юноною як зробить лад.
Єднаково ж сам не плошайся,
З аркадянами побратайся,
Вони латинцям вороги;
Троянців з ними як з'єднаєш,
Тогді і Турна осідлаєш,

Все військо виб'єш до ноги.

⁸ Вставай, Енею, годі спати,
Вставай і богу помолись,
Мене ти мусиш також знати:
Я Тибр старий! — ось придивись.
Я тут водою управляю,
Тобі я вірно помагаю,
Я не прочвара, не упир.
Тут будеть град над городами,
Поставлено так між богами...”
Сказавши се, дід в воду нир.

⁹ Еней пробуркався, схопився
І духом моторніший став;
Водою тибрською умився,
Богам молитви прочитав.
Велів два човни знаряжати,
І сухарями запасати,
І воїнів тудаж сажать.
Як млюсть пройшла по всьому тілу:
Свиню уздрів під дубом білу
І тридцять білих поросят.

¹⁰ Звелів їх зараз поколоти
І дати Юноні на обід;
Щоб сею жертвою свиноти
Себе ізбавити од бід.
Потім в човни метнувсь хутенько,
Поплив по Тибру вниз гарненько
К Евандру помочі просить;
Ліси, вода, піски зумились,
Які се два човни пустились
З одвагою по Тибру плить.

¹¹ Чи довго плив Еней- не знаю,
А до Евандра він доплив;
Евандр по давньому звичаю,
Тоді для празника курив,
З аркадянами веселився,
Над варенухаю трудився,
І хміль в їх головах бродив;
І тільки що човни узріли,
То всі злякалися без міри,
Один к троянцям підступив.

¹² “Чи по неволі, чи по волі? —
Кричить аркадський їм горлань. —

Родились в небі ви, чи долі?
Чи мир нам везете, чи брань?”
“Троянець я, Еней одважний,
Латинців ворог я присяжний, —
Еней так з човна закричав. —
Іду к Евандру погостити,
На перепутті одпочити,
Евандр цар добрий, я чував”.

¹³ Евандра син, Паллант вродливий,
К Енею зараз підступив;
Оддав поклон дружлюбивий,
До батька в гості попросив.
Еней з Паллантом обнімався
І в його приязнь заставлявся,
Потім до лісу почвалав,
Де гардовав Евандр з попами,
Зо старшиною і панами,
Еней Евандрові сказав:

¹⁴ “Хоть ти і грек, та цар правдивий,
Тобі латинці вороги;
Я твій товариш буду щирий,
Латинці і мені враги.
Тепер тебе я суплікую
Мою уважить долю злую
І постояти за троян.
Я кошовий Еней троянець,
Скитаюсь по миру, мов ланець,
По всім товчуся берегам.

¹⁵ Прийшов до тебе на одвагу,
Не думавши, як приймеш ти;
Чи буду пити мед, чи брагу?
Чи будем ми собі брати?
Скажи, і руку на — в завдаток,
Котора, бач, не трусить схваток
І самих злійших нам врагів.
Я маю храбрую дружину,
Терпівших гіркую годину
Од злих людей і од богів.

¹⁶ Мене найбільше доїдає
Рутульський Турн, собачий син;
І лиш гляди, то і влучає,
Щоб згамкати мене, як блин.
Так лучше в сажівці втоплюся,
І лучше очкуром вдаплюся,

Ніж Турнові я покорюсь.
Фортуна не в його кишені;
Турн побува у мене в жмені;
Дай поміч! — я з ним потягнусь”.

¹⁷ Евандр мовчав і прислухався,
Слова Енеєви ковтав;
То ус крутив то осміхався,
Енеїві отвіт сей дав:
“Еней Анхизович, сідайте,
Турбації не заживайте,
Бог милостив для грішних всіх;
Дамо вам війська в підпомогу,
І провіянту на дорогу,
І грошеняток з якийсь міх.

¹⁸ Не поцурайтеся хліба-солі,
Борщу скоштуйте, галушок;
Годуйтеся, кушайте доволі,
А там з труда до подушок.
А завтра, як начне світати,
Готово військо виступати,
Куди ви скажете, в поход;
За мной не буде остановки;
Я з вами не роблю умовки,
Люблю я дуже ваш народ”.

¹⁹ Готова страва вся стояла,
Спішили всі за стіл сідати;
Хоть деяка позастивала,
Що мусили підогрівать.
Просілне з ушками, з грінками
І юшка з хляками, з кишками,
Телячий лизень тут лежав;
Ягни і до софорку кури,
Печені різної три гури,
Багацько ласих тож потрав.

²⁰ Де їсться смачно, там і п'ється,
Од земляків я так чував;
На ласее куток найдеться,
Еней з своїми не дрімав.
І, правда, гості доказали,
Що жить вони на світі знали:
Пили за жизнь — за упокой;
Пили здоров'я батька з сином,
І голь-голь-голь, мов клин за клином,
Кричать заставив на розстрой.

21 Троянці п'яні розбрехались
І чванилися без пуття.
З аркадянками женихались,
Хто так, а хто і не шутя.
Евандр точив гостям розкази,
Хвалив Іраклови прокази,
Як злого Кака він убив;
Якії Как робив розбої,
І що для радості такої
Евандр і празник учредив.

22 Всі к ночі так перепилися,
Держались ледве на ногах;
І на ніч в город поплелися,
Які іти були в силах.
Еней в керею замотався,
На задвірку хропти уклався,
Евандр же в хату рачки ліз;
І там, під прилавком зігнувшись
І цупко в бурку завернувшись,
Захріп старий во весь свій ніс.

23 Як ніч покрила пеленою
Тверезих, п'яних — всіх людей,
Як хріп Еней од перепною,
Забувши о біді своєї,
Венера без спідниці, боса,
В халатику, простоволоса,
К Вулкану підтюпцем ішла;
Вона тайком к Вулкану кралась,
Неначе з ним і не вінчалась,
Мов жінкою не його була.

24 А все то хитрость єсть жіноча,
Новинкою щоб підмануть;
Хоть гарна як, а все охоча
Іще гарнійшою щоб бути.
Венера пазуху порвала
І так себе підперезала,
Що вся на виставці була;
Косинку нарошно згубила,
Груднину так собі відкрила,
Що всякого б з ума звела.

25 Вулкан-коваль тогді трудився,
Зевесу блискавку ковав.
Уздрів Венеру, затрусився,

Із рук і молоток упав.
Венера зараз одгадала,
Що в добрий час сюди попала,
Вулкана в губи зараз черк;
На шию вскочила, повисла,
Вся опустилась, мов окисла,
Білки під лоб — і світ померк.

²⁶ Уже Вулкан розм'як, як кваша,
Венера те собі на ус;
За діло, ну! — бере, бач, наша!
Тепер під його підоб'юсь:
“Вулкасю милий, уродливий!
Мій друже вірний, справедливий!
Чи дуже любиш ти мене?”
“Люблю, люблю, божусь кліщами,
Ковадлом, молотом, міхами,
Все рад робити для тебе”.

²⁷ І підлабузнивсь до Киприди,
Як до просителя писець.
Їй корчив разні милі види,
Щоби достать собі ралець.
Венера зачала благати
І за Енеечка прохати,
Вулкан йому щоб допоміг:
Енееві зробив би зброю
Із сталі, міді — золотую,
Такою, щоб ніхто не зміг.

²⁸ “Для тебе? — ох, моя ти плітко! —
Вулкан задихавшись сказав. —
Зроблю не зброю, чудо рідко,
Ніхто якого не видав;
Палаш, шишак, панцир зо щитом,
Все буде золотом покрито,
Як тувльськії кабатирки;
Насічка з черню, з образками,
І з кунштиками, і з словами,
Скрізь будуть брязкальця, дзвінки”

²⁹ А що ж, не так тепер буває
Проміж жінками і у нас?
Коли чого просити має,
То добрий одгадає час
І к чоловіку пригніздиться,
Прищулиться, приголубиться,
Цілує, гладить, лескотить,

І всі сугави розшрубуге,
І мізком так завередуе,
Що сей для жінки все творить.

³⁰ Венера, в облако обвившись,
Махнула в Пафос оддихать,
Од всіх в світелці зачинившись,
Себе там стала розглядать.
Краси пом'яті розправляла,
В волоссі кудрі завивала,
Ну п'ятна водами мочить.
Венера, як правдива мати,
Для сина рада все оддати,
З Вулканом рада в кузні жити.

³¹ Вулкан, до кузні дочвалавши,
Будить зачав всіх ковалів;
Свинець, залізо, мідь зібравши,
Все гріти зараз ізвелів.
Міхи престрашні надимають,
Огонь великий розпаляють,
Пішов треск, стук од молотів.
Вулкан потіє і трудиться,
Всіх лає, б'є, пужа, яриться,
К роботі приганя майстрів.

³² І сонце злізло височенько,
Уже час сьомий ранку був;
Уже закушовав смачненько,
Хто добре пінної лигнув;
Уже онагри захрючали,
Ворони, горобці кричали,
Сиділи в лавках крамарі;
Картьожники же спать лягали,
Фіндюрки щокі підправляли.
В суди пішли секретарі.

³³ А наші з хмелю потягались,
Вчорашній мордовав їх чад;
Стогнали, харкали, смаркались,
Ніхто не був і світу рад.
Не дуже рано повставали
І льодом очі протирали,
Щоб освіжитись на часок.
Потім взялись за оковиту
І скликали річ посполиту —
Поставить, як іти в поход.

³⁴ Тут скільки сотень одлічили
Аркадських жвавих парубків
І в ратники їх назначили;
Дали їм в сотники панів.
Дали значки їм з хоругвою,
Бунчук і бубни з булавою,
Списів, мушкетів, палахів.
На тиждень сала з сухарями,
Барильце з срібними рублями,
Муки, пшона, ковбас, коржів.

³⁵ Евандр, Палланта підозвавши,
Такі слова йому сказав:
“Я, рать Енею в поміч давши,
Тебе начальником назвав.
А доки в паці будеш грати?
З дівками день і ніч ганяти
І красти голубів у всіх?
Одважний жид грішить і в школі,
Іди лиш послужи на полі;
Ледащо син — то батьків гріх.

³⁶ Іди служи, годи Енею,
Він зна воєнне ремесло;
Умом і храбростю своєю
В опрічнее попав число.
А ви, аркадці, — ви не труси,
Давайте всім і в ніс, і в уси,
Паллант мій ваш єсть атаман.
За його бийтесь, умирайте,
Енеевих врагів карайте,
Еней мій сват — а ваш гетьман.

³⁷ А вас, Анхизович, покорно
Прошу Палланта доглядать;
Воно хоть паруб'я, неспорно,
Уміє і склади читать;
Та дурень, молоде, одважне,
В бою як буде необачне,
То може згинуть неборак;
Тоді не буду жить чрез силу,
Живцем полізу я в могилу,
Ізгину, без води мов рак.

³⁸ Беріте рать, ідіте з богом,
Нехай Зевес вам помага”.
Тут частовались за порогом,
Евандр додав такі слова:

“Зайдіть к лідійському народу,
Вони послужать вам в пригуду,
На Турна підуть воювать.
Мезентій їх тіснить, зжимає,
На чинш нікого не пускає,
Готові зараз бунт піднять”.

³⁹ Пішли, розвивши короговку,
І сльози молодьож лила;
Хто жінку мав, сестру, ятровку,
У инчих милая була.
Тоді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Що нам всього миліше єсть.
За милу все терять готові:
Клейноди, животи, обнови.
Одна дороже милой — честь!

⁴⁰ І так, питейним підкрєпившись,
Утерли сльози із очей;
Пішли, марш сумно затрубивши;
Перед же вів сам пан Еней.
Їх первий марш був до байраку,
Прийшовши, стали на биваку,
Еней порядок учредив.
Паллант по армії діжуриє,
Трудивсь, всю ніч очей не жмуриє;
Еней тож по лісу бродив.

⁴¹ Як в північ самую глухую
Еней лиш тільки мав дрімать,
Побачив хмару золотую,
Свою на хмарі гарну мать.
Венера білолика, красна,
Курносенька, очима ясна
І вся, як з кров'ю молоко;
Духи од себе іпускала
І збрую чудную держала,
Явилась так перед синком.

⁴² Сказала: “Милый, на, Енею,
Ту збрую, що ковав Вулкан;
Коли себе устроиш нею,
То струсить Турн, Бова, Полкан;
До збруї що ні доторкнеться,
Все зараз ламнеться і гнеться,
Її куля не бере;
Устроишь, храбруй, коли, рубайся

І на Зевеса полагайся,
То носа вже ніхто не втре”.

⁴³ Сказавши, аромат пустила:
Васильки, м'яту, і амбре;
На хмарі в Пафос покотила.
Еней же зброю і бере,
Її очима пожирає,
На себе панцир натягає,
Палаш до бока прив'язав;
Насилу щит підняв чудесний,
Не легкий був презент небесний;
Еней роботу розглядав.

⁴⁴ На щиті, в самій середині,
Під чернь, з насічкою золотою,
Конала муха в павутині,
Павук торкав її ногой.
Поодаль був малий Телешик,
Він плакав і лигав кулешик,
До його кралася змія
Крилатая, з сім'ю главами,
З хвостом в верству, страшна, з рогами,
А звалася Жеретія.

⁴⁵ Вокруг же щита на заламах
Найлучші лицарські діла
Були бляховані в персонах
Іскусно, живо, без числа,
Котигорох, Іван - царевич,
Кухарчич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьма - Дем'ян.
Кощій з прескверною ягою,
І дурень з ступою новою,
І славний лицар Марципан.

⁴⁶ Так пан Еней наш знаявся,
Щоб дружби Турну доказать;
Напасть на ворогів збирався,
Зненацька копоті їм дать.
Но зла Юнона не дрімає,
Навильот умисли всі знає,
Оп'ять Ірисю посила:
Як можна Турна роздрочити,
Против троянців насталити,
Щоб викоренив їх дотла.

⁴⁷ Ірися виль, скользнула з неба,

До Турна в північ шусть в намет;
Він дожидавсь тогді вертела,
Хлистав з нудьги охтирський мед.
К Лависі од любви був в горі,
Топив печаль в питейнім морі.
Так в армії колись велось;
Коли влюбився чи програвся,
То пуншу хлись — судьба поправся!
Веселле в душу і влилось!

48 “А що? — Ірися щебетала. —
Сидиш без діла і клюєш?
Чи се на тебе лінь напала?
Чи все троянцям оддаєш?
Коту гладкому не до мишки;
Не втне, бачу, Панько Оришки!
Хто б сподівавсь, що Турн бабак?
Тобі не хист з Енеєм биться,
Не хист з Лавинією любиться,
Ти, бачу, здатний бить собак.

49 Правдивий воїн не дримає,
Без просипу же і не п'є;
Мудрує, дума, розглядає,
Такий і ворогів поб'є.
Ну, к чорту! швидше охмеляйся,
Збирать союзних поспішайся,
На нову Трою напади.
Еней в чужих землях блукає,
Дружину в поміч набирає,
Не оплошай тепер: гляди!”

50 Сказавши, столик ізвалила,
Шкереберть к чорту все пішло:
Пляшки і чарочки побила,
Пропало все, як не було.
Зробився Турн несамовитий,
Ярився, лютовав неситий,
Троянської крови забажав.
Всі страсти в голову стовкнулись,
Любов і ненависть прочнулись;
“На штурм, на штурм!” — своїм кричав.

51 Зібрав і кінних, і піхотних
І всіх для битви шиковав;
І розбишак самих одборних
Під кріпость задирать послав.
Два корпуси докупи звівши,

А на зикратого сам сівши,
На штурм їх не веде, а мчить;
Мезап, Галес в другім отряді
Пішли од берега к ограді,
Побить троянців всяк спішить.

⁵² Троянці, в кріпости запершись,
Енея ждали вороття;
З нещастям тісно пообтершись,
Біду зустрічали мов шутя.
Побачивши ж врагів напори,
У башт прибавили запори
І на валу всі залягли;
В віконця з будок виглядали
І носа вон не виставляли,
Шептались і люльки тягли.

⁵³ У них поставлено в громаді,
Коли на їх пан Турн напре,
То всім сидіть в своїй ограді,
Нехай же штурмом вал бере.
Троянці так і учинили;
На вал колоддя накопили
І разний приправляли вар;
Олію, дьоготь кип'ятили,
Живицю, оливо топили,
Хто лізтиме, щоб лить на твар.

⁵⁴ Турн, в міру к валу приступивши,
Скрізь на зикратому гасав;
В розсипку кінних розпустивши,
Сам як опарений кричав:
“Сюди, трусливії троянці,
На бой, шкодливії поганці!
Зарились в землю, мов кроти;
Де ваш Еней — жіночий празник?
Пряде з бабами набалдашник!
Не лепсьько виглянуть сюди”.

⁵⁵ І всі його так ідкомандні Кричали, лаяли троян;
Робили глузи їм досадні,
Гірш нівечили, як циган.
Пускали тучами к ним стріли,
А деякі були так сміли,
Що мали перескочить рів.
Троянці уха затикали,
Рутульців лайки не вважали,
Хоть битись всякий з них готів.

56 Турн з серця скриготав зубами,
Що в кріпості всі ні гу-гу;
А стін не розіб'єш лобами,
З послілку гнися хоть в дугу.
Злость, кажуть, сатані сестриця,
Хоть може се і небилиця,
А я скажу, що може й так:
Од злости Турн те компоує,
Мов сатана йому диктує,
Сам чорт заліз в його кабак.

57 Од злости Турн осатанівши,
Велів багаття розводить,
І військо к берегу привівши,
Казав троянський флот спалить.
Всі прийнялися за роботу;
(На злее всякий ма охоту),
Огні помчалися к водам.
Хто жар, хто губку з сірниками,
Хто з головней, хто з фітилями
Погибель мчали кораблям.

58 Розжеврїлось і закурилось,
Блакитне полон'я взвилось;
Од диму сонце закаптилось,
Курище к небу донеслось.
Боги в Олімпі стали чхати;
Турн їм ізволив тимфи дати,
Богинь напав від чаду дур;
Дим очі їв, лилися сльози,
З нудьги скакали так, як кози;
Зевес сам був, мов винокур.

59 Венеру ж за душу щипало,
Що с флотом поступили так;
Од жалю серце замирало,
Що сяде син на міль як рак.
В жалю в слізах і в гіркім смутку
Богиня сіла в просту будку,
На передку сів Купидон;
Кобила їх везе кривая,
Цибелла де жила старая,
Щоб сій язї оддати поклон.

60 Цибелла, знають во всіх школах,
Що матір'ю була богів;
Ізмолоду була не промах,

Коли ж як стала без зубів,
То тільки на печі сиділа,
З кулешиком лемішку їла
І не мішалася в діла.
Зевес їй оддавав повагу
І посилав од столу брагу,
Яку Юнона лиш пила.

⁶¹ Венера часто докучала
Зевесу самою бридней,
За те в немилость і попала,
Що нільзя показать очей.
Прийшла Цибеллу умоляти
І мусила їй обіщати
Купити збитню за алтин,
Щоб тільки Зевса умолила,
Вступиться за троян просила,
Щоб флота не лишився син.

⁶² Цибелла же була ласуха,
Для збитню рада хоть на все;
До того ж страшна говоруха,
О всякій всячині несе.
Стягли її насилу з печі,
Взяв Купидон к собі на плечі,
В будинки к Зевсу і поніс.
Зевес, свою уздрівши неню,
Убгав ввесь оселедець в жменю,
Насупив брови, зморщив ніс.

⁶³ Цибелла перше закректала,
А послі кашлять начала,
Потім у пелену смаркала
І дух п'ять раз перевела:
“Сатурнович, змилосердися,
За рідную свою вступися! —
К Зевесу шокала стара. —
Безсмертних смертні не вважають
І тільки що не б'ють, а лають;
Осрамлена моя гора!

⁶⁴ Мою ти знаєш гору Іду
І ліс, де з капищем олтар;
За них несу таку обиду,
Якой не терпить твій свинар
На зруб я продала троянцям,
Твоїм молельщикам, підданцям,
Дубків і сосен строїть флот.

Твої уста судьбам веліли,
Були щоб ідські брусся цілі,
Нетліннії од рода в род.

⁶⁵ Зиркни ж тепер на тибрські води,
Дивись, як кораблі горять! —
їх палять Турнові уроди,
Тебе і всіх нас кобенять.
Спусти їм — то таке закоють
І власть твою собі присвоюють,
І всім дадуть нам киселя;
Сплюндрують ліс, розриють Іду;
Мене ж, стару, уб'ють, мов гниду,
Тебе прогонять відсіля”.

⁶⁶ “Та не турбуйтеся, паніматко! —
Зевес з досадою сказав. —
Провчу я всіх — і буде гладко;
Анахтем вічний — Турн пропав!”
Зиркнув, мигнув, махнув рукою
Над Тибром, чудною рікою,
Всі врозтич кораблі пішли;
Як гуси, в воду поринали,
Із кораблів — сирени стали
І разні пісні підняли.

⁶⁷ Рутульське військо і союзне
Дрижало од таких чудес;
Злякалось плем'я все окружне,
Мезап дав драла і Галес.
Пороснули і рутуляни,
Як од дощу в шатер цигани,
А тільки Турн один оставсь.
Утікачів щоб переняти,
Щоб чудо їм розтолковати,
По всіх усядах сам совавсь.

⁶⁸ “Реб'ятушки! — кричав, — постійте!
Се ж ласка божая для нас;
Одкиньте страх і не робійте,
Прийшлось сказати Енею: пас.
Чого огнем ми не спалили,
То боги все те потопили,
Тепер троянці в западні.
Живцем в землі їх загромадим,
Разком на той світ одпровадим,
Богів се воля! вірте мні”.

69 Великій у страху очі,
Вся рать неслась, хто швидше зміг.
Назад вертатись не охочі,
Всі бігли, аж не чули ніг.
Оставшись, Турн один маячив,
Нікого вкруг себе не бачив,
Стьогнув зикратого хлистом;
І шапку на очі насунув,
Во всі лопатки в лагерь дунув,
Що коник аж вертів хвостом.

70 Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк те толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хто утіка — не все женися;
Хто мов і трусить — стережися;
Скиксуєш раз — тогді прощай!

71 Для ночі вдвоє калавури
На всіх поставили баштах,
Лихтарні вішали на шнури,
Ходили рунди по валах.
В обозі Турна тихо стало,
І тільки-тільки що блищало
Од слабих, блідних огоньків.
Враги троянські почивали,
Од трусів вилазки не ждали;
Оставмо ж сих хропти соньків.

72 У главной башти на сторожі
Стояли Евріал і Низ;
Хоть молоді були, та гожі
І кріпкі, храбрі, як харциз.
В них кров текла хоть не троянська,
Якась чужая — бусурманська,
Та в службі вірні козаки.
Для бою їх спіткав прасунок.
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки.

73 “А що, як викравшись помалу,
Забратися в рутульський стан? —
Шептав Низ в ухо Евріалу. —
То каші наварили б там;

Тепер вони сплять з перепоею,
Не дригне ні один ногою,
Хоть всім їм горла переріж.
Я думаю туди пуститься,
Перед Енеєм заслужиться
І сотню посадить на ніж”.

⁷⁴ “Як? сам? мене оставиш? —
Спитався Низа Евріал. —
Ні! перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.
Мій батько був сердюк опрічний,
Мовляв (нехай покой му вічний);
Умри на полі як герой”.

⁷⁵ “Пожди і пальцем в лоб торкнися,-
Товарищеві Низ сказав,-
Не все вперед- назад дивися,
Ти з лицарства глузд потеряв.
У тебе мати есть старая,
Без сил і в бідности слабая,
То і повинен жить для ней,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!

⁷⁶ От я, так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох;
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а неня — бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну,
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до жизни рідна в'яже,
Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
Живи для неї, я прошу”.

⁷⁷ “Розумно, Низ, ти розсуждаеш,
А о повинности мовчиш,
Которую сам добре знаеш,
Мені ж зовсім другу твердиш.
Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять;
Як ми Енею присягали,

Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в житні мати”.

78 “Іноси!” — Низ сказав, обнявшись
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,
До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,
Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки,
І Низ громаді став казати:

79 “Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

80 Коли зволяється — веліте
Нам з Евріалом попитати,
Чкурнем і поки сонце зійде,
Енея мусим повідати”.
“Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?” —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімати,
Їм дякувати і ціловати,
І красовулю піднесли.

81 Іул, Енеїв як наслідник,
Похвальну рацію сказав;
І свій палаш що звався побідник,
До боку Низа прив'язав.
Для милого же Евріала
Не пожалів того кинжала,
Що батько у Дидони вкрав.
І посулив за їх службу
Землі овець і дати по плугу,
В чиновні вивести обіщав.

82 Сей Евріал був молоденький,

Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу будь, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,
Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослезивсь.
Бо з матір'ю він розставався,
Ішов на смерть і не прощався;
Козак природі покоривсь.

⁸³ “Іул Енеевич, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,
Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;
Ви сами мали паніматку,
То в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,
За вас охотно умираю”, —
Так мовив чулий Евріал.

⁸⁴ “Не бійся, добрий Евріале, —
Іул йому сей дав одвіт, —
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт.
Твоїм будь братом не стижуся
І неню заступать кленуся,
Тебе собою заплачу:
Пайок, одежу і квартиру,
Пшона, муки, яець і сиру
По смерть в довольстві назначу”.

⁸⁵ І так, одважна наша пара
Пустилася в рутульський стан.
На те і місяць вкрила хмара,
І поле вкрив густий туман.
Було се саме опівночі;
Рутульці спали скільки мочі,
Сивуха сну їм піддала;
Роздігшися, порозкладались,
В безпечности не сподівались
Ні од кого ніяка зла.

⁸⁶ І часовії, на мушкетах
Поклавшись, спали на заказ;
Хропли всі п'яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Передню побивши стражу,

Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:
“Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу,
Гляди, щоб нас хто не спіткав”.

⁸⁷ Сказавши, першому Раменту
Головку буйную одтяв,
Ну дав зробить і тестаменту,
К чортам його навек послав.
Сей на руках знав ворожити,
Кому знав скільки віку жити,
Та не собі він був пророк.
Другим ми часто пророкуєм,
Як знахурі, чуже толкуєм,
Собі ж шукаєм циганок.

⁸⁸ А послі Ремових він воїв
По одному всіх подушив;
І блюдолизів, ложкамоїв
Впрах, вдребезги перемізжив.
Намацавши ж самого Рема,
Потиснув, мов Хому Я рема,
Що й очі вискочили преч;
Вхвативсь за бороду кудлату
І злому Трої супостату
Макітру одділив од плеч.

⁸⁹ Вблизі тут був намет Серрана,
На сього Низ і наскакав;
Він тільки що роздігсь з каптана
І смачно по вечері спав.
Низ шаблею мазнув по пупу,
Зад з головою сплющив вкупу,
Що із Серрана вийшов рак;
Бо голова між ніг вплелася,
А задня вгору піднялася;
Умер фігурно неборак!

⁹⁰ І Евріал, як Низ возився,
То не гулявши простояв;
Він також к сонним докосився,
Врагів на той світ одправляв.
Колов і різав без розбору,
І як ніхто не мав з ним спору,
То поравсь, мов в кошарі вовк;
І виборних, і підпомощних,
І простих, і старших вельможних,

Хто ні попавсь, того і товк.

⁹¹ Попався Ретус Евріалу,
Сей не зовсім іще заснув;
Приїхавши од Турна з балу,
Пальонки дома ковтонув,
І тільки-тільки забувався,
Як Евріал к йому підкрався
І просто в рот кинжал уткнув,
І приколов його, як квітку,
Що баби колють на намітку,
Тут Ретус душу ізригнув.

⁹² Наш Евріал остервенився,
Забув, що на часок зайшов;
В намет к Мезапу був пустився,
Там може б смерть собі найшов;
Но повстрічався з другом Низом,
З запальчивим, як сам, харцизом,
Сей Евріала удержав.
“Покиньмо кров врагам пускати,
Пора нам відсіль уплітати”, —
Низ Евріалові сказав.

⁹³ Як вовк овець смиренних душить,
Коли в кошару завіта,
Курчатам тхір головки сушить,
Без крику мізок висмокта.
Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,
Без крику крадуть слимаки
Гусей, курей, качок, індиків
У гевалів і амаликів,
Що роблять часто і дяки.

⁹⁴ Так наші смілії вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися, мов раки,
За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильнійша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

⁹⁵ Так порався Низ з Евріалом,
Дали рутульцям накарпас;

Земля взялась од крові калом,
Поляк піднявся б по с а м п а с.
Но наші по крові бродили,
Мов на торгу музик водили,
І убирались на простор:
Щоб швидче поспішить к Енею
Похвастать храбростю своєю
І Турнів розказать задор.

⁹⁶ Уже із лагера щасливо
Убрались наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтіли мокрі личаки,
Із хмари місяць показався,
І од землі туман піднявся,
Все віщовало добрий путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! як нашим увильнуть?

⁹⁷ Дали якраз до лісу тягу,
Бистріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Так пара горличок невинних
Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей.
На зло, назначено судьбою,
Слідитиме скрізь за тобою,
Не утечеш за сто морей.

⁹⁸ Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А часть, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тоді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця.

⁹⁹ Низ — глядь, і бачить Евріала,
Що тішаться ним вороги;
Важка печаль на серце пала,
Кричить к Зевесу: “Помоги!”
Коп'є булатне направляє,
В латинців просто посилає,

Сульмону серце пробива;
Як сніп, на землю повалився,
Не вспів і охнуть, а скривився,
В останній раз Сульмон зіва.

¹⁰⁰ Вслід за коп'єм стрілу пускає
І просто Тагові в висок;
Душа із тіла вилітає,
На жовтий пада труп пісок.
Волсент утратив воїв пару,
Кленеть невидимую кару
І в ярости, як віл, реве:
“За кров Сульмонову і Тага
Умреш, проклята упиряга,
За ними вслід пошлю тебе”.

¹⁰¹ І замахнувся на Евріала,
Щоб зняти головку палашем;
Тут храбрість Низова пропала,
І серце стало кулішем.
Біжить, летить, кричить щосили:
“Пеккатум робиш, фратер милий,
Невинному морс задаєш:
Я стультус, лятро, розбишака,
Неквіссімус і гайдамака;
Постій! невинную кров ллєш”.

¹⁰² Но замахнувшись, не вдержався,
Волсент головку одчесав:
Головка, мов кавун качався,
Язик невнятно белькотав.
Уста коральні посиніли,
Рум'яні щоки поблідніли,
І білий цвіт в лиці пожовк;
Закрилися і ясні очі,
Покрилися тьмою вічної ночі,
Навіки милий глас умовк.

¹⁰³ Уздрівши Низ труп Евріала,
Од ярости осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів,
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:
Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,
Волсент і духу тут пустивсь.

104 Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада;
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли і зім'яли
І голову зняли з плечей.
Так кончили жистнь козарлюги,
Зробивши славнії услуги
На вічність пам'яти своєю.

105 Латинці зараз ізробили
Абияк мари із дрючків;
На них Волсента положили
І понесли до земляків.
А буйні голови поклали
В мішок і теж з собою помчали,
Мов пару гарних дубівок.
Но в лагері найшли різниці,
Лежали битих м'яс копиці,
Печінок, легкого, кишок.

106 Як тільки що восток зардівся,
Світилка Фебова взійшла;
То Турн тогді уже наївся,
Оп'ять о битві помишляв.
Велів тривогу бити в клепало,
Щоб військо к бою виступало,
Оддать троянцям з баришком
За зроблену вночі потіху;
Для більшого ж: з троянців сміху
Велів взяти голови з мішком.

107 Свого ж держася уговору,
Троянці в кріпости сидять,
Забилися, мов миші в нору,
Лукаву кішку як уздрять.
Но дати отпор були готові
І до остатней каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою захищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютость осрамить.

108 На перву рутулян попитку
Троянці так дали в одвіт,
Що Турн собі розчухав литку,

Од стиду скорчило живіт.
Звелів з досади, гніву, злости,
На глу́м підняти мертві кости,
На щогли голови наткнуть
Нещасних Низа з Евріалом
Перед самим троянським валом,
Щоб сим врагів своїх кольнуть.

¹⁰⁹ Троянці зараз одгадали,
Чиї то голови стримлять;
Од жалю сльози попускали,
Таких лишившись паруб'ят.
Об мертвих вість скрізь пронеслася,
Вся рать троянська потряслася,
І душі смутку продались.
Як мати вість таку почула,
То тільки вічно не заснула,
Бо зуби у неї стялись.

¹¹⁰ А одійшовши, в груди билась,
Волосся рвала з голови,
Ревла, щипалася, дровичалась,
Мов ум змішався у вдови:
Побігла з криком вокруг вала
І голову коли пізнала
Свого синочка Евруся,
То на валу і розпласталась,
Кричала, гедзилась, качалась,
Кувікала, мов поросся.

¹¹¹ І диким голосом завила:
“О сину! світ моїх очей!
Чи я ж тебе на те родила,
Щоб згинув ти од злих людей?
Щоб ти мене — стару, слабую,
Завівши в землю сю чужую,
На вічний вік осиротив.
Моя ти радість і одрада,
Моя заслона і ограда;
Мене од всіх ти боронив.

¹¹² Тепер до кого прихилюся,
Хто злую долю облегчить?
Куди в біді я притулюся?
Слабу ніхто не приглядить!
Тепер прощайте всі поклони,
Що получала во дні они
Од вдов, дівчат і молодиць;

За дивні брови соболині,
За очі ясні соколині,
Що здатний був до вечерниць.

¹¹³ Коли б мені твій труп достати
І тіло білее обмить,
І з похороном поховати,
До ями з миром проводить.
О боги! як ви допустили,
Щоб і одинчика убили
І настромили на віху
Його козацькую головку;
Десь світ вертиться сей без толку,
Що тут дають і добрим тьху.

¹¹⁴ А ви, що Евруся згубили,
Щоб ваш пропав собачий рід!
Щоб ваші ж діти вас побили,
Щоб з потрухом погиб ваш плід!
Ох! Чом не звір я, чом не львиця?
Чом не скажена я вовчиця?
Щоб мні рутульців розідрать;
Щоб серце вирвать з требухою,
Умазати морду їх мазкою;
Щоб маслаки їх посмоктать”.

¹¹⁵ Сей галас і репетовання
Троян всіх в смуток привело;
Плаксивее з синком прощання
У всіх з очей слізки тягло.
Асканій більше всіх тут хлипав
І губи так собі задрипав,
Що мов на його сап напав.
К старій з поклоном підступивши,
На оберемок ухвативши,
В землянку з валу потаскав.

¹¹⁶ А тут кричать та в труби сурмлять,
Свистять в свистілки, дмуть в роги,
Квилять, брат брата в батька луплять;
В наскок яряться вороги.
Тут ржання кінське з тупотнею,
Там разний гомін з стукотнею,
Скрізь клопіт, халепа, сто лих!
Так в мідні клекотить гарячій,
Так в кабаці кричить піддячий,
Як кажуть, хоть винось святих.

117 Гей, музо, панночко цнотлива,
Ходи до мене погостить!
Будь ласкава, будь не спесива,
Дай поміч мні стишок зложить!
Дай поміч битву описати
І про війну так розказати,
Мов твій язик би говорив.
Ти, кажуть, дівка не бриклива,
Але од старости сварлива;
Прости! я, може, досадив.

118 І в самій речі проступився —
Старою дівчину назвав,
Ніхто з якою не любився,
Ні женихавсь, ні жартовав.
Ох, скільки муз таких на світі!
Во всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас.
Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую;
Старих нехай брика Пегас.

119 Рутульці дралися на стіни,
Карабкалися, як жуки.
Турн з ярости дрижав і пінив,
Кричить: “Дружненько, козаки!”
В свою троянці также чергу
В одбої поралися зверху,
Рутульців плющили, як мух.
Пускали колоддя, каміння,
І враже так товкли насіння,
Що у рутульців хляв і дух.

120 Турн, бачивши троян роботу,
Як рать рутульськую трощать,
Як б'ють їх, не жалія поту,
Рутульці, мов в'юни, пищать;
Велів вести зо всіх олійниць,
Де тільки єсть, із воскобійниць,
Як можна швидче тарани.
Якраз і тарани вродились,
І воскобійники явились,
Примчались духом сатани.

121 Приставив тарани до брами,
В ворота зачали гатить;
Одвірки затряслись, мов рами,
І снасть од бою вся тріщить.

Турн сили вдвое прикладає,
І тарани сам направляє,
І браму рушити велить.
Упала!.. Стуком оглушила,
Троян багацько подушила,
Турн в кріпость впертись норовить.

¹²² Біда троянцям! Що робити?
А муза каже: “Не жахайсь,
Не хист їх Турну побідити,
В чужую казку не мішайсь”.
Троянці нап'яли всі жили
Та вмиг пролом і заложили,
І груддю стали боронить;
Рутульці бісом увивались,
Но на пролом не насовались,
А Турн не знав, і що робить.

¹²³ Троянець Геленор одважний
І, як буряк, червоний Лик,
Горлань, верлань, кулачник страшний
І щирий кундель-степовик..
Сим двом безділля — всяке горе,
Здавалось по коліна море,
Потіха ж — голови зривать.
Давно їм в голові роїлось
І, мов на поступки, хотілось
Рутульцям перегону дати.

¹²⁴ Так Геленор з червоним Ликом,
Роздігшися до сорочок,
Між вештанням, содомом, криком,
Пробралися подуть тичок.
Рутульців добре тасовали
І од рутульців получали
Квитанцію в своїх долгах.
Лик тільки тим і одличився,
Що як до Турна примостився,
То з'їздив добре по зубах.

¹²⁵ Но Турн і сам був розбишака
І Лика сплющив в один мах;
Із носа бризнула кабака,
У Турна околів в ногах.
А также пану Геленору
Смертельного дали затьору,
І сей без духу тут оставсь.
Рутульців се возвеселило

І так їх серце ободрило,
Що і негідний скрізь совавсь.

¹²⁶ Натиснули і напустились,
Рутульці кинулись на вал;
Троянці, як чорти, озлились,
Рутульців били наповал.
Тріщали кості, ребра, боки,
Летіли зуби, пухли щоки,
З носів і уст юшила кров:
Хто рачки ліз, а хто простягся,
Хто був шкереберть, хто качався,
Хто бив, хто різав, хто колов.

¹²⁷ Завзятость всіх опановала,
Тут всякий пінив і яривсь;
Тут лютость всіми управляла
І всякий до надсаду бивсь.
Лигар ударом макогона
Дух випустив із Емфіона,
І сам навіки зуби стяв.
Лутецій б'єть Іліонея,
Циней Арефа, сей Циней,
Один другого тасовав.

¹²⁸ Ремул рутульської породи,
Троюродний був Турну сват,
Хвастун і дурень од природи,
Що ні робив, то все не в лад;
І тут начав щосил кричати,
Троянців лаять, укоряти,
Себе і Турна величать:
“Ага! проклятії поганці,
Недогарки троянські, ланці!
Тепер прийшлося вам погибать.

¹²⁹ Ми вас одучим, супостати,
Морити вдов, дурить дівок;
Чужії землі одніматися
І шкодити чужий садок.
Давайте вашого гувльісу,
Я вмиг його одправляю к бісу,
І вас подавимо, як мух:
Чого прийшли ви, голодрабці?
Лигать латинськії потапці?
Пождіть — ваш витісним ми дух!”

¹³⁰ Іул Енеєвич, дочувшись

До безтолкових сих річей,
Як шкурка на огні надувшись,
Злость запалала із очей,
Вхопив камінчик — прицілився,
Зажмурих око — приложився
І Ремула по лобу хвись!
Хвастун бездушний повалився,
Іул сердешно взвеселився,
А у троян дух ожививсь.

¹³¹ Пішли кулачні накарпаси,
В виски і в зуби стусани;
Полізли тельбухи, ковбаси,
Всі пінили, як кабани.
Всі роз'ярилих через міру;
По-сербськи величали віру;
Хто чим попав, то тим локшив.
Піднявся писк, стогнання, охи,
Враг на врага скакав, мов блохи,
Кусався, гриз, щипав, душив.

¹³² Служили у троян два брати,
Із них був всякий Голіаф;
Широкоплечий і мордатий,
І по вівці цілком глитав.
Один дражнивх Битіасом
Із Кочубейським він Тарасом
Коли б заввишки не рівнявсь;
Другий же брат Пандаром звавх
І вищий од верстви здававх;
Та в'ялий, мов верблюд, тинявх.

¹³³ Два брати, грізні ісполіни,
В бою стояли у ворот,
Дрючки держали з берестини
І боронили в кріпость вход.
Вони к землі поприсідали,
Троянці ж в город одступали,
К собі манили рутулян.
Рутульці зрять — навстяж ворота,
Прожогом в кріпость вся піхота
Спішить насісти на троян.

¹³⁴ Но хто лиш в город показавх,
Того в яешню і поб'ють;
Битіас з братом управлявх,
Безщадно кров рутульську лють.
Рутульці з криком в город прутьх,

Як од серпа колосся жнуться.
Як над пашней хурчать щіпи,
Так ісполинські дрючини
Мозчили голови і спина,
І всіх молотять, мов снопи.

¹³⁵ Побачив Турн таку проруху,
Од злости ввесь осатанів;
Здригнувсь, мов випив чепуруху,
К своїм на поміч полетів.
Як тільки в кріпость протаскався,
Тузити зараз і принявся,
Хто тільки під руку попавсь:
Убив він з Афідном Мерона
І зо всього побіг розгона,
Де Битіас в крові купавсь.

¹³⁶ З наскоку тріснув булавою
По в'язах, великан упав;
Об землю вдаривсь головою
І кріпость всю поколихав.
Реветь і душу іспускаєть
І воздух грімом наповняєть;
На всіх напав великий страх!
Не спас ні рост, ні сила многа,
Пропав Битіас, мов стонога;
І ісполин єсть черв і прах.

¹³⁷ Пандар погібель бачив брата,
Злякався, звомпив, замішавсь
І од рутульська стратилата
Якмога швидче убиравсь.
Проміж оселею хиявся,
Тини переступав, ховався,
І щоб од Турна увильнуть,
Ворота зачинив у брами
І завалив їх колоддями,
Хотів од бою оддохнуть.

¹³⁸ Но як же сильно удивився,
Як Турна в кріпости уздрів;
Тоді із нужди приборився
І злостію ввесь закипів.
“Ага! ти, шибеник, попався,
Без зву к нам в гості нав'язався, —
Пандар до Турна закричав. —
Пожди, от зараз почастую,
Із тебе виб'ю душу злую,

До сього часу храбровав!”

¹³⁹ “Ану прилізь, — Турн одвічає, —
Келебердянська верства!
Як б'ю я — брат твій тее знає,
Ходи, тобі вкручу хвоста”.
Тут Пандар камінь піднімає
І в Турна зо всіх жил пускає,
Нирнув би Турн навіки в ад!
Но де Юнона ні взялася
І перед Турном розп'ялася,
Попав богиню камнем в лад.

¹⁴⁰ Незриму чує Турн заслону,
Бодриться, скачеть на врага,
На поміч призива Юнону,
Пандара по лобу стьога,
І вовся з ніг його зшибає,
До мізку череп розбиває;
Пропає і другий великан!
Така потеря устрашила
І серце бодрее смутила
У самих храбрійших троян.

¹⁴¹ Удачею Турн ободрився,
По всіх усядах смерть носив;
Як кнур свиріпий, роз'ярився
І без пощади всіх косив.
Розсік надвое Філариса,
В яешню розтоптає Галиса,
Криффею голову одтяв;
Щолкає в виски, штурхає під боки
І самі кулачні доки
Ховались, хто куди попав.

¹⁴² Троянці злее умишляють,
Щоб преч із кріпості втікати;
Своє лахміття забирають,
Куди удасться тягу дати.
Но їх обозний генеральний
Над всіма остававсь начальний,
Серест вельможний обізвавсь:
“Куди? — вам сором немає!
Хто чув? Троянець утікає!
Чого наш славний рід доживсь!

¹⁴³ Один паливода ярує,
А вас тут стільки, боїтесь;

В господі вашій вередує
Рутульський шолудивий пес!
Що скаже світ про нас, трояне?
Що ми шатерники-цигане,
Що ми трусливійші жидів.
А князь наш бідний що помислить?
Адже ж за воїнів нас числить,
За внуків славнійших дідів.

¹⁴⁴ Зберіться, Турна окружіте,
Не сто раз можна умирать;
Гуртом, гуртом його напруте,
Од вас він мусить пропадять”.
Агу! Троянці схаменулись,
Та всі до Турна і сунулись;
Пан Турн тут на слизьку попав!
Виляв, хитрив і увивався,
І тільки к Тибру що добрався,
То в воду стриб — пустився вплав.

ЧАСТИНА ШОСТА

¹ Зевес моргнув, як кріль усами,
Олимп, мов листик, затрусивсь;
Мигнула блискавка з громами,
Олимпський потрух взворушивсь.
Боги, богині і півбоги,
Простоволосі, босоногі,
Біжать в олимпську карвасар.
Юпітер, гнівом розпалений,
Влетів до них, мов навіжений,
І крикнув, як на гончих псар:

² “Чи довго будете казитись
І стид Олимпові робить?
Щодень проміж себе сваритись
І смертних з смертними травить?
Поступки ваші всі не божі;
Ви на сутяжників поможі
І ради мордовать людей;
Я вас із неба поспихаю
І до того вас укараю,
Що пасти будете свиней.

³ А вам, олимпські зубоскалки,
Моргухи, дзиги, фиглярки,
Березові дам припарки,

Що довго буде вам втямки.
Ох, ви на смертних дуже ласі!
Як грек на ніжинські ковбаси,
Все лихо на землі од вас.
Чрез ваші зводні, женихання
Не маю я ушановання;
Я намочу вас в шевський квас.

⁴ Або оддам вас на роботу,
Запру в смирительних домах,
Там виженуть із вас охоту
Содомить на землі в людях.
Або я лучшу кару знаю,
Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорізьку Січ;
Там ваших каверз не вважають
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.

⁵ Не ви народ мій сотворили,
Не хист создать вам черв'яка;
Нащо ж людей ви роздрочили?
Вам нужда до чужих яка?..
Божусь моею бородою
І Гебиною пеленою,
Що тих богів лишу чинів,
Які тепер в війну вплетуться;
Нехай Еней і Турн скубуться,
А ви глядіть своїх чубів”.

⁶ Венера молодиця сміла,
Бо все з военними жила,
І бите з ними м'ясо їла,
І по трактирах пуншт пила;
Частенько на соломі спала,
В шинелі сірій щеголяла,
Походом на візку тряслась;
Манишки офіцерські прала,
З стрючком горілку продавала
І мерзла вніч, а вдень пеклась.

⁷ Венера по-драгунськи — сміло
К Зевесу в витяжку іде,
Начавши говорити діло,
Очей з Зевеса не зведе:
“О тату сильний, величавий!
Ти всякий помисл зриш лукавий,
Тебе ніхто не проведе;

Ти оком землю назираєш,
Другим за нами приглядаєш,
Ти знаєш, що, і як, і де.

⁸ Ти знаєш, для чого троянців
Злим грекам допустив побить;
Енея з пригорщею ланців
Велів судьбам не потопить;
Ти знаєш лучше всіх причину,
Чого Еней приплив к Латину
І біля Тибра поселивсь?
Ти ж словом що опреділяєш,
Того вовік не одмінєш;
Відкіль же Турн тут притуливсь?

⁹ І що таке Турн за свято,
Що не вважає і тебе?
Фригійське плем'я не проклято,
Що всякий еретик скубе;
Твої закони б ісполнялись,
Коли б олимпські не мішались
І не стравляли би людей.
Твоїх приказів не вважають,
Нарошно Турну помагають;
Бо, бач, Венерин син Еней.

¹⁰ Троянців бідних і Енея
Хто не хотів, той не пужав;
Терпіли гірше Прометея,
На люльку що огню украв.
Нептун з Еолом з перепросу
Дали такого перечосу,
Що й досі зашпори щемлять.
Другії ж боги... що казати?
Діла їх лучше мусиш знати,
Енея тільки не з'їдять.

¹¹ О Зевс! О батечку мій рідний!
Огляньсь на плач дочки своєї;
Спаси народ фригійський бідний,
Він діло єсть руки твоеї.
Як маєш ти кого карати,
Карай мене, — карай! я мати,
Я все стерплю ради дітей!
Услиш Венеру многогрішну!
Скажи мні річ твою утішну:
Щоб жив Іул, щоб жив Еней!”

12 “Мовчать! Прескверна пашчекухо!
Юнона злобна порощить. —
Фіндюрко, ящірко, брехухо!
Як дам! очіпок ізлетить;
Ти смієш, кошєня мерзенне,
Зевесу доносить на мене,
Щоб тим нас привести в розлад;
За кого ти мене приймаєш?
Хіба ж ти, сучище, не знаєш,
Що Зевс мій чоловік і брат?”

13 Тобі, Зевес, скажи, не стидно,
Що пред тобою дрянь і прах
Базіка о богах обидно,
Мудрує о твоїх ділах?..
Який ти світа повелитель
І наш олимпський предводитель,
Коли проти фіндюрки пас?..
Всєсвітня волоцюга, мерзька,
Нікчемна зводниця цитерська,
Для тебе лучшая од нас.

14 А з Марсом чи давно піймавши,
Вулкан їй пелєну відтяв;
Різками добре одідравши,
Як сучку, в ретязку держав.
Но ти того буцім не знаєш,
Як чесную її приймаєш
І все робить для неї рад.
Вона і Трою розорила,
Вона Дидону погубила;
Но все іде для неї в лад.

15 Де ся підтіпанка вмішалась,
То верб'я золоте росло;
Земля б щасливою назвалась,
Коли б таке пропало зло.
Чрез неї вся латинь возстала
І на троян її напала,
І Турн зробивсь Енею враг.
Не можна бід всіх ізлічити,
Яких успіла наробити
На небі, на землі, в водах.

16 Тепер же на мене звертає,
Сама наброївши біди;
І так Зевеса умоляє,
Мов тільки вилізла з води.

Невинничаєть, мов Сусанна;
Незаймана ніколи панна,
Що в хуторі зжила весь вік.
Не діждеш з бабкою своєю —
Я докажу твому Енею...
Богиня я! — він чоловік”.

¹⁷ Венера лайки не стерпіла,
Юнону стала кобенить;
І перепалка закипіла,
Одна одну хотіла бить.
Богині в гніві такоже баби
І такоже на уторі слаби,
З досади часом і брехнуть;
І, як перекупки, горланять,
Одна другу безчестяють, ганяють
І рід весь з потрухом кленуть.

¹⁸ “Та цитьте, чортові сороки! —
Юпитер грізно закричав. —
Обом вам обіб'ю я щоки;
Щоб вас, бублейниць, враг побрав!
Не буду вас карать громами;
По п'ятах виб'ю чубуками,
Олимп заставлю вимітати;
Я вас умію усмирити,
Заставлю чесно в світі жити
І зараз дам себе вам знати”.

¹⁹ Занишкніть, уха наставляйте
І слухайте, що я скажу;
Мовчіть! роти пороззявляйте,
Хто писне — морду розміжжу.
Проміж латинців і троянців
І всяких Турнових поганців
Не сикайся ніхто в війну;
Ніхто ніяк не помагайте,
Князьків їх такоже не займайте,
Побачим, здасться хто кому”.

²⁰ Замовк Зевес, моргнув бровами
І боги врозтіч всі пішли,
І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі
І стати на Шведськую могилу,
Щоб озирнуть военну силу
І битву вірно описати;
Купив би музи на охвоту,

Щоб кончить помогла роботу,
Бо нігде рифм уже достать.

²¹ Турн осушивсь після купання
І ганусною підкрепивсь,
З намету виїхав зарання,
На кріпость сентябрьом дививсь.
Трубить в ріжок! - оп'ять тривога!
Кричать, біжать, спішать якмога;
Великая настала січ!
Троянці дуже славно бились,
Рутульці трохи поживились,
Насилу розвела їх ніч.

²² В сю ніч Еней уже зближався
До городка, що Турн обліг;
З Паллантом в човні частувався,
Поїв всю старшину, як міг.
В розказах чванився ділами,
Як храбровав з людьми, з богами,
Як без розбору всіх тузив.
Паллант і сам був зла брехачка,
Язик його тож не клесачка,
В брехні Енею не вступив.

²³ Ану, старая цар-дівиче,
Сідая музо, схаменись!
Прокашляйсь, без зубів сестрице,
До мене ближче прихились!
Кажі: які там прасунки
В Енееві пішли вербунки,
Щоб проти Турна воювать.
Ти, музо, кажуть всі, письменна,
В Полтавській школі наученна,
Всіх мусиш поіменно знать.

²⁴ Читайте ж, муза що бормоче:
Що там з Енеем плив Массик,
Лінтяй, ледащо неробоче,
А сильний і товстий, мов бик.
Там правив каюком Тигренко,
Із Стехівки то шинкаренко,
І віз з собою сто яриг.
Близ сих пили дуби Аванта,
Він був страшнійший од сержанта;
Бо всіх за все по спині стриг.

²⁵ Поодаль плив байдак Астура,

Сей лежнем в винницях служив;
На нім була свиняча шкура,
Котору він як плащ носив.
За ним Азиллас плив на барці,
Се родич нашій паламарці, —
Недавно з кошельком ходив;
Но, бач, безокая фортуна
Зробила паном із чупруна.
Таких немало бачим див!

²⁶ А то на легкому дубочку,
Що роззолочений весь впрах,
Сидить, розхриставши сорочку,
З турецьким чубуком в зубах?
То Цинарис, цехмистр картюжний,
Фигляр, обманщик, плут безбожний,
З собою всіх шахраїв веде;
Коли, бач, Турна не здоліють,
То картами уже подіють,
Що між старці Турн попаде.

²⁷ А то сидить в брилі, в керей
З товстою книжкою в руках,
І всім, бач, гонить ахинеї,
І спорить о своїх правах.
То родом з Глухова юриста,
Він має чин канцеляриста
І єсть добродій Купавон.
Щоб значкового дослужиться
І на війні чим поживиться,
Вступив в Енеїв легіон.

²⁸ А то беззубий, говорливий,
Сухий, невірний, як шкелет,
І лисий, і брехун сварливий?
То вихрест із жидів Авлет.
Недавно на другій женився,
Та, бач, в рахунку помилився,
Із жару в полум'я попав;
Щоб од яги як одв'язатись,
То мусив в військо записатись
І за шпигона на год став.

²⁹ Іще там єсть до півдесятка,
Но дріб'язок і гольтіпа;
В таких не буде недостатка,
Хоть в день їх згине і копа.
А скільки ж всіх? — того не знаю,

Хоть муза я — не одгадаю,
По пальцям тож не розлічу;
Бігме! на щотах не училась,
Над карбіжем тож не трудилась,
Я що було, те лепечу.

³⁰ Уже Волосожар піднявся,
Віз на небі вниз повертався,
І дехто спати укладався,
А хто під буркой витягавсь.
Онучі инчі полоскали,
Другії лежа розмовляли,
А хто прудився у кабиць.
Старші, підпивши, розійшлися
І дома за люльки взялися,
Лежали боком, навзнич, ниць.

³¹ Еней один не роздягався,
Еней один за всіх не спав;
Він думав, мислив, умудрявся
(Бо сам за всіх і одвічав),
Як Турна-ворога побити,
Царя Латина ускромнити
І успокоїти народ.
В сій думці смутно походя
І мислю богзна-де літая,
Під носом бачить коровод.

³² Ні риби то були, ні раки,
А так, якби кружок дівчат;
І бовталися, як собаки,
І вголос, як кішки, нявчать.
Еней здригнувсь і одступає
І “Да воскреснетъ” вслух читає,
Но сим ні трохи не поміг;
Ті чуда з сміхом, з реготнею
Вхватились за поли з матнею,
Еней аж на поміст приліг.

³³ Тоді одна к йому сплигнула
Так, мов цвіркун або блоха,
До уха самого прильнула,
Мов гадина яка лиха.
“Чи не пізнаєш нас, Енею?
Та ми ж з персоною твоею
Троянський весь возили род;
Ми Ідської гори дубина,
Липки, горішина, соснина,

З яких був зроблений твій флот.

³⁴ До нас було Турн докосився
І байдаки всі попалив.
Та Зевс, спасибі, поспішився,
Як бач, мавками поробив.
Була без тебе зла година,
Трохи-трохи твоя дитина
Не оддала душі богам,
Спіши свій городок спасати;
Ти мусиш ворогам тьху дати,
Ти сам — повір моїм словам”.

³⁵ Сказавши, за ніс ущипнула;
Еней мов трохи ободривсь;
І на других хвостом махнула,
Ввесь флот неначе поспішивсь;
Мавки бо стали човни пхати,
Путем найлучшим направляти.
І тільки починався світ,
Еней уздрів свій стан в осаді;
Кричить во гніві і досаді,
Що Турна лусне тут живіт.

³⁶ А сам, матню прибравши в жменю,
По пояс в воду з човна плиг;
І кличе в поміч гарну неню
І всіх олімпівських богів.
За ним Паллант, за сим вся сволоч
Стриб-стриб з човнів, Енею в помоч
І тісно строяться на бой.
“Ну, разом! — закричав, — напрімо!
І недовірків сокрушімо,
Рушайте, як один, шульгой”.

³⁷ Троянці, з города уздрівши,
Що князь на поміч к ним іде,
Всі кинулись, мов одурівши,
Земля од топотні гуде.
Летять і все перевертають,
Як мух, рутульців убивають,
Сам Турн стоїть ні в сих ні в тих;
Скрізь ярим оком окидає,
Енея з військом уздріває
І репетує до своїх:

³⁸ “Реб'ята! бийтесь, не виляйте,
Настав тепер-то січі час!

Доми, жінок, батьків спасайте,
Спасайте, любо що для вас!
Ступня не оддавайте даром,
Їх кості загребем тут ралом,
Або... но ми храбріші їх!
Олимпські нас не одступились,
Вперед! Троянці щось смутились,
Не жалуйте боків чужих”.

³⁹ Примітя ж Турн гармидер в флоті,
Туда всю силу волоче;
Скрізь йорзає, як чорт в болоті,
І о поживі всім товче.
Построївши рутульців в лаву,
Одборних молодців на славу,
Пустився на союзних вскач.
Кричить, рубає, вередує,
Не б'ється, бач, а мов жартує,
Бо був вертлявий і силач.

⁴⁰ Еней пройдисвіт і не промах,
В війні і взріс і постарів;
Привідця був во всіх содомах,
Ведмедів бачив і тхорів.
Дитина хукає на жижу;
Енею ж дур невидовижу,
Видав він різних мастаків.
На Турна скоса поглядає
І на рутульців наступає,
Пощупать ребер і боків.

⁴¹ Фарона першого погладив
По тім'ю гострим кладенцем
І добре так його уладив,
Що сей вильнув наверх денцем.
Потім Ліхаса в груди тиснув,
Сей поваливсь і більш не писнув;
За ним без голови Кісей,
Як міх з пашнею, повалився,
І Фар на тее ж нахопився,
Розплющив і сього Еней.

⁴² Еней тут добре колобродив
І всіх на чудо потрошив;
Робив він із людей уродів
І щиро всіх на смерть душив.
Паллант був перший раз на битві,
Кричав, жидки як на молитві,

Аркадян к бою підтруняв,
По фрунту бігав, турбовався,
Плигав, вертівся, ухилився,
Я к огир в стаді, ярував.

⁴³ Тут Даг, рутулець прелукавий,
Пізнав одразу новичка,
Хотів попробовать для слави,
Паллантові піддять тичка;
Но наш аркадець ухилився,
Рутулець з жизнею простився,
В аркадцях закипіла кров!
Одні других випереджають,
Врагів, як хмиз, троцять, ламають;
Така підданців есть любов.

⁴⁴ Паллант Евандрович наскоком
Якраз Гібсона і насів,
Шпигнув в висок над правим оком,
Гібсон і дутеля із'їв.
За сим така ж смертна кара
І лютого постигла Лара.
Ось Ретій в бендюгах летить!
Сього Паллант стягнув за ногу,
Ударив, як пузир, об дрогу,
Мазка із трупа капотить.

⁴⁵ Ось! ось! яриться, бісом дише!
Агамемноненко Галес.
І бистрим бігом все колише,
Неначе в гніві сам Зевес;
Вокруг себе все побиває,
Фарет, з ним збігшись, погибає,
Душі пустився Демоток.
Ладона сплющив, як блощицю,
Кричить: “Палланта-ледащицю
Злигаю я в один ковток”.

⁴⁶ Паллант, любесенький хлопчина,
Скріпивсь, стоїть, як твердий дуб,
І жде, яка то зла личина
Йому нам'яти хоче чуб.
Дождавсь — і зо всього розгона
Вліпив такого макогона,
Що пан Галес шкереберть став.
Паллант, його поволочивши,
Потім на горло наступивши,
Всього ногами потоптав.

47 За сим Авента, пхнувши ззаду,
Поставив раком напоказ;
І тут сього ж понюхав чаду
Одважний парубійка Клавз.
Хто ні сусіль, тому кабаки
Давав Паллант і всі бурлаки,
З Аркадії що з ним прийшли.
Побачив Турн собі зневагу,
Не мед дають тут пить, а брагу,
І коси на траву найшли.

48 Зробився Турн наш бісноватим,
Реве, як ранений кабан;
Гаса, финтить своїм зикратим;
Що ваш против його Полкан!
Простесенько к Палланту мчиться,
Зубами скреготить, яриться
І гамка їсти здалека.
Уже шаблюкою махає,
Коневі к шиї прилягає,
Хитрить, як ловить кіт шпака.

49 Паллант, мов од хорта лисиця,
Вильнув і обіруч мечем
Опоясав по поясниці,
Що Турн аж поморгав плечем;
І вмиг, не давши схаменутись
Ні головою повернутись,
Стьогнув ще Турна через лоб.
Но Турн байдуже, не скривився,
Бо, бач, булатом весь обшився
І був, як в шкаралупі боб.

50 Так Турн, Палланта підпустивши,
Зо всіх сил келепом мазнув;
За руси кудрі ухвативши,
Безчувствевна з коня стягнув;
Кров з рани джерелом лилася,
В устах і в носі запеклася,
Надвое череп розвалився;
Як травка, скошена в полі,
Ув'яв Паллант, судеб по волі;
Сердега в світі не наживсь!

51 Турн сильно злобною п'ятою
На труп Палланта настоптав,
Ремень з лядункой золотою

З бездушного для себе зняв;
Потім сам на коня схватився,
Над мертвим паничем глумився
І так аркадянам сказав:
“Аркадці! лицаря візьміте!
В ралець к Евандру однесіте,
К Енею що в союз пристав”.

⁵² Таку побачивши утрату,
Аркадці галас підняли,
Клялися учинить одплату,
Хоча би трупом всі лягли;
На щит Палланта положили,
Комлицької буркою прикрили,
Із бою потаскали в стан.
О смерті князя всі ридали,
Харциза Турна проклинали.
Та де ж: троянський наш султан?

⁵³ Но що за стук, за гомін чую?
Який гармидер бачу я!
Хто землю так трясє сирую?
І сила там мутить чия?
Як вихрі на пісках бушують,
В порогах води як лютують,
Коли прорватися хотять;
Еней так в лютім гніві рветься,
Одмстить Палланта смерть несеться,
Сустави всі на нім дрижать.

⁵⁴ До лясу! Турна розбишаки,
Вам більше рясту не топтатъ!
Вам дасть Еней міцной кабаки,
Що будете за Стиксом чхатъ.
Еней совавсь, як навіжений,
Кричав, скакав, мов віл скажений,
І супротивних потрошив:
Махне мечем — врагів десятки
Лежать, повиставлявши п'ятки;
Так в гніві сильно їх локшив!

⁵⁵ В запалі налетів на Мага,
Як на мале курча шулік;
Пропає навік сей Маг бідняга,
Порхне душа на другий бік;
Видючої смерті він боявся,
Енея у ногах валявся,
Просив живцем в неволю взятъ;

Но сей, коп'єм наскрізь пробивши
І до землі врага пришивши,
Других пустився доганять.

⁵⁶ Тут на бігу піймав за рясу
Попа рутульського полку,
Смертельного задавши прасу,
Як пса покинув на піску.
Погиб тут также храбрый Нума,
Убив Сереста, його кума,
Тарквиту голову одтяв;
Камерта висадив з кульбаки,
Ансура в ад послав по раки,
А Луку пузо розплатав.

⁵⁷ Як задавав Еней затьору
Всім супостатам на заказ,
Як всіх калічив без розбору
І убивав по десять враз:
Лігар з Лукуллом поспішають
І в тарадайці назирають
Енея кіньми потоптать.
Но тут їх доля зла наспіла,
І душі сих братів із тіла
Пішли к Плутону погулять.

⁵⁸ Так наш Еней тут управлявся
І стан свій чистив од врагів;
Прогнавши супостат, зближався
До города свого валів.
Трояне, вилазку зробивши,
Латинян к чорту протуривши,
З Енеєм вкупу ізійшлись.
Здоровкалися, обнімалися,
Розпитовалися, цілювалися,
А деякі пить прийнялись.

⁵⁹ Іул як комендант ісправний
Енееві лепорт подав,
Як війська ватажок начальний
Про все дрібненько розказав.
Еней Іула вихваляє,
Потім до серця прижимає;
Цілуєть люблязно в уста.
Енея серце трепетало,
Воно о сині віщовало,
Що він надежда не пуста.

60 В се врем'я Юпитер, підпивши,
З нудьги до жінки підмощавсь,
І морду на плече склонивши,
Як блазень, чмокавсь та лизавсь;
Щоб більше ж угодить коханці,
Сказав: “Дивися, як троянці
Од Турна врозтіч всі летять;
Венера пас перед тобою:
Од неї краща ти собою,
До тебе всі лапки мостять.

61 Мое безсмертие яруе,
Розкошних ласк твоїх бажа;
Тебе Олимп і світ шанує,
Юпитеру ти госпожа.
Захоч — і вродиться все зразу,
Все в світі ждеть твого приказу,
За твій смачний і ласий цмок...”
Сказавши, стиснув так Юнону,
Що трохи не скотились з трону,
А тільки Зевс набив висок.

62 Юнона, козир-молодиця,
Юпитеру не піддалась;
Бо знала, що стара лисиця
На всякі штуки удалась,
Сказала: “О, очей всіх світе,
Старий олімпський езуїте!
З медовими річми сховайсь.
Уже мене давно не любиш,
А тільки п'яний і голубиш.
Одсунься геть — не підсипайсь.

63 Чого передо мной лукавиш,
Не дівочка я в двадцять літ,
І теревені-вені правиш,
Щоб тільки заморочить світ.
Нехай все буде по-твоему;
Дай тільки Турнові моему
Хоть трохи на світі пожить;
Щоб міг він з батьком повидатись
І перед смертю попрощатись;
Нехай — не буду більш просить”.

64 Сказавши, в Йовиша вп'ялася
І обняла за попереk,
І так натужно простяглася,
Що світ в очах обох померк.

Розм'як Зевес, як після пару,
І вижлоктив підпінка чару,
На все ізвол Юноні дав.
Юнона в котика з ним грала,
А в мишки так залескотала,
Що аж Юпитер задрімав.

⁶⁵ Олимпській во всяку пору
І грім пускаючий їх пан
Ходили голі без зазору,
Без сорома, на кшталт циган.
Юнона, з неба увильнувши,
І гола, як долоня, бувши,
По-паруб'ячу одяглась;
Кликнувши ж в поміч Асмодея,
Взяла на себе вид Енея,
До Турна просто понеслась.

⁶⁶ Тоді пан Турн зіло гнівився
І приступу к собі не мав,
Що у троян не поживився
І тьху Енеєві не дав.
Як ось мара в лиці Енея,
В кереї бідного Сихея,
Явилась Турна задирать:
“Ану лиш, лицарю мізерний,
Злиденний, витязю нікчемний,
Виходь сто лих покуштовать”.

⁶⁷ Турн зирк — і бачить пред собою
Присяжного свого врага,
Що так не гречі кличе к бою
І явно в труси пострига.
Осатанів і затрусився,
Холодним потом весь облився,
Од гніву сумно застогнав.
Напер мару — мара виляє,
Еней од Турна утікає!
І Турн вдогонку поскакав.

⁶⁸ Той не втече, сей не догонить,
От тільки-тільки не вшпигне;
Зикратого мечем супонить,
Та ба! мари не підстьобне.
“Та не втечеш, — кричить, — паничу!
Ось зараз я тебе підтичу,
Се не в кукли з Лависей грать;
Тебе я швидко повинчаю

І воронів потішу стаю,
Коли начнуть твій труп клювати”.

⁶⁹ Мара Енеева, примчавшись
До моря, де стояв байдак,
Нітрохи не остановлявшись
(Щоб показати великий ляк),
Стрибнула в нього, щоб спастися;
Тут без числа Турн осліпився,
Туди ж в байдак і сам стрибнув,
Щоб там з Енея поглумиться,
Убить його, мазки напиться;
Тоді б Турн первий лицар був!

⁷⁰ Тут вмиг байдак заворушився
І сам, одчаливши, поплив;
А Турн скрізь бігав і храбрився
І тішивсь, що врага настиг.
Таку Юнона зливши кулю,
Перевернувшись в зозулю,
Махнула в вирій навпростець.
Турн глядь, аж він уже серед моря,
Трохи не луснув з серця, з горя,
Та мусив плить, де жив отець.

⁷¹ Юнона з Турном як шутила,
Еней про теє ні гу-гу;
Бо на його туман пустила,
Що був невидим нікому;
І сам нікого тож не бачив,
Но послі як прозрів, кулачив
Рутулян і других врагів:
Убив Лутага, Лавза, Орсу,
Парфену, Палму витер ворсу,
Згубив багацько ватажків.

⁷² Мезентій, ватажок тирренський,
Одважно дуже підступив
І закричав по-бусурменськи,
Що тільки пан Еней і жив!
“Виходь! — кричить, — тичка подмімо,
Нікого в поміч не просімо,
Годящі парні: ти і я,
Ану!” — і сильно так стовкнулись,
Що трохи в'язи не звихнулисьь,
Мезентій же упав з коня.

⁷³ Еней, не милуя чванливих,

В Мезентія всадив палаш;
Дух вискочив в словах лайливих,
Пішов до чорта на шабаш.
Еней побідой утішався,
Зо всі ми добре частовався,
Олимпським жертви закурив.
Пили до ночі та гуляли
І п'яні спати полягали,
Еней був п'яний, еле жив.

⁷⁴ Уже світова зірниця
Була на небі, як п'ятак,
Або пшенишна варяниця,
І небо рділося, мов мак.
Еней троянців в гурт ззиває
І з смутним видом об'являє,
Що мертвих треба поховать;
Щоб зараз прийнялися дружно,
Братерськи і єдинодушно,
Троян убитих зволікать.

⁷⁵ Потім Мезентія доспіхи
На пень високий насадив,
І се робив не для потіхи,
А Марса щоб удоволив,
Шипак, панцир і меч булатний;
Спис з прапором, щит дуже знатний;
І пень, мов лицар, в збруї був.
Тоді до війська обернувся,
Прокашлявся і раз смаркнувся,
І річ таку їм уджигнув:

⁷⁶ “Козацтво! лицарі! трояне!
Храбруйте! наша, бач, бере;
Оце опудало погане
Латинів город одіпре.
Но перше чим начнем ми битись,
Для мертвих треба потрудитись,
Зробить їх душам упокой;
Імення лицарів прославить,
Палланта к батькові одправить,
Що наложив тут головою”.

⁷⁷ За сим пішов в курінь просторий,
Де труп царевича лежав,
Над ним аркадський підкоморий
Любистком мухи обганяв.
Троянські плакси тут ридали,

Як на завійницю кричали,
Еней зарюмсавав басом сам:
“Гай, гай! — сказав, — ув'яв мій гайстер!
Який то був до бою майстер.
Угодно, бачу, так богам!”

⁷⁸ Звелів носилки з верболозу
І з очерету балдахин
Зготовить тіла для виносу,
Щоб в них Паллант, Евандрів син,
Вельможна, панська персона
Явилася перед Плутона
Не як абиякий харпак.
Жінки покійника обмили,
Нове обрання наложили,
Запхнули за щоку п'ятак.

⁷⁹ Як все уже було готово,
Тоді якийсь їх філозоф
Хотів сказати надгробне слово,
Та збився і почухав лоб;
Сказав: “Се мертвий і не дишеть,
Не видить, то есть і не слухить,
Єй, ей! Уви! он мертв, амінь!”
Народ від річі умилився
І гірко-гірко прослезився
І мурмотав: “Паноче, згинь”.

⁸⁰ Потім Палланта покадили,
К носилкам винесли надвір;
Над балдахином положили,
Еней тут убивавсь без мір.
Накривши гарним покривалом,
Либонь, тим самим одіялом,
Що од Дидони взяв Еней;
Взмостили воїни на плечі
І помаленьку, по-старечи
Несли в містечко Паллантей.

⁸¹ Як вибрались на чисте поле,
Еней з покійником прощавсь,
Сказав: “О жизнь! бурливе море,
Хто цілий на тобі оставсь.
Прости, приятелю любезний,
Оддячу я за вид сей слезний,
І Турн получить з баришком”.
Потім Палланту уклонився,
Облобизав і прослезився,

Додому почвалав тишком.

⁸² К господі тільки що вернувся
Наш смутний лицар, пан Еней,
Уже в присінках і наткнувся
На присланих к нему гостей:
Були послы се од Латина,
І всі асесорського чина,
Один армейський копитан;
Сей скрізь по світу волочився,
І по-фригійську научився,
В посольстві був як драгоман.

⁸³ Латинець старший по породі
К Енею рацію начав,
І в нашім, значить, переводі
Буцімто ось він що сказав:
“Не ворог, хто уже дублений,
Не супостат, чий труп нікчемний
На полі без душі лежить.
Позволь тіла убитой рати,
Як водиться, землі предати;
Нехай князь милость сю явить”.

⁸⁴ Еней, к добру з натури склонний,
Сказав послам латинським так:
“Латинус рекс есть невгомонний,
А Турнус пессімум дурак.
І кваре воювать вам мекум?
Латинуса будь путо цекум,
А вас, сеньйорес, без ума;
Латинусу рад пацем даре,
Пермітто мертвих поховаре,
І злости корам вас нема.

⁸⁵ Один есть Турнус ворог меус,
Сам ерго дебет воювать;
Велять так фата, ут Енеус
Вам буде рекс, Амагі зять.
Щоб провести ад фінем беллюм,
Ми зробим з Турнусом дуеллюм,
Про що всіх сангвіс проливать
Чи Турнус буде, чи Енеус,
Укажеть глядіус, вель деус,
Латинським сцетром управлять”.

⁸⁶ Латинські послы зиркнулись,
По серцю їм ся річ була;

Знечев'я трохи схаменулись,
Дрансеса смілость тут взяла:
“О князю, — крикнув, — пресловутий!
Великим ти родився бути!
Ми все в Латинови уста
Внесем, дрібнесенько розкажем
І щиро, щиро те докажем,
Що з Турном дружба єсть пуста”.

⁸⁷ І мировую тут зробили
На тиждень, два або і три,
І в договорі положили,
Щоб теслі і другі майстри
Латинські помогли троянам,
Сим ланцям, голякам, прочанам,
Достроїть новий городок;
Щоб нарубать дали соснини,
Кленків, дубків і берестини,
На крокви годних осичок.

⁸⁸ За сим тут началось гуляння,
І чарочка пішла кругом;
Розкази, сміхи, обнімання,
Ділились дружно тютюном.
Які пили, які трудилися
І над убитими возилися;
В лісах же страшна стукотня.
В коротке мировеє врем'я
Латинське і троянське плем'я
Було як близькая рідня.

⁸⁹ Тепер би треба описати
Евандра батьківську печаль
І хлипання все розказати,
І крик, і охання, і жаль.
Та ба! не всякий так змудрує,
Як сам Виргилій намалює,
А я ж до жалю не мастак:
Я сліз і охання боюся
І сам ніколи не журюся;
Нехай собі се піде так.

⁹⁰ Як тільки світова зірниця
На небі зачала моргать,
То все троянська станиця
Взялася мертвих зволікать.
Еней з Трахоном роз'їзжає,
К трудам дружину понуждає,
Кладуть із мертвих тіл костри;

Соломою їх обволікають,
Олію з дьогтем поливають
На всякий зруб разів по три.

⁹¹ Потім солому підпалили,
І плам'я трупи обняло,
І вічну пам'ять заквилили,
Аж сумно слухати було.
Тут кість, і плоть, і жир шкварчали,
Тут инчі смалець істочали,
У инчих репався живіт;
Смрад, чад і дим кругом носились,
Жерці найбільше тут трудилися,
Ізконебе халтурний рід.

⁹² Други, товариші і кривні,
Батьки, сини, куми, свати,
На віки вічні незабвенні,
А може, хто із суети,
В огонь шпурляли різну зброю,
Одежу, обув дорогую,
Шаблі, лядунки, келепи,
Шапки, свитки, кульбаки, троки,
Онучі, постолі, волоки
Шпурлялись, як на тік снопи.

⁹³ Не тільки в полі так робилось,
В Лавренті сумно тож було;
Багацько трупа там палилось,
Поспульство ж на чім світ рехло.
Там батько сина-парубійку
Оплаковав і кляв злодійку
Війну і ветхого царя;
Тут дівка вельми убивалась,
Що без вінця вдовою осталась,
Утративши богатиря.

⁹⁴ Жінки, порозпускавши коси,
Розхристані і без свиток,
Розтрюпані, простоволоси
Галасовали на весь рот.
По мертвих жалібно кричали,
По грудях билися, стогнали,
Латинів проклинали рід;
Про Турна ж всі кричали сміло,
Що за своє любовне діло
Погубить даром весь народ.

95 Дрансес на Турна тут доносить,
Що Турн всім гибелям вина;
Еней на бой його лиш просить,
І так би й кончилась війна.
Но і у Турна був сутяга,
Брехун, юриста, крюк, підтяга,
І діло Турна захищав;
Та і Амагині пролази
Пускали рознії розкази,
Щоб Турн ні в чім не уважав.

96 Як ось од хана Діюмида
Латинові прийшли послы,
І із охлявшого їх вида
Не видно, радість щоб несли.
Латин вельможам з старшиною
Велить явитись пред собою,
Що все і сталося якраз;
Послів кликнули до громади,
І, виконивши всі обряди,
Латин прорек такий приказ:

97 “Скажи, Венуле нежахливий,
Всю хана Діюмида річ,
Здається, був ти не брехливий,
Таким тебе зна наша Січ”.
“Підніжок твій я і підданець,
Із слуг твоїх послідній ланець, —
Сказав Венул, — не погнівись!
Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча,
І хан сказав так, не сумнись:

98 Не з мордою Латина битись
Против троянських розбишак;
Вам треба б перше придивитись,
Який то єсть Еней козак!
Під Троею він дався знати
Нам всім, як взявся ратовати
Богів домашніх і рідню.
Він батька спас в злу саму пору,
На плечах зніс на їду-гору,
Сього не майте за бридню.

99 Против Енея не храбруйте,
Для нас здається він святим;
І так Латину розтолкуйте,
Щоб лучше помирився з ним.

Гай! гай! де діти єсть такії,
Щоб кудрі батькови сідії
Найвище ставили всього?
Не ворог я царю Латину,
Но чту Анхизову дитину
І не піду против його.

¹⁰⁰ Прощайте, доміні латинці!
Поклон мій вашому царю;
Возьміть назад свої гостинці,
Одправте їх к багатирю
Енею і просіть покою”.
Венул утерся тут рукою
І річі сій зробив кінець.
Збентежила ся річ Латина,
Здавалось, близька зла година;
На лисині трусивсь вінець.

¹⁰¹ Латин од думки схаменувся,
Олимпським трохи помоливсь;
Наморщивсь, сентябрьом надувся
І смутно на вельмож дививсь.
“А що? — сказав, — чи пожилились?
От з Діомидом ви носились,
А він вам фігу показав;
Заздалегідь було змовлятись,
Як з пан-Енеєм управлятись,
Поки лапок не розіклав.

¹⁰² Тепер не приберу більш глузду,
Як тут сих поселить прочан;
Землі шматок єсть не під нужду,
То їм з угоддями оддам.
Оддам нив'я і сінокоси,
І риболовні тибрські коси,
То буде нам Еней сусід;
Коли ж не схоче він остаться,
То все ж ізбавимся од бід.

¹⁰³ А щоб з Енеєм лад зробити,
Пошлю послів десятків п'ять;
І мушу дари одрядити,
Диковинки коли б достать:
Павидла.сала, осятрини,
Шалевий пояс і люстрини,
Щоб к празнику пошив каптан,
Сап'янці із Торжка новенькі,
Мальованії потибеньки.

А ну те! як здається вам?”

¹⁰⁴ Дрансес був дивний говоруха
І Турнові був враг лихий,
Встає, ус гладить, в носі чуха,
Дає одвіт царю такий:
“Латине світлий, знаменитий,
Твоїми мед устами пити!
Всяк тягне в серці за тебе;
Но одізватися не сміють,
Сидять, мовчать, сопуть, потіють
І всяк мізкує про себе.

¹⁰⁵ Нехай же та личина люта,
Що нас впровадила в війну
І ганьбою до всіх надута,
Походить більш на сатану!
Що скільки болі причинила,
Що скільки люду погубила,
А в смутний час навіткача!
Нехай лиш Турн, що верховодить
І всіх панів за кирпичи водить,
З Енеєм порівня плеча.

¹⁰⁶ Нехай оставить нас в свободі,
Нехай царівні дасть покой;
Нехай живе в своїй господі,
А щоб в Латію ні ногой.
А ти, Латине, всіх благійший,
Придбав Енею дар смачнійший:
Йому Лавинію оддай.
Сим сватовством нам мир даруєш
І царства рани уратуєш;
Дочці ж з Енеєм буде рай.

¹⁰⁷ Тебе ж прошу я, пане Турне!
Покинь к Лавинії любов
І проясни чоло нахмурне,
Щади латинську нашу кров.
Еней тебе лиш визиває,
А нас, латинців, не займає,
Іди з троянцем потягайся!
Коли ти храбрый не словами,
Так докажи нам те ділами,
Побить Енея постарайсь”.

¹⁰⁸ Од річі сей Турн роз'ярився,
Як втопленник, посинів ввесь;

Дрижали губи, сам дровичся,
Зубами клацав, мовби пес,
Сказав: “О, стара пустомеля!
Яхидств і каверз всіх оселя!
І ти тхором мене зовеш!
І небилиці вимишляеш,
Народ лукаво весь лякаєш,
На мене ж чортзна-що плетеш.

¹⁰⁹ Що буцім хочу я одтяти
Головку лисую твою;
Та згинь! — не хочу покаляти
Чість багатирську свою.
А ти, Латине милостивий,
Коли такий став полохливий,
Що і за царством байдуже?
Так лізьте ж до Енея раком,
Плазуйте перед сим трояком,
Він мир вам славний устриже.

¹¹⁰ Коли ж до мира я поміха,
Коли Еней мене бажа
І смерть моя вам єсть потіха;
Моя душа не єсть чужа
Од храбрости і од надії,
Іду, де ждуть мене злодії,
Іду і б'юся з втікачем!
Нехай хоть стане він Бовою,
Не наляка мене собою,
Поміряюсь з його плечем”.

¹¹¹ Коли в конгресі так тягались,
Еней к Лавренту підступав;
На штурм троянці шиковались,
До бою всякий аж дрижав.
Латин таку почув новинку,
Злякавсь, пустив із рота слинку,
І вся здригнула старшина.
“От вам і мир”, — сказав Турн лютий
І, не терявши ні минути,
Пред військом опинивсь, як на!

¹¹² Оп'ять настав гармидер, лихо;
Народ, як черв, заворушивсь.
То всі кричать, то шепчуть тихо,
Хто лаявся, а хто моливсь.
Оп'ять війна і різанина,
Оп'ять біда гне в сук Латина,

Сердешний кааявсь од душі,
Що тестем не зробивсь Енею,
І послі б з мирною душею
Лигав потапці і книші.

¹¹³ Турн миттю нарядився в зброю,
Летить, щоб потрошить троян;
І роз'ярив дружину злую
Побить Енеевих прочан.
Прискочив перше до Камилли,
Як огир добрий до кобили,
І став їй зараз толковать:
Куди їй з військом напирати;
Мессап же мусить підкрепляти
Цариці сей прокляту рать.

¹¹⁴ Розпорядивши, Турн, як треба,
Махнув, засаду щоб зробити,
На гору, що торкалась неба,
І щоб фригійців окружить.
Еней построїв тож отряди,
Де всім назначив для осади
Без одступу на вал іти.
Ідуть, зімкнувшись міцно, тісно,
Ідуть, щоб побідить поспішно
Або щоб трупом полягти.

¹¹⁵ Троянці сильно наступали
І тиснули своїх врагів,
Не раз латинців проганяли
До самих городських валів.
Латинці также оправлялись
І од троянців одбивались,
Один другого товк на прах;
Тут їх чиновники тузились,
Як півні за гребні возились;
Товклись кулаччям по зубах.

¹¹⁶ Но як Арунт убив Камиллу,
Тогді латинців жах напав;
Утратили і дух, і силу,
Побігли, хто куди попав.
Троянці з біглими змітались,
Над їх плечами забавлялись
І задавали всі сто лих.
Ворота в баштах запирали,
Своїх ховатись не пускали,
Бо напустили б і чужих.

117 Як вість така прийшла до Турна
То так мерзенно іскрививсь,
Що твар зробилась нечепурна
І косо, зашморгом дививсь.
Потім ярує од досади,
Виводить військо із засада
І гору покида, і ліс
І тільки що спустивсь в долину.
То в ту ж самую годину
Уздрів Енеевих гульвіс.

118 Пізнав пан Турн пана Енея,
А Турна тож Еней пізнав;
Вспалали духом Асмодея,
Один другого б розідрав;
Не обійшлося б тут без бою,
Коли б пан Феб од перепою
Заранше в воду не заліз
І не послав на землю ночі;
Тут всіх до сна стулились очі
І всяк уклався горлоріз.

119 Турн, облизня в бою піймавши,
Зубами з серця скреготав;
Од дуру, що робить не знавши,
Латину з злостію сказав:
“Нехай злиденнії прочани,
Задрипанці твої трояни,
Нехай своїх держаться слов
Іду з Енеем поштурхаться,
В моїх проступках оправдаться:
Убить — і околить готов.

120 Пошлю Енея до Плутона,
Або і сам в ад копірсну;
Уже мні жизнь і так солона!
Оддай Енею навісну...”
“Гай, гай! — Латин тут обіззався. —
Чого ти так розлютовався?
Що ж буде, як розсержусь я?
Уже мені брехати стидно;
А потаїть — богам обидно;
Святая правда дорога!

121 Послухай же, судьби есть воля,
Щоб я дочки не отдавав
За земляка, а то зла доля

Насяде, хто злама устав.
Мене Амата ублагала
І так боки натасовала,
Що я Енею одказав.
Тепер сам мусиш мірковати,
Чи треба жить, чи умирати;
А лучше, якби в ум ти взяв

¹²² І занедбав мою Лависю;
Чи трохи в світі панночок?
Ну, взяв би Муньку або Прісю,
Шатнувся то в сей, то в той куток:
Вівашки, Мильці, Пушкарівку,
І в Будища, і в Горбанівку,
Тепер дівчат, хоть гать гати;
Тепер на сей товар не скудно,
І замужню украсть не трудно,
Аби по норову найти”.

¹²³ На слово се прийшла Амата
І зараз в Турне і вп'ялась;
Лобзала в губи стратилата
І од плачу над тим тряслась.
“Внапасть, — сказала, — не вдавайся
І битися не поспішайся,
Як луснеш ти, то згину я;
Без тебе нас боги покинуть,
Латинці і рутульці згинуть,
І пропаде дочка моя”.

¹²⁴ Но Турн на се не уважає,
І байдуже ні сльоз, ні слов;
Гінця к Енею посилає,
Щоб битись завтра був готов.
Еней і сам трусивсь до бою,
Щоб сильною своєю рукою
Головку Турну одчесать.
А щоб повірить Турна слову,
Тож послала зробить умову,
Як завтра виставляти рать.

¹²⁵ На завтра, тільки що світало
Уже народ заворушивсь;
Все вешталось, все кишало,
На бой дивитись всяк галивсь.
Межовщики там розміряли,
Кілочки в землю забивали,
На знак, де військові стоять.

Жреці молитви зачитали,
Олімпським в жертву убивали
Цапів, баранів, поросят.

¹²⁶ Тут військо стройними рядами
В параді йшло, мовби на бой;
В празничній збруї, з прапорами,
Всяк ратник чванився собою.
Обидві армії стояли
На тих межах, що показали;
Між ними був просторий плець;
Народ за військом копошився,
Всяк товпився, всяк ліз, тіснився,
Побоїщу щоб зріть кінець.

¹²⁷ Юнона, як богиня, знала,
Що Турну прийдеться пропасть,
Іще в мізку коверзовала,
Щоб одвернуть таку напасть;
Кликнула мавку вод Ютурну
(Бо ся була сестриця Турну)
І розказала їй свій страх;
Веліла швидче умудриться,
На всякі хитрости пуститься,
Щоб брата не строжили в прах.

¹²⁸ Як так на небі дві хитрили,
Тут лагодились два на бой;
Всі за свого богів молили,
Щоб власною своєю рукою
Ізміг врага в яешню зм'яти.
Рутульці ж стали розмишляти,
Що Турн їх може скиксовать;
Уже задалегідь смутився,
Іще нічого, а скривився,
Не лучше б бой сей перервать.

¹²⁹ На сей час Ютурна – мавка
В рутульських подоспіла строй;
І там вертілася як шавка,
І всіх скуйовдила собою.
Камерта вид на себе взявши,
Тут всіх учила толковавши,
Що сором Турна видавать;
Стид всім стоять згорнувши руки,
Як згине Турн терпіти муки,
Дать шиї в кандали ковать.

130 Все військо сумно мурмотало,
Сперва тихенько, послі в глас
Гукнули разом: “Все пропало!”
Щоб розмир перервать в той час.
Ютурна фиглі їм робила,
Шпаками кібця затрвила,
І заєць вовка покусав.
Такії чуда небувалі
Лаврентці в добре толковали,
Тулумній к битві підтруняв.

131 І перший стрелив на троянців,
Гиллипенка на смерть убив;
А сей був родом із аркадців,
То земляків на гнів підвів.
Отак оп'ять зірвали січу!
Біжать один другому зустрічу,
Хто з шаблею, хто з палашем;
Кричать, стріляють, б'ють, рубають,
Лежать, втікають, доганяють;
Все вмиг зробилось кулішем.

132 Еней, правдивий чолов'яга,
Побачивши такий нелад,
Що вража, зрадивши, ватага
Послать фригійців дума в ад,
Кричить: “Чи ви осатаніли?
Адже ми розмир утвердили!
Ми з Турном поб'ємось одні”.
Но відкіль стрілка не взялася
І спотиньга в стегно вп'ялася,
І кров забризкала штани.

133 Еней од рани шкандибає
В крові із строю в свій намет;
Його Асканій проважає,
Либонь і під руку ведець.
Уздрів се Турн, возвеселився,
Розприндився і розхрабрився
І на троянців полетів:
То б'є, то пха або рубає,
Із трупів бурти насипає,
Хотьби варить на сто котлів.

134 І перших Філа, Тамариса
На землю махом поваляв;
Потім Хлорея, Себариса,
Мовби комашок, потоптав;

Дарету, Главку, Ферсилогу
Поранив руки, шию, ногу;
Навік каліками зробив.
Побив багацько Турн заклятий,
Не трохи потоптав зикратий,
В крові так, мов в багні, бродив.

¹³⁸ Коробилась душа Енея,
Що Турн троянців так локшив;
Стогнав жалчіше Прометея,
Бо був од рани еле жив.
Я пид, цилюрик лазаретний,
Був знахур в порошках нешпетний,
Лічить Енея приступав:
По локті руки засукає,
За пояс поли затикає,
Очками кирцу осідлав.

¹³⁶ І зараз приступивши к ділу,
Він шпеник в рані розглядав;
Прикладовав припарки к тілу
І шилом в рані колупав.
І шевську смолу прикладає,
Но все те трохи помагає;
Япид сердешний чує жаль!
Обценьками питавсь, кліщами,
Крючками, щипцями, зубами,
Щоб вирвать проклятуцу сталь.

¹³⁷ Венери серце засвербіло
Од жалю, що Еней стогнав;
Підтикавшись — ану за діло;
І Купидончик не гуляв.
Шатнулись, разних трав нарвали,
Зцілющої води примчали,
Гарлемпських капель піддали,
І, все те вкупі сколотивши,
Якісь слова наговоривши,
Енею рану полили.

¹³⁸ Таке лікарство чудотворне
Боль рани зараз уняло,
І стрілки копій це упорне
Без праці винятись дало.
Еней наш знова ободрився,
Пальонки кубком підкрєпився,
В пайматчину одігся бронь.
Летить оп'ять врагів локшити,

Летить троянців ободрити,
Роздуть в них храбрости огонь.

¹³⁹ За ним фригійські воєводи,
Що тьху, навзаводи летять;
А військо — в лотоках як води
Ревуть, все дном наверх вертять.
Еней лежачих не займає,
Утікачів нізащо має,
А Турна повстрічать бажа.
Хитрить лукавая Ютурна,
Яким би побитом їй Турна
Спасти од смертного ножа.

¹⁴⁰ На хитрости дівчата здатні,
Коли їх серце защемить;
І в ремеслі сім так понятні,
Сам біс їх не перемудрить.
Ютурна з облака злетіла,
Зіпхнула братня машталіра
І стала коней поганяць;
Бо Турн ганяв тогді на возі,
Зикратий же лежав в обозі,
Не в силах бігать ні стоять.

¹⁴¹ Ютурна, кіньми управляя,
Шаталась з Турном між полків,
Як од хортів лиса виляя,
Спасала Турна од врагів.
То з ним наперед виїзжала,
То вмиг в другий кінець скакала,
То не тудя, де був Еней.
Сей бачить хитрость тут непевну,
Трусливість Турнову нікчемну,
Нап'явсь в погонь зо всіх гужей.

¹⁴² Пустився Еней слідити Турна
І дума з ока не спустить;
Но мавка хитрая Ютурна
І тут найшла кулю злить.
К тому ж Мессап, забігши збоку,
Зрадливо, зо всього наскоку,
Пусти в Енея камінець;
Но сей, по щастю, ухилився
І камінцем не повредився,
З султана ж тільки збивсь кінець.

¹⁴³ Еней, таку уздрівши зраду,

Великим гнівом розпаливсь;
Гукнув на всю свою громаду
І тихо Зевсу помоливсь.
Всю рать свою вперед подвинув
І разом на врагів нахлинув,
Велів всіх сікти та рубать.
Пішли латинців потрошити;
Рутульців шпиговать, кришити
Та ба! Як Турна б нам достать.

¹⁴⁴ Тепер без сорома признаюсь,
Що трудно битву описать;
І як ні морщусь, ні стараюсь,
Щоб гладко вірші шкандовать,
Та бачу по моему виду,
Що скомпоную панихиду.
Зроблю лиш розпис іменам
Убитих воїнів на полі
І згинувших тут по неволі
Для примхи їх князьків душам.

¹⁴⁵ На сей баталії пропали:
Цетаг, Танаїс і Толон;
Од рук Енеевих лежали
Порізані: Онит, Сукрон.
Троянців Гілла і Аміка
Зіпхнула в пекло Турна піка...
Та де всіх поіменно знать?
Там вороги всі так змішались,
Стіснились, що уже кусались,
Руками ж нільзя і махать.

¹⁴⁶ Як ось і сердобольна мати
Енею хукнула в кабак,
Велів, щоб штурмом город брати,
Рутульських перебить собак.
Столичний же Лаврент достати,
Латину з Турном перцю дати;
Бо цар в будинках ні гу-гу.
Еней на старших галасає,
Мерщій до себе їх ззиває
І мовить, ставши на бугру:

¹⁴⁷ “Моєї мови не жахайтесь
(Бо нею управля Зевес)
І зараз з військом одправляйтесь
Брать город, де паршивий пес,
Латин зрадливий п'є сивуху,

А ми б'ємось зо всього духу.
Ідіть паліть, рубайте всіх;
Громадська ратуш, зборні ізби
Щоб наперед всього ізслизли,
Амату ж зав'яжіте в міх”.

¹⁴⁸ Сказав, і військо загриміло,
Як громом, разним оружжям;
Построїлось і полетіло
Простесенько к градським стінам.
Огні через стіну шпурляли,
До стін драбини приставляли
І хмари напустили стріл.
Еней, на город руки знявши,
Латина в зраді укорявши,
Кричить: “Латин вина злих діл”.

¹⁴⁹ Якії в городі остались,
Злякались од такої біди,
І голови їх збунтовались,
Не знали утікати куди.
Одні тряслись, другі потіли,
Ворота одчинять хотіли,
Щоб в город напустить троян.
Другі Латина визивали,
На вал полізти принуждали,
Щоб сам спасав своїх мирян.

¹⁵⁰ Амата, глянувши в віконце,
Уздріла в городі пожар;
Од диму, стріл затьмилось сонце;
Напав Амату сильний жар.
Не бачивши ж рутульців, Турна,
Вся кров скипілася зашкурна,
І вмиг царицю одур взяв.
Здалося їй, що Турн убитий,
Через неї стидом покритий,
Навік з рутульцями пропав.

¹⁵¹ їй жизнь зробилася немила,
І осоружився весь світ.
Себе, олімпських кобенила;
І видно ізо всіх приміт,
Що глузд остатній потеряла;
Бо царське обрання рвала,
І в самій смутній сій порі,
Очкур круг шиї обкрутивши,
Кінець за жердку зачепивши,

Повісилась на очкурі.

¹⁵² Амати смерть ся бусурманська
Як до Лавинії дійшла,
То крикнула “уви!” з-письменська,
По хаті гедзатись пішла.
Одежу всю цвітну порвала,
А чорну к цері прибирала,
Мов галка нарядилась вмах;
В маленьке зеркальце дивилась,
Кривитись жалібно училась
І мило хлипати в сльозах.

¹⁵³ Така розімчалась чутка
В народі, в городі, в полках,
Латин же, як старий плохутка,
Устояв ледве на ногах.
Тепер він берега пустився
і так злиденно іскривився,
Що став похожим на верзун.
Амати смерть всіх сполошила,
В тугу, в печаль всіх утопила,
Од неї звомпив сам пан Турн.

¹⁵⁴ Як тільки Турн освідомився,
Що дав цариці смерть очкур,
То так на всіх остервенився,
Підстрелений мов дикий кнур.
Біжить, кричить, маха руками
І грізними велить словами
Латинцям і рутульцям бой
З енеївцями перервати.
Якраз противні супостати,
Утихомирясь, стали в строй.

¹⁵⁵ Еней од радости не стямивсь,
Що Турн виходить битись з ним
Оскалив зуб, на всіх оглянувсь
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
Такий, як був Н е ч е с а-князь;
На нього всі баньки п'ялили,
І сами вороги хвалили,
Його любив всяк — не боявсь.

¹⁵⁶ Як тільки виступили к бою
Завзята пара ватажків,

То, зглянувшись між собою,
Зубами всякий заскрипів.
Тут хвись! шабельки засвистіли,
Цок-цок! — і іскри полетіли;
Один другого полосять!
Турн перший зацідив Енея,
Що з плеч упала і керея,
Еней був поточивсь назад.

¹⁵⁷ І вмиг, прочумавшись, з наскоком
Еней на Турна напустив,
Оддячивши йому сто з оком,
І вражу шаблю перебив.
Яким же побитом спастися?
Трохи не лучше уплестися?
Без шаблі нільзя воювать.
Так Турн зробив без дальней думки,
Як кажуть підобравши клунки,
Ану! Чим тьху навтіки драть.

¹⁵⁸ Біжит пан Турн і репетує,
І просить у своїх меча;
Ніхто сердеги не ратує
Од рук троянська силача!
Як ось іще перерядилась
Сестриця і пред ним явилась
І в руку сунула палаш;
Оп'ять шабельки заблищали,
Оп'ять панцирі забряжчали,
Оп'ять пан Турн оправивсь наш.

¹⁵⁹ Тут Зевс не втерпів, обізвався,
Юноні з гнівом так сказав:
“Чи ум од тебе одцурався?
Чи хочеш, щоб тобі я дав
По паністарій блискавками?
Біда з злосливими бабами!
Уже ж вістимо всім богам:
Еней в Олімпі буде з нами
Живитись тими ж пирогами,
Які кажу пекти я вам.

¹⁶⁰ Безсмертного ж хто ма убити?
Або хто може рану дати?
Про що ж мазку мирянську лити?
За Турна щиро так стоять?
Ютурна на одну проказу,
І певне по твою приказу,

Палаш рутульцю піддала.
І поки ж будеш ти біситься?
На Трою і троянців злиться?
Ти зла їм вдоволь задала”.

¹⁶¹ Юнона в первий раз смирилась,
Без крику к Зевсу річ вела:
“Прости, паноче! проступилась,
Я, далебі, дурна була;
Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид”.

¹⁶² “Іноси! сількісь! як мовляла”, —
Юноні Юпитер сказав.
Богиня з радіщ танцювала,
А Зевс метелицю свистав.
І все на шальках розважали,
Ютурну в воду одіслали,
Щоб з братом Турном розлучить;
Бо книжка Зевсова з судьбами,
Не смертних писана руками,
Так мусила установить.

¹⁶³ Еней махає довгим списом,
На Турна міцно наступа,
“Тепер, — кричить”--- підбитий бісом,
Тебе ніхто не захова.
Хоть як вертись і одступайся,
Хоть в віщо хоч перекидайся,
Хоть зайчиком, хоть вовком стань,
Хоть в небо лізь, нирай хоть в воду,
Я витягну тебе спідсподу
І розмізчу погану дрян”.

¹⁶⁴ Од сей бундючної Турн речі
Безпечно усик закрутив
І зжав свої широкі плечі,
Енею глуздівно сказав:
“Я ставлю річ твою в дурницю;
Ти в руку не піймав синицю,
Не тебе, далебіг, боюсь.
Олимпські нами управляють,
Вони на мене налягають,
Пред ними тільки я смирюсь”.

165 Сказавши, круто повернувся
І камінь пудів в п'ять підняв;
Хоть з праці трохи і надувся;
Бо бач, не тим він Турном став.
Не та була в нім жвавість, сила,
Йому Юнона змінила;
Без богів ж людська моч пустяк.
Йому і камінь змінює,
Енея геть не долітає,
І Турна взяв великий страх.

166 В таку щасливу годину
Еней чимдуж спис розмахав
І Турну, гадовому сину,
На вічний поминок послав;
Гуде, свистить, несеться піка,
Як зверху за курчам шупліка,
Торох рутульця в лівий бік!
Простягся Турн, як щогла, долі,
Качається од гіркою болі,
Клене олімпських еретик.

167 Латинці од сього жахнулисьь,
Рутульці галас підняли,
Троянці глушно осміхнулисьь,
В Олімпі ж могорич пили.
Турн тяжку боль одоліває,
К Енею руки простягає
І мову слезную рече:
“Не жизни хочу я подарка;
Твоя, Анхизович, припарка
За Стикс мене поволоче.

168 Но есть у мене батько рідний,
Старий і дуже ветхих сил;
Без мене він хоть буде бідний,
Та світ мені сей став не мил;
Тебе о тім я умоляю,
Прощу, як козака, благаю,
Коли мені смерть задаси,
Одправ до батька труп дублений;
Ти будеш за сіє спасений,
На викуп же, що хоч, проси”.

169 Еней од речі сей змя'гчився
І меч пінятий опустив;
Трохи-трохи не прослезився

І Турна ряст топтатъ пустив.
Аж зирк- Палантова лядунка
І золота на ній карунка
У Турна висить на плечі.
Енея очі запалали,
Уста од гніву задрижали,
Ввесь зашарівсь, мов жар в печі.

¹⁷⁰ І вмиг, захопивши за чуприну,
Шкереберть Турна повернув,
Насів коліном злу личину
І басом громовим гукнув:
“Так ти троянцям нам для сміха
Глумиш з Паллантова доспіха
І думку маєш быть живим?
Паллант тебе тут убиває,
Тебе він в пеклі дожидає,
Іди к чортам дядькам своїм”.

¹⁷¹ З сим словом меч свій устромляє
В роззявлений рутульця рот
І тричі в рані повертає,
Щоб більше не було хлопот.
Душа рутульська полетіла
До пекла, хоть і не хотіла,
К пану Плутону на бенькет.
Живе хто в світі необачно,
Тому нігде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь.

КОМЕНТАР ДО “ЕНЕЇДИ” ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА ЙОГО ІСТОРІЯ

Настійну потребу в розгорнутому коментарі до першого твору нової української літератури розуміє кожний, хто читав “Енеїду”. Ще в столітній ювілей першого видання “Енеїди” (1898) ставилося питання про створення коментаря, без якого уже тоді, коли принаймні в домашньому побуті народу було чимало спільного з добою Івана Котляревського, багато що в “Енеїді” залишалося неясним. Але ні в дні столітнього ювілею великого твору, ні в дні урочистого відкриття пам'ятника на могилі Котляревського в Полтаві (1903), ні пізніше далі добрих намірів справа не пішла. У науковій літературі інколи навіть висловлювалася, а коли не висловлювалася, то мовчки сприймалася думка, що з'ясування побутово-етнографічних реалій в “Енеїді” — діло другорядне.

Уже позаду 200-річний ювілей з дня народження Котляревського, не за горами 200-річчя першого видання “Енеїди”, а у великій

бібліографії праць про поему маємо лише одну статтю, присвячену даній темі, — “Побутова старовина в “Енеїді” І. П. Котляревського” Миколи Сумцова, опубліковану ще у 1905 р. Судячи із змісту, тут іменитий український етнограф по пам'яті, не звертаючись до друкованих джерел, пояснив кілька десятків старожитностей і, ясна річ, далеко не вичерпав визначеної у заголовку теми. Стаття показує, який прекрасний коментар до дивовижного творіння Котляревського міг би укласти Сумцов і якої значної шкоди зазнала культура нашого народу, що ні він, ні хтось інший з учених, ближчих до доби письменника, не взявся до такої праці.

Відгукуючись на появу статті Миколи Сумцова, літературознавець Михайло Мочульський писав: “...Наша наукова критика ще не зробила досі нічого, щоб пояснити та зробити приступною для загалу ту цікаву поему. Наша критика обертається лише в хибнім колі утертих фаз, доторкається “Енеїди” зверху, й нікому досі не забаглося пірнути на її дно, щоб як слід з'ясувати її...”

Сумцов обібрав собі цікаву й живу тему: він мав подати в своїй статті висліди над побутовим боком “Енеїди”; на жаль, одначе шановний професор не дав нам того, чого слід було сподіватися по нім. Він лише торкнувся своєї теми, але не поглибив її, поставив багато питань, але не дав на них відповіді. Тим-то стаття, хоч не без певних цікавих вказівок — мусить розчарувати”.

Присуд М. М. Мочульського, якщо сприймати його в історичній перспективі, видається надто суворим. І нині значення праці М. Ф. Сумцова не зменшилося, а навпаки, зросло. Крім того, вже на той час у працях П. Г. Житецького, І. М. Стешенка, І. Я. Франка, інших авторів можна було знайти значний матеріал для коментаря. Коли його додати до словничка чи приміток у кінці книги, без яких не обходилося, за поодинокими винятками, жодне видання “Енеїди”, починаючи від першого, то це вже було солідним фундаментом для коментаря. Значний внесок у справу створення коментаря зробили такі радянські літературознавці, як І. Я. Айзеншток, А. П. Шамрай, П. К. Волинський, Є. П. Кирилук.^{1[1]}

Одначе коментаря до “Енеїди” в сучасному значенні цього слова ще не маємо. А час не стоїть, стрімко змінюється життя всього народу та окремих його верств. Що ж до села, то в його побуті тільки за період після Великої Вітчизняної війни сталося більше змін, ніж за кілька століть перед тим. Покоління, дитинство і юність якого пройшли в українському селі 30 — 40-х років ХХ ст., знало і патріархальну хату та дворище з відповідними предметами домашнього й господарського вжитку, і домоткане полотно, і вітряки, і водяні млини. Про коней та волів, які були основною тягловою силою в господарстві, й говорити не доводиться. А для повоєнних поколінь все це — давнина, екзотика.

“Енеїда” Івана Котляревського — виняткове художнє явище. Хоч на великій травестії відбився, та й не міг не відбитися, поступ

^{1[1]} Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1905. — Т. 71. С. 211.

суспільно-літературної думки та поглядів самого автора впродовж трьох десятків років праці над нею, “Енеїда” становить собою напрочуд викінчену, струнку цілість, гармонійну єдність змісту та форми. Травестія не може зовсім відірватися від сюжетної канви першотвору, однак і в рамках даного жанру блискуче виявилися оригінальність, гнучкість і багатство композиційних засобів Івана Котляревського. По старій канві він сміливо вимальовує нові узори, по-своєму компоує матеріал, коли це зумовлено художньою доцільністю, самим духом відтворюваного життя, світоглядом українського народу тієї доби.

Візьмемо хрестоматійне місце — картини пекла у третій частині поеми, в яких Котляревський далеко відступає від Вергілія. Грішники розміщені в пеклі за певною системою, за величиною гріхів. Разом з тим пекло відбиває лад та ієрархію тогочасного суспільства. Перелік гріхів, за які карають людей у пеклі, їх градація залежно від суворості кари — то власне кодекс моралі українського народу в дану історичну епоху. Цей кодекс виражений у поемі так глибоко й точно, поданий у такому сконденсованому й систематизованому вигляді, що у всій нашій літературній спадщині минулого важко знайти подібний твір.

Мав рацію сучасник зачинателя нової української літератури етнограф І. Кулжинський, коли писав: “Борг справедливості вимагає, щоб ми склали подяку панові Котляревському за його “Енеїду”. Ми певні, що ся прекрасна пародія [тільки не пародія, а травестія — О. С.] дійде до наступних поколінь і нею будуть займатися так, як тепер займаються рунічними написами або стародавніми медалями, які зберіг безпощадний час”.

“Енеїда” — енциклопедія народного життя. Мало не кожна строфа поеми для тих, хто уміє ту енциклопедію читати, може розгорнутися в цілу наукову розвідку про той чи інший аспект сучасної І. Котляревському дійсності.

Письменник завжди дотримувався живої правди життя, яка повнокровно струмує в кожному рядку поеми. Зрозуміти предмет, явище, подію, ім'я, назване в поемі, — тільки половина справи. Друга, не менш важлива, — з'ясувати, в якому контексті твору, а разом з тим і реальної дійсності, історичної доби постає все, що складає зміст поеми. У ній не те що строфи, — рядка, жодного слова немає, вжитого просто так, для зв'язку між епізодами. Все працює, все несе смислове навантаження, кожне слово — там, де йому належить бути. І в усьому — виняткове знання буття українського народу, його психології, його характеру.

При цьому будь-який коментар не може дати єдиного ключа, який допомагав би відкривати всі художні секрети “Енеїди”. В картинах пекла — одна художня ідея, в інших, порівняно простих епізодах, — інакша, теж підказана відтворюваним життям. Скажімо, наїдки на численних обідах троянців завжди називаються в такому порядку, в якому їх подавали на стіл. Інший порядок — у переліку наїдків праведників у раю. Це переважно дитячі ласощі. Спочатку залежно від

їх популярності названі покупні ласощі, базарні^{2[2]} (“Сластьони, коржики, стовпці”; III, 118), потім — доступніші дітям, натуральні — з городів, садів, поля, лісу. Останні названі в такому порядку, в якому протягом весни — літа — осені ними ласують діти (“Часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниця”; III, 118).

Складніший випадок: на бенкеті у Дідони починають грати музики. Першим — інструмент нижчої тональності — бандура, за нею послідовно вступають все голосніші — сопілка, дудка, скрипка. Кожному інструментові, його мелодії відведений рядок, звукова інструментовка якого відбиває дану мелодію. Наступний накладається на попередній, коли той уже подав голос. Подібне спостерігається в народній музиці.

Або ще такий приклад. Біля входу в пекло різні людські хвороби вишикувані під командою смерті залежно від їхньої небезпеки, причинюваних людям втрат: від чуми, яка, скажімо, у XVIII ст. більше скосила людей, ніж усі війни за цей час, до порівняно з нею невинної бешихи (III, 45). Зображені на щиті Енея персонажі українських народних казок розміщені й відповідно названі залежно від їх популярності — від Івасика-Телесика до нині зовсім забутого, взятого з перекладних лицарських романів Марципана (V, 45).

Втім не будемо попереджати коментар і далі множити приклади. Додамо тільки, що навіть відсутність у тому чи іншому життєвому ряду реалії, персонажа, з сучасного погляду належного сюди, не випадковість і має своє історичне пояснення. Так, серед вишикуваних понад дорогою в пекло грішників зустрічаємо і “сімейну групу” (III, 46). Тут дружини, свекрухи, мачухи, вітчими, тесті, зяті, свояки, шурини, брати, зовиці, невістки, ятровки — всі, хто міг отруювати життя своїм рідним. У довгій шерензі відсутня тільки та, якій сучасний читач відвів би перше місце з правого флангу, — теща. Це тому, що в патріархальній сім’ї (іншої сім’ї Котляревський знати не міг) мати невістки, дружини не мала ніякого впливу, ніяких прав. Вона могла грати роль тільки ангела-хранителя, жалібниці й порадниці своєї дочки та її дітей і саме такою виступає у народних піснях минулого. Значення тещі в сімейному укладі стало зростати пізніше, з посиленням емансипації жінки та занепадом патріархальних засад.

Звичайно, Котляревський не перший вдався до побудови підказаних життєвою логікою словесних рядів. Вони притаманні народній мові, яку письменник зробив мовою літератури. Хоча б елементарне “хліб-сіль”, “борщ та каша” — в першому випадку ці поняття стоять в порядку їх важливості для людини, в другому — за черговістю споживання.

Або візьмемо портрети і характеристики персонажів у поемі. Тринадцять слів і словосполучень використовує І. Котляревський для змалювання портрета “бабиці старої” Сівілли, шістнадцять — опису зовнішності Харона (з них тільки на сорочку — п’ять), вісімнадцять —

^{2[2]} Кулжинский Й. Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поэзии / Укр. журн. — 1825., № 3 С. 186 — 187.

для зображення дівочої краси і доброї вдачі Лависі тощо. Вся поема тримається на словесних блоках, кожний з яких має свою особливу мікроструктуру, свою внутрішню єдність. Ці блоки — вишикувані в ряд реалії, люди, події. Ряди й ознаки, за якими вони будуються (послідовність: просторова, вікова, історико-хронологічна; ієрархія: суспільна, сімейна, церковна, військова, цехова і т. д.), такі ж численні й різноманітні, як і в тогочасному реальному житті. В цьому надзвичайно цінна прикмета реалізму Котляревського і неминуще пізнавальне значення його поеми. Укладач прагнув відбити це в коментарі.

“Енеїда”^{3[3]} — також енциклопедія культури сміху українського народу. Сміх за своєю природою протилежний однозначності, сталості, заданості. Найбільші труднощі для укладача коментаря становить не так великий обсяг матеріалу, що потребує пояснення, як його бурлескно-іронічна природа, невичерпно-винахідливе, підступно-тонке комічне обігрування, несподіване змішування дійсності й вигадки, високого й низького, серйозного й нісенітниць, нарешті, зумовлений жанром трагедії двоїстий характер зображуваного. Як у подвійних, накладених одна на одну кольорових картинках, від непомітної на око зміни ракурсу антична богиня перетворюється в старосвітську українську молодицю, воїни Вергілія — в запорізьких козаків. У ряді випадків нелегко встановити реальну основу зображуваного.

Так, стара нянька Аматі — жінки царя Латина, за аренду хутора, в якому “ставок був, гребля і садок”, давала “чиншу до двора”, тобто платила цареві податок. Повідомляється, з чого складається той чинш:

Ковбас десятків з три Латину,
Лавинії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три хунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,
Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів. (IV, 76)

Розміри чиншу тут комічно обіграні, зменшені. Ковбаси й коржі на Петра — власне, не чинш, а подарунок, ралець, з яким прийнято було ходити в гості. Алтин — дрібна монета, вартість якої дорівнювала трьом кошійкам.

“Три хунти воску” — теж надзвичайно мала данина (1 фунт — 409,5 грама). Тільки вісім серпанків та двісті гнотів — це вже щось схоже на чинш. Розміри чиншу підсилюють комізм заключних рядків строфи:

Латин од няньки наживався,
Зате ж за няньку і вступався,
За няньку хоть на ніж готів. (IV, 76)

Певно можна судити лише про те, що чинш мав переважно натуральний характер. Подібні випадки в поемі непоодинокі.

^{3[3]} У посиланнях на “Енеїду” тут і далі римською цифрою позначаємо частину поеми, арабською — строфу.

Іван Котляревський спирався на давні традиції українського письменства. Візьмемо твір, близький за жанром до його поеми, — “Казання руське”. Це пародія на проповідь православного попа, вперше опублікована й розглянута в контексті української літератури в книзі Леоніда Махновця “Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст.” (1964). “Казання руське” написане в другій половині XVII ст., принаймні за сто років до першого видання “Енеїди” (найпізніше 1697) тогочасною українською розмовною мовою північно-західного Полісся якимось дяком-бакаляром. Мова частково ритмізована в дусі народних приповідок та віршів і, що в даному разі важливо, рясніє структурами, близькими до словесних рядів “Енеїди”. Взята біблійна тема — сотворіння світу Всевишнім, до неї прилучена апокрифічна історія “побратання, покумання” Люципера та архангела Михайла. Наведемо уривок:

“Перед початком, мої дітоньки, світа не било нічого, Хоць запали — то би не тресло. Нічого нікому не далося ані видати, ані відати... Чи скажете ж ви мне, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав, що ев і пив і що теж робив, коли неба і землі не било? А правда мовчите, бо не знаєте, з чого господь бог сотворив? Наперед сотворив небо і землю. На небі сотворив ангели сребрянїї, золотїї, мальованїї, з очима соколовими. Под небеси сотворив птакі — ворони, сороки, круки, кавки, вороб'ї і тетери. На землі сотворив свині, корови, воли, медведі і вовчиська. Так же сотворив лисиці, горностаї, коти, миші і інше преутішніе зверата. І побудував їм господь рай, плотом моцним огородил і полатью его подперл. Там же насеяв дубини, грабини, лещини, ольшини. В огородах насеяв свокли, репи, редьки, морхви, пастернаку і іншого хвасту і дерева. І ходит себе господь, глядит, щоб яке порося не вилезло. Коли о[д]ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило і звісило...”

Недарма Леонід Махновець^{4[4]} відзначив, що “Казання руське” — “просто нова сторінка в історії давньої української літератури, її ідей і образів, що примушує переглянути деякі усталені погляди”. Зокрема, це стосується думки про те, що пародійно-травестійна література у нас досягає значного розвитку тільки у XVIII ст., оскільки “Казання руське”, написане в XVII ст., — досконалий зразок такої літератури. У ньому тонко спародійована проповідь простодушного, неосвіченого православного попа. Одначе він сам дуже високої думки про свою освіченість і звертається до прихожан поблажливо-звисока (“Чи скажете ж ви мне, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав?... А правда мовчите, бо не знаєте...”). Далі піп плете (з ортодоксального церковного погляду) ересь, за яку його щонайменше треба було б позбавити духовного сану. Але як живо і правдиво відображено у проповіді світ, у якому живуть люди! В ній створені богом ангели — “сребрянїї, золотїї, мальованїї”, взятї, звичайно ж, з ікон та малювань

^{4[4]} Махновець Л. Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст., К., 1964. — С. 391.

на релігійні теми, які були перед очима попа і мирян тут же, в церкві. Спускаючись від ангелів нижче й нижче, бог творить птиць, свійських і диких тварин, ліс, городину — все, що оточувало поліщука, з чого він жив. У кожному з наведених рядків вгадується система, реалія стоїть у ряду подібних відповідно до її місця у природі, в житті людини.

У подальшій апокрифічній легенді про Люципера і архангела Михайла, як вони разом “робляли, пивали”, а потім побилися, — уже не статичні ряди, а епізод з динамічним сюжетом. Цю динаміку несе в собі грамати́чна побудова. Дієслова “побратав, посватав, покумав” за формою — однорідні, за змістом — ні. В цьому криється гумористична сіль. Побратими, так само як і брати по крові, у відносини сватівства і кумівства уже вступати не можуть.

Очевидний для людей того часу алогізм, який демонструє всю неприродність союзу між нечистою силою і ангелом. Разом з тим і словесна гра, переведення оповіді в невідповідний змістові епічний план. Звичайна бійка з п'яних очей — тимчасом у її змалюванні поряд з побутовою грубо-зниженою лексикою прориваються елементи стилю пісень та казок про подвиг героїв (подібне бачимо в жартівливій народній пісні “Ой що ж то за шум учинився”). Михайло “скочит з великим галасом до Люципера”, той “Михайла хопит в щоку, аж ся поточив”, і тут же Михайло “кинеться до оружя — до ножа, до чечуги, до мачуги, до меча, до бича, до самопалу, щоб бити Люципера непомалу”, “то по руках, то по ногах, то по плечах. Посек, порубав, покалечив і к чорту на землю струтив”. Звернімо увагу, що властива народним казанням про героїв ритмізована мова з'являється саме в описі бійки-битви. Зазначимо також, що тут названо мало не всю ручну зброю тих часів.

Яскраво виявлений у “Казанні руському” ще один елемент бурлескно-трагестійного стилю. Пародійно знижений не тільки найстарший ангел, а й сам бог. Могутній вседержитель, що творить світ і все суще в ньому, — в ролі свинопаса. Названа професія була малоповажаною в народі, “свинарем”, “свинопасом” завжди глумливо-зневажливо називали нетямущу, ні до чого не здатну людину. Мало того, що бог фігурує в ролі свинопаса (“І ходит себе господь, глядит, щоб яке порося не вилезло”), навіть навколишній світ переломлюється в його свідомості по-свинарському (“Коли о[д]ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило і звісило”). Сонце в подібі каплоухої свині! Сонце свинопаса!

Гумористично-знижене зображення бога, інших біблійно-евангельських персонажів справедливо пов'язують з вивільненням європейських народів з-під гніту релігійних догм, з ідеями Відродження, вільнодумством і критицизмом передодня нових часів.

Все це так, але для з'ясування суттєвої прикмети гумору “Енеїди” Котляревського, гумору українського народу взагалі, дуже важливо наголосити ще й на інший момент. У фольклорі висміювання високого, святого — не завжди заперечення, повалення авторитету. Все суще

неоднозначне, має різні, в тому числі високі й комічні сторони^{5[5]}. Дану самоочевидну діалектичну єдність протилежностей в теорії визнавали і визнають нібито всі, а на практиці її люто заперечували і заперечують ортодокси та фанатики всіх часів.

Висміювання найвищих авторитетів у “Енеїді”, “Казанні руському” чи якомусь іншому літературному творі зумовлене і певним історичним етапом розвитку суспільної свідомості, але воно також — у самій природі народного гумору, народного характеру, сформованого не за одне і не за два століття.

Леся Українка, критикуючи основоположну засаду фанатиків: “Нема правди й розуму, як тільки в мені”, протиставляла їй народну мудрість, втілену в “гумористичній, сливе іронічній приповідці запорізькій: “Нема в світі правди, як тільки в богові та в мені трошки...”. При тому слово правда в даному контексті розуміється широко, як моральний категоричний імператив, воно включає в себе поняття авторитет, віра (“віра правдива”).

У Запорізькій Січі найважливіший ритуал — обрання кошового отамана, судді, писаря, інших ватажків військового товариства — включав у себе, крім обов'язкових, не менше трьох разів, відмов кандидатів від пропонованої посади, вручення клейнодів, присяги на вірність запорізьким звичаям та інших урочистостей, заключну церемонію — новообрані схиляли голову в знак покори перед волею громади, і всі присутні, до останнього козака-нетяги, всіляко висміювали обраних, обкидали гряззю та сміттям: щоб не задирали носа, пам'ятали, що козацька громада вище кошового, вище всієї старшини, разом узятої. В “Енеїді” теж живе дух даного звичаю, закладеної в ньому ідеї.

А тепер звернемося до творів Івана Вишенського, які з'явилися на два століття раніше від “Енеїди”. Вони пересипані словами-синонімами, словами-новотворами за народними та літературними зразками, довгим переліком у риторично-піднесеному ключі “тяжких і бременосних” багатств, напоїв, наїдків, убранств, гріховних розваг відступників від божої правди, “утікших від православної віри єпископів”. Нестримне нагромадження близьких за змістом і однотипних морфем — вельми характерна риса стилю Івана Вишенського:

“...Еще еси кровоед, мясоед, вілоед, скотоед, звБроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластноед, маслоед, пирогоед; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал; еще еси телоугодник; еще еси телолубител; еще еси кровопрагнител; еще еси перцолубец, шафранолубец, имберолубец, кгвоздиколюбец, кминолюбец, цукролюбец й других бреден горко- й -сладколюбец; еще еси конфакттолюбец; еще еси чревобісник; еще еси гретановстек; еще еси грітаногрател; еще еси грітаномудрец; еще еси детина; еще еси младенец; еще еси млекопий, — яко же ты хочеш біду воєнника,

^{5[5]} Махновець Л. Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст., С. 392.

бьючогося й боручогося, у цицки матернее дома сидячи, розсудити?”^{6[6]}.

Леонід Махновець першим відзначив глибоку життєву основу “каталогів” великого сатирика: “Надзвичайно цікавим у цьому, здавалося б, довільному нагромадженні сатиричних неологізмів є те, що... неологізми йдуть у строгому порядку. Дистанція від кровоїдства-м'ясоїдства, що розпочинається воловиною-волоїдством і закінчується “сластноїдством” — пирогами, — це ж не що інше, як чергування страв... на бенкеті... порядок їх поїдання.

Після того, як пан виступив у ролі пирогоїда, Вишенський висміює його в іншому “амплуа”: “еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал”. Набитих “гноєм снідних” панів, природно, одразу вганяло в сон”^{7[7]}.

Ясна річ, порядок у мовних конструкціях Івана Вишенського, Івана Котляревського чи будь-якого іншого письменника — не закріплений формулою порядок математичного ряду. В літературі, як і в інших галузях мистецтва, немає і ніколи не буде несхитного детермінізму, раз назавжди знайденого ключа хай до одного письменника, чи навіть одного твору. Але вірно схоплена загальна тенденція служить ефективним знаряддям філологічного аналізу.

Сягнемо ще глибше, аж за чорний провал золотоординського лихоліття. “Слово о полку Ігоревім”^{8[8]}. В яких тільки аспектах воно не досліджувалося! І все ж академік Д. С. Лихачов слушно зазначив, що “різні форми перерахунку в “Слові” потребують спеціального вивчення” і тут же подав цікаві спостереження над звертанням київського князя Святослава до всіх руських князів поіменно. Повне комплексне вивчення “Слова” в цьому аспекті — справа майбутнього.

Ведучи мову про попередників Котляревського, ми весь час оглядаємося на “Енеїду”, пояснюємо метод аналізу літературного тексту, який у поєднанні з іншими видається плідотворним і застосовується в коментарі. Незадовго до того, як лягли на папір перші рядки твору Котляревського, німецький просвітитель Лессінг писав у трактаті “Лаокоон, або Про межі живопису та поезії” (1766): “...Поезія користується не просто окремими словами, а словами в певній послідовності. Тому, якщо самі ті слова ще й не є природними знаками, то ціла низка їх може набути сили природного знака, — власне, тоді, коли ті слова мають таку саму послідовність, як і речі, що їх вони означають. Це ще один поетичний засіб, якому ніколи не віддавали належне”^{9[9]}. Котляревський слідом за народною творчістю, своїми літературними попередниками віддав належне тому поетичному засобові, розвинув його, збагатив, виявивши при цьому просто-таки безмежну винахідливість, в чому читач коментаря до “Енеїди” не раз матиме нагоду переконатися. Увага до предметного світу і його

^{6[6]} Вишенский Й. Сочинения. — М.: Л., 1955., С. 38

^{7[7]} Махновець Л. Сатира і гумор української прози XVI — XVIII ст., С. 184 — 185.

^{8[8]} Лихачев Д.С. “Слово о полку Игореве” й культура его времени. Л., 1978., С. 62.

^{9[9]} Лессінг Г.Е. П'єси: Лаокоон., К. 1976., С. 305.

соковите живописання — прикметна риса перших зразків так званого раннього реалізму, літератури народною мовою. В цьому плані з ближчих до “Енеїди” вершин в європейських літературах вкажемо на “Дон-Кіхота” Мігеля Сервантеса та “Гаргантюа і Пантагрюеля” Франсуа Рабле.

За складнішими проблемами коментування “Енеїди” постають відносно простіші. “Енеїда” містить сотні й сотні реалій, виразів, натяків, маловідомих або й зовсім не зрозумілих сучасному читачеві, їх треба пояснити, а для цього не обійтися без відшукування в літературі всіх отих “піярських граматик”, “октоїхів”, “ісправників ваканцьових”, “дульетів”, “охвотів”, “гарлемпських капель”, інших атрибутів давноминулого і забутого в деталях життя. Думку ж про те, що художня література, захована в ній духовність, поезія і гумор живе доти, поки залишається зрозумілим наочне значення слова, нема потреби доводити.

А приказки і прислів'я, засновані на грі слів нісенітниці, фейєрверки фразеологізмів, щедрою рукою розсипані по всій поемі? Іван Франко в передмові до “Галицько-руських народних приповідок” зазначав: “Приповідка як монета: поки в обігу, кожний знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо, коли вона оперта на якійсь грі слів, або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти, або якогось місцевого, давно забутого факту”^{10[10]}. “Енеїда” настільки органічно пов'язана з життям і культурою українського народу певного історичного періоду, настільки багатий зміст стоїть за “сміховиною”, що в коментарі без звертання до народної творчості, етнографії, інших літературних творів до і після Котляревського не можна обійтися. Фольклорні твори беремо з джерел, якомога ближчих до часів Котляревського, а тому авторитетніших з наукового погляду.

Пояснюємо в коментарі також побутові реалії, які хоч і відомі зараз багатьом, особливо людям старшого віку, але на наших очах зникають або зникли з ужитку: піл, жердка, мичка, днище, витушка, жлукто, бровар, кушнір, шаповал і т. ін.

Читачеві мусимо нагадати, що освоєння коментаря вимагає певного рівня підготовки, відчуття художнього слова і любові до нього. У 1798 р. “Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским” вийшла у Петербурзі коштом Максима Парпури без відома і згоди автора. Були опубліковані перші три частини поеми, в кінці — доданий адресований російському читачеві словник під заголовком “Собрание малороссийски слов, содержащихся в “Энеиде”, й сверх того еще многих иных, издревле вошедших в малороссийское наречие с других языков или и коренных российских, но неупотребительных”. Словник є початком коментаря до “Енеїди” і разом з тим помітним явищем української лексикографії кінця XVIII ст. Обсяг чималий — 972 слова. Він став доброю основою для аналогічних словників у всіх подальших виданнях “Енеїди”.

^{10[10]} Франко І. Галицько-руські народні приповідки., Львів, 1901. Т. 1., С. XIX.

У другому виданні “Енеїди” (1808), ініціаторами якого напевне були вже інші люди (слова “Иждивением М. Парпуры” на титульній сторінці відсутні), і заголовок словника, і сам словник передруковано без жодних змін. Скопійовані навіть явні помилки (божовильный замість божевільний, минія замість манія, чіпчиковать замість чимчикувать та ін.). Так само як і перше, це видання поеми було для Івана Котляревського несподіванкою. Воно ще раз нагадало авторові, яким нечуванним успіхом користується його твір, яку роль він відіграв і ще може відіграти в літературі і його житті. Адже 1808 р. був переломним для письменника.

З 1796 р. Іван Котляревський перебував на військовій службі. В січні 1807 р. він був переведений у Псковський драгунський полк, дислокований у білоруському місті Ліда, а 23 січня 1808р. подав у відставку. З дуже обмеженими засобами для існування, без зв'язків, капітан у відставці опиняється на роздоріжжі. Треба було знайти якесь місце на цивільній службі. Його в рідній Полтаві довелося шукати в приймальнях столичних вельмож. Серед меценатів, які могли допомогти капітанові у відставці, був добре йому знайомий, багатий та впливовий Семен Михайлович Кочубей. Може, завдяки Кочубею, може, кому іншому Котляревський тільки через два з половиною роки після залишення військової служби (за формулярним списком — 3 червня 1810 р.) нарешті був призначений наглядачем (завідуючим) Полтавського дому виховання бідних дворян.

У цей неспокійний та невлаштований період свого життя Котляревський заходився коло видання свого твору, додавши уже готову на той час четверту частину. Певне, фінансував видання той же Семен Кочубей, бо на окремій сторінці посвята: “С. М. К-ю усерднейше посвящает сочинитель”. На титульній сторінці книжки читаємо: “Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий, Санктпетербург, в медицинской типографии. 1809 года”. На окремій сторінці “Уведомление” автора: “Энеида”, на малороссийский язык переложенная, в 1798 й 1808 годах была напечатана без моего ведома й согласия. Она досталась господам издателям со многими ошибками й упущениями, случившимися от переписки, й сверх того й издавшие многое в ней по-своему переделали й почти испорченную выпустили под моим именем. Я решил исправить и дополнить прежде напечатанные три части и, присоединив четвертую, издать все вместе. Благословенное принятие Энеиды от публики будет наградою трудов моих; и ежели она принесет удовольствие читателям, то я поспешу предложить и пятую часть”. У кінці книжки доданий “Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде и сверх того еще многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертой части”. Після такого заголовка іде набраний без ніяких змін і поправок текст “Словаря”, публікованого в попередніх двох виданнях. Слідом за ним вміщено під окремим заголовком “Дополнение к малороссийскому словарю”, укладене вже самим Іваном Котляревським. Тут подано 153

слова. Видно, що Котляревський уважно прочитав словник перших видавців. Крім слів з четвертої частини, він вмістив у додатку ряд питомих українських слів з першої — третьої частин поеми, не включених укладачем чи може укладачами у словник попередніх видань. Не зрозуміло тільки, чому Котляревський не виправив очевидних помилок у словнику. Це він зробить пізніше, готуючи десь через півтора десятка років повне видання “Енеїди”.

Після виходу у світ власноручно підготовленого третього видання “Енеїди” та тривалих клопотів з улаштуванням на цивільній службі, Котляревський назавжди осідає в рідній Полтаві і неспішно завершує головну справу свого життя. П'ята частина “Енеїди” на кінець 1821 р. уже була завершена. В листі від 21 грудня 1821 р. він писав М. І. Гнедичу: “...Я как кончил ее, то перекрестился. Что же касается до 6-й, то будет чем полюбоваться”. Невдовзі була завершена й остання, шоста частина. Російський літератор М. О. Мельгунов після відвідання у серпні 1827 р. Котляревського писав М. П. Погодіну, що поема доведена автором до кінця.

Завершивши поему, письменник укладає “Словарь малороссийских слов, содержащихся в “Енеиде”, с русским переводом”. Сюди увійшло 1547 слів, більше, ніж до словника першого видання та “Дополнения” Котляревського до третього видання разом узятих. Адже додалися ще п'ята й шоста частини поеми, крім того, введено нові слова з попередніх частин.

Укладаючи “Словарь”, Котляревський взяв за основу словник до перших двох видань “Енеїди”. Не раз він виправляв помилки своїх попередників, уточнював смислове значення слів.^{11[11]} “Бур'ян” — замість “на пустырях репейник и другие большие травы — негодная трава”. “Буханець” — замість “сытник пшеничный” — “булка”. Проте більшість слів перенесена Котляревським з першого словника без змін. Але це не применшує ролі письменника як укладача і коментатора власного твору.

Тимчасом лексикографи, належно оцінюючи словник до першого видання “Енеїди” (1798), не виправдано обминають його остаточний варіант, власноручно переписаний і доповнений Котляревським. Про нього не згадується жодним словом ні в “Історії української лексикографії” П. Й. Горещького (1963), ні в оглядовій праці — передмові В. В. Німчука до “Словника української мови” П. Білецького-Носенка, виданого 1966 р. А безпідставність такої недооцінки переконливо довів Агапій Шамрай на початку 50-х років. “Скептицизм, — писав він, — власне нічим не обґрунтований: до уваги брався один лише факт, а саме те, що повністю “Енеїда” вийшла в світ після смерті Котляревського. Ніяких інших фактів біографічного характеру, крім цього, немає для виправдання такого скептицизму. З біографічних нарисів про Котляревського ми дізнаємося, що він до кінця своїх днів працював над “Енеїдою” і незадовго до смерті продав рукопис харків'янинові О. А. Волохінову, який і видав його у 1842

^{11[11]} Котляревський І.П. Повне зібр. творів., К., 1969., С. 329.

році... Немає, отже, рації сумніватися в авторській редакції тексту (і словника — О. С.) видання 1842 р.”.^{12[12]}

Укладений Котляревським словник до повного видання “Енеїди” 1842 р. не раз передруковувався без змін у наступних виданнях або служив основою для власних приміток того чи іншого укладача.

Окремі дані для коментаря знаходимо в спадщині земляка і сучасника автора “Енеїди” М. Гоголя. Поряд з українським фольклором, помітний вплив на раннього Гоголя справив Котляревський. Ще навчаючись у Ніжинському ліцеї, він завів записну книжку під заголовком “Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия” (почата 1826 р., поповнювалась до 1831 — 1832 років). Серед ранніх записів значне місце займають українські лексикографічні та фольклорно-побутові матеріали. Зокрема, “Лексикон малороссийский”, для якого Гоголь брав матеріали з словника до “Енеїди”, також словників, до даних до “Малороссийских песен” М. Максимовича (1827), до “Опыта собрания старинных малороссийских песен” М. Цертелєва (1819), “Грамматики малороссийского наречия” О. Павловського (1818). Деякі слова Гоголь, мабуть, брав безпосередньо з уст народу або з творів сучасних йому українських авторів. Зустрічаємо тут також ряд виписок з першої — четвертої частин “Енеїди”, деякі з них взяті епіграфами до кількох розділів “Сорочинського ярмарку”. В “Книгу всякой всячины”, керуючись власними творчими планами, Гоголь з листів чи розповідей близьких людей вніс опис кількох українських ігор, страв, одягу, обрядів. Ті з них, що згадуються в “Енеїді”, повністю або частково введені в наш коментар, у кількох випадках з ними звірені дані, взяті з інших джерел. Словниками до “Енеїди”, іншими нечисленними матеріалами зі спадщини Котляревського, записами Гоголя і вичерпуються безпосередні матеріали до коментаря. Не так і мало з огляду на їх загальну кількість, однак зовсім недостатньо у порівнянні з масою місць, які треба пояснювати сучасному читачеві.

Після першого повного видання 1842 р. “Енеїда” не видавалася двадцять років. Ішла глуха доба миколаївської реакції. З розгромом Кирило-Мефодіївського товариства у березні 1847 р. українське літературно-культурне життя завмирає майже зовсім, аж до періоду революційного піднесення другої половини 50-х — початку 60-х років. З кінця 80-х років минулого століття кількість видань “Енеїди” починає швидко рости.

Помітним явищем стало видання “Твори Івана Котляревського” (Київ, “Вік”, 1909). Сюди увійшли: “Енеїда, на українську мову перелицьована”, “Ода до князя Куракіна”, “Наталка Полтавка”, “Москаль-чарівник”. В “Енеїді” пронумеровано строфи кожної частини окремо і в додатку “Од редакції. Бібліографічні та біографічні розвідки” подано пояснення до тексту відповідно до нумерації строф. У додатку “Од редакції” є посилання на “Українські приказки, прислів'я

^{12[12]} Котляревський І.П. Повне зібр. творів: У 2 т., К., 1952., Т. 1., С. 359 — 360.

і таке інше” Матвія Номиса, “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” Павла Чубинського, “Нові українські пісні про громадські справи” Михайла Драгоманова, на твори Григорія Сковороди, Івана Нечуя-Левицького, Анатолія Свидницького.

Зі ста дев'яноста приміток до тексту поеми близько півтора десятка розгорнуто у коментар, указано на фольклорні джерела та паралелі, на перегуки з давньою і новою українською літературою, на життєву основу призабутих побутових реалій. У примітці до “тарабарщини” Сівілли, якою відкривається четверта частина (“Борщів як три не поденькуеш”) вказано на зразки такого жаргону в бурсацькому середовищі старих часів та серед простолюду, наведені відповідні приклади зі статті Івана Нечуя-Левицького “Українські гумористи та штукарі”. В коментарі до макаронічного бурсацького жаргону, на якому звертаються послі Енея до царя Латина (“Енеус ностер магнус панус”; IV, 46 — 47), наводиться аналогічне місце з “Люборацьких” Анатолія Свидницького. Також ширше пояснено рядки: “Гай, гай! ой, дей же його кату!” (I, 7); “...Загримотіла, Кобиляча мов голова” (II, 71); “І що то значить наш Статут” (III, 97) та ін.

Як недоліки цього видання рецензенти справедливо відзначали малу кількість пояснених місць та довільний їх вибір і надто вже скупий характер коментаря. Однак мав значення сам підхід до пояснення тексту. Тут зроблено виходи за межі твору, які напрошувалися, почате коментування поеми на тлі епохи та українського літературного процесу. Але намічена у виданні дорога довгий час лишалася непротореною. Незабаром почалася перша світова війна, за нею — великі революційні потрясіння та економічні розрухи, які не сприяли розвиткові літературознавчої науки.

У виданнях “Енеїди” уже радянської доби певний час не зустрічаємо такого, яке б просунуло вперед справу з коментуванням, хоч потреба в ньому ставала все більш відчутною. Проте кількість видань “Енеїди” зростала, в примітках та передмовах до них, окремих статтях та монографіях літературознавців хоч і в малій кількості, але спорадично нагромаджується матеріал для коментаря.

Серед дослідників, внесок яких у цю справу особливо помітний, треба згадати Ієремію Айзенштока (1900 — 1980). Він почав вивчати спадщину І. Котляревського ще у 20-х роках. У 1928 р. видав “Енеїду” із змістовною передмовою та примітками. Протягом усього життя літературознавець вивчав творчість І. Котляревського та його добу. Останнім словом І. Айзенштока про “Енеїду”, певним підсумком його доробку на цій ниві стала передмова та примітки до видання творів Івана Котляревського російською мовою у великій серії “Библиотеки поэта” 1969 р. “Енеїда” тут публікувалася в перекладі Віри Потапової. Як і все, що вийшло з-під пера І. Айзенштока-літературознавця, передмова й примітки позначені високою фаховою культурою і нешаблонністю наукового мислення. Не втрачають свого значення висловлені ще у 20-х роках і розвинуті в його подальших працях спостереження над художніми особливостями поеми, характером

відображення в ній людей і побуту, еволюцією стилю від яскраво вираженого бурлескно-травестійного до переплетення цього стилю з усе відчутнішими лірично-сентиментальними та героїчними елементами в останніх трьох частинах.

У 1952 — 1953 роках вийшло “Повне зібрання творів Івана Котляревського” у двох томах, підготовлене Агапієм Шамраєм (1896 — 1952). Це видання стало подією, етапним явищем у всій науці про Котляревського. Перший том відкриває змістовна стаття А. Шамрая “Проблема реалізму в “Енеїді” І. П. Котляревського”, текст поеми заново підготовлений на належному науковому рівні того часу, подані різночитання та варіанти всіх прижиттєвих видань поеми та списків 1796 й 1799 років (підготовлені Михайлом Михайловичем Новицьким (1892 — 1964). Примітки А. Шамрая до “Енеїди” уже своїм обсягом значно перевищували примітки до всіх попередніх та й наступних видань. Кілька його приміток у заново відредагованому і доповненому вигляді увійшло в наш коментар.

Поряд з “Словарем” самого Івана Котляревського, коментар Агапія Шамрая став основою приміток до всіх наступних видань “Енеїди”, в тому числі до “Повного зібрання творів І. П. Котляревського” 1969 р., виданого з нагоди 200-ліття з дня народження письменника (підготовка тексту і примітки Бориса Деркача).

У пропонованому коментарі укладач, спираючись на здобутки попередників, прагнув зробити дальший крок на цьому шляху, допомогти сучасному читачеві проникнути в глибини геніальної травестії. Зовсім не розхожою риторичною фігурою, лише визнанням реального буде застереження, що наш коментар не вичерпує всього багатства “Енеїди” і може не в усьому задовольнити допитливого читача. Але маємо певність, що коментар наблизить до нього далеку від нас епоху, а то й спонукає до самостійних роздумів у правильному і перспективному напрямі.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вергілій — Вергілій П. Марон. Енеїда: В 12 кн. — К.: Дніпро, 1972.

Даль — Даль В. Пословицы русского народа. — М., 1957.

К. — взято з “Словаря малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом”, доданого І. Котляревським до видань “Енеїди” 1809 і 1842 років.

К. с. — “Киевская старина”.

Маркевич — Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860.

Нар. — з народних уст.

Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. (Спорудив М. Номис. — СПб, 1864).

Франко. Приповідки — Галицько-руські народні приповідки: У 3 т. — Львів, 1901 — 1910.

Чубинський — Труды этнографическо-статистической экспедиции

в Западно-русский край: В 7 т./ Под ред. П. П. Чубинского. — Спб., 1872 — 1879.

ЧАСТИНА ПЕРША

1. Еней — один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери. Після зруйнування греками Трої поплив, виконуючи волю богів, до Італії і після ряду пригод, що склали зміст “Енеїди” римського поета Публія Вергілія Марона, поклав початок Римській державі.

Троя (або Іліон) — стародавнє місто-державна в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли. У кінці XIX ст. німецький археолог Генріх Шліман шляхом розкопок встановив місце, де стояла Троя. Оспіваний в “Іліаді” Гомера похід греків на Трою, здобуття і зруйнування ними міста відбулися у XII ст. до н. е.

Осмалених, як гиря, ланців — троянці вискочили з палаючого рідного міста, тому — осмалені. Гиря, гирявий — коротко острижений, взагалі: негарний, непоказний.

Ланець — гультай, розбишака. Лайливе слово, неодноразово зустрічається в творах Івана Котляревського. Походить від ландміліція (нім. Die Landmilitia] -> ландець — >- ланець. Ландміліцією були названі сформовані за указом Петра I від 2 лютого 1713 р. війська з розміщених на території України полків регулярної російської армії і спеціально набраних солдатів для несення охоронної та сторожової служби (див.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Спб., 1830. — Т. 5. — С. 13). Пізніше кількість ландміліцейських полків була збільшена. В 1722 р. до ландміліції була зарахована деяка частина українського козацтва. В наступні роки ландміліція не раз переформовувалась, в 1736 р. за поданням генерал-фельдмаршала Мініха була названа Українським міліцейським корпусом і мала в своєму складі двадцять кінних полків. У 1762 р. імператор Петро III наказав іменувати цей корпус просто Українським, і з того часу назва “ландміліція” офіційно перестала вживатися. В 1770 р. Український корпус був злитий з регулярною російською армією. Особливий податок, який платило населення України на утримання ландміліції, був скасований тільки на початку XIX ст.

2. Юнона — в римській (Гера — в грецькій) міфології — дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.

3. Венера — в римській [Афродіта — в грецькій) міфології богиня краси і кохання, дочка Зевса. Одна з легенд про Венеру — її любовне захоплення троянцем Анхізом, до якого богиня з'явилась на гору їда у вигляді пастушки і народила від нього сина Енея. Під час війни з греками допомагала троянцям.

Парис — один з синів троянського царя Пріама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками. За античною міфологією, до Париса з'явилися три богині —

Гера, Афіна, Афродіта (відповідно у римлян — Юнона, Мінерва і Венера) — й попросили бути суддею у суперечці за яблуко, яке мусило дістатися найвродливішій з них. Гера обіцяла віддати йому у володіння велике царство — Азію, Афіна обіцяла славу полководця, Афродіта — найпрекраснішу жінку на землі. Парис віддав яблуко Афродіті. При її сприянні викрав у одного з грецьких царів Менелая дружину — прекрасну Єлену, що й послужило приводом для Троянської війни.

Путивочка — сорт невеликих круглих яблук.

4. Геба — дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напитки богів — нектар і амброзію.

Гринджолята — зменшене від гринджоли — низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка. Також — маленькі дитячі санчата. Розкована гра неоднозначністю слова, часте вживання слів, серйозний зміст яких містить в собі гумористичний заряд — суттєва прикмета стилю “Енеїди”. Богиня на дитячих саночках!

Павичка — коняка павиної масті, також — зменшене від лава. У римлян пава — птах Юнони. Добрий знавець народного побуту, художник Василь Онисимович Корнієнко в ілюстрації до “Енеїди” Котляревського (1909) витлумачив павичку буквально: запряжена в шлею пава, як лебідь у відомій байці, летить у небесах поверх хмар, за нею на гринджолах — Юнона. В лібретто до опери “Енеїда” Миколи Карповича Садовського сцена відвідин Юною бога вітрів Еола відкривається словами: “З верховини Олімпу спускаються саночки, запряжені павичкою. В саночках сидить Юнона, убрана в старосвітське убрання...” І далі: “Юнона сідає знову на свої саночки і злітає на Олімп” (Лисенко М. Збір. творів: У 20 т. — К., 1955. — Т. 7. — С. 44). Для оперної умовності птах в упряжці пасує. Одначе чому Юнона виїздить саме на санях, а не на якомусь колісному екіпажі, як у перших двох виданнях поеми? Справа у тому, що в XVII — XVIII ст. і навіть пізніше сани широко застосовувалися не тільки зимою, а й у літню пору, надто в болотистих і лісистих місцевостях. До того ж, що в даному разі головне, їзда на санях вважалася більш почесною, ніж на колесах, тому знатні особи, насамперед духовного сану, при парадних виїздах, безвідносно до пори року, віддавали перевагу саням (адже богиня Юнона їде до бога Еола).

Кибалка — старовинний жіночий головний убір у вигляді високої пов'язки на голові, з двома довгими кінцями, які спадали на спину. Носили тільки заміжні жінки.

Мичка — пучок приготовленого для пряжі волокна конопель або льону. Один кінець насадженої на гребінь мички звисав, мов коса, вниз, і з нього пряля сукала нитку. Тут: пасмо волосся, що вибивалося в молодиці з-під кибалки, або взагалі коса. З'являтися на людях з відкритою косою, чи навіть пасмом волосся, що виглядає з-під головного убора, заміжній жінці не годилося.

Взяла спідницю і шнурівку — тобто спідницю і керсет, старосвітський жіночий убір. Керсет не мав рукавів, його одягали поверх вишиваної сорочки, стягували спереду при фігурі шнурівкою.

Одягали тільки разом з спідницею. І спідницю, і керсет шили по можливості з кращик, яскравих тканин, прикрашених усами (див. коментар: I, 14), та ін.

Еол — бог вітрів, жив на плавучому острові Еолії.

5. Поставила тарілку з хлібом — коли молодиця йде в гості, то, за звичаєм, вона дарує хазяїнові хлібину, притому спечену у власній печі.

6. Суцїга — собачий син, розбишака, пройдисвіт.

7. Дей же його кату! — вигук, що означає подив з досадою. За значенням близький до: “Ти глянь! Така досада!”

Імена вітрів з античної міфології: Борей — холодний північний або північно-східний вітер. Нот — теплий південний вітер, тиховій. Зефір — західний весняний вітер, який приносив дощі. Евр — східний або південно-східний вітер, який приносив засуху.

8. Трістя — трясовина, грузьке болото. Іван Франко до записаної у рідних Нагуевичах примовки “Іди в трістя та в болото!” додав пояснення: “Трісте тут у значенні тростина, що росте на болоті” (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 225).

Чвирк — залишок після вторинної перегонки горілки.

10. Півкопи — двадцять п'ять копійок. Еней пообіцяв дати Нептуну хабара — півкопи. Для бога Нептуна (в “Енеїді” боги — переодягнене вище панство, знать) та й для пана Енея півкопи — мала сума. Цим самим підкреслювалася скаредність і жадоба Нептуна до грошей. В другій частині поеми, влаштуваючи поминки по батькові Анхізові, Еней кидає півкопи в дарунок простолюдинові (“З кишені вийнявши півкіпки, Шпурнув в народ дрібних, як ріпки”). Отже, і згадана сума хабара богів моря розрахована на комічний ефект. А яка була реальна ціна грошей на Україні в другій половині XVIII ст.? Певне уявлення дають, приміром, збережені в архівах описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку, знищеного пожежами у 1766 р. Описів чимало, ціни на ту саму річ, будівлю, тварину вказані багато раз, причому в різних селах. Вони такі: хата рублена з сінями і прикомірком — від 10 до 25 крб., комора рублена — 3 крб., віз під коней — 40 — 50 коп., плуг — 12 коп., відгодована свиня — 1 крб. 50 коп., вівця — 50 коп., гуска — 10 коп., курка — 2 коп., кожух звичайний — 1 крб. 20 коп., смушева шапка — 30 коп., чоботи — 20 — 30 коп. (Див.: Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии /К. с. — 1887. — Т. 7. — Кн. 2. — С. 696 — 697). Звичайно, вказані ціни порівнювати з сучасними не можна. Інша доба, інша економічна система, інші виміри.

11. Дряпїчка, дряпїжник — той, хто оббирає кого-небудь, здирник. Походить, певне, від слова драпач — шаповал, який очищає виготовлену шкіру від шерсті дротяною щіткою.

12. До лясa — польський ідіоматичний вислів, що означає втечу.

Світелка — невелика світлиця, парадна кімната в хаті, будинку.

13. Шальовки, шалівки — тонкі, неширокі дошки, якими оббивають (шалюють) стіни, стелю, дах. Означення соснові — один із зразків точної передачі Котляревським життєвої правди. Шальовки кращі — соснові. Просякнуті живицею, вони порівняно стійкі проти

гниття.

Лемішка — див. коментар: I, 27.

14. Дудка — див. коментар: I, 28.

Очіпок — головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, інколи з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Венера, так само як і Юнона, одягла святковий убір української молодиці, але вже інший, вишуканіший, яскравіший, як подобає богині краси й кохання, та ще й молодшій за віком від Юнони. Замість аскетичної кибалки, що лишає відкритим тільки лице, у неї грезетовий, тобто парчевий, очіпок.

Кунтуш з усами люстровий (люстрин — дорога шовкова тканина з глянцем; уси — нашивками із золотої і срібної тасьми). Кунтуш — верхній жіночий одяг. Мав одкидні й розрізні рукава, так звані вильоти. Жінки могли носити кунтуш і зовсім без рукавів. Він мав вилоги на грудях, у талії щільно стягувався гапликом без пояса.

Ходить на ралець — по нарочитим [помітніших] праздникам ходить на поклон с подарками (К.). Венера хоча і йде до Зевса “на ралець”, проте не бере з собою хліба і не веде мови про подарунки, як це робила Юнона під час відвідання Еола (I, 4). Ритуали під час відвідання рідного батька — не обов'язкові, а давати хабара — суперечить життєвій правді. Натомість вона бере батька слізьми.

15. Зевес — у грецькій міфології (у римській — Юпітер) бог грому і блискавки, найстарший між небожителями. В “Енеїді” Котляревського інколи фігурує під іменем Йовиш, на польський лад.

Сивуха — звичайна, невисокого гатунку горілка, недостатньо очищена.

Восьмуха — восьма частина кварта (близько 125 грамів).

Кварта — кухоль, десята частина відра (К.). У добу феодалізму на Україні, навіть у кінці XVIII ст., після ряду заходів уряду Російської імперії по уніфікації мір і ваги, спостерігається їх велика різноманітність. Іноді просто неможливо перевести давню міру на сучасну систему мір. “...Не тільки кожне місто і містечко, але навіть багато продавців мали свої особливі міри. Так... для міряння рідини служили: відро, відерце, кварта, яких містилося в казенному державному відрі 24. Зустрічається також міряння куфами, барилами, носатками, але ці останні були власне не мірами, а посудиною тільки приблизної величини, так, наприклад, куфа містила 18 — 40 відер” (Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии XVIII в. /К. с. — 1889. — № 7. — С. 231).

Ййон — бач.

У свинки грати — Микола Гоголь так описує цю гру: “На утрамбованій і твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволдіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, — буде замість нього гонити

м'яч” (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 512).

16. Згідно з “Енеїдою” Вергілія, Енеєві було призначено стати засновником міста Рима і могутньої Римської держави, основоположником великої династії правителів.

Як. вернеться пан хан до Криму — тобто, ніколи того не буде. Кримське ханство було ліквідоване і приєднане до Російської імперії 8 квітня 1783 р.

Нар.: Як хан долізе до Криму (Номис. — С. 109).

17. Я в правді так твердий, як дуб — порівняння бере початок у язичеській міфології. У стародавніх греків дуб — дерево Зевса, у римлян — Юпітера. Відповідно в язичників-слов'ян дуб пов'язаний з культом бога грози і блискавки — Перуна.

18. Дідона — за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря.

Мосць — величність.

Іди, небого — тут у значенні: сердешна, бідолаха.

Понеділкувати — поширений у давні часи звичай постити в понеділок.

У цей день не виконували важкі роботи й такі, що вимагали тривалого часу, наприклад прядіння. Понеділкували тільки одружені жінки. Але вже на початку ХХ ст. відомий український етнограф Микола Сумцов констатував відмирання цього звичаю: “...Додержання посту в понеділок... нині місцями практикується старими жінками з приурочуванням давнього звичаю до святого понеділка” (Сумцов Н. Бытовая старина в “Энеиде” Й. П. Котляревского: Сб. Харьк. историко-филолог. о-ва. — Харьков, 1905. — Т. 16. — С. 155).

20. “Голе троянство” геть вибилося із харчових запасів. Вперше і востаннє за весь час їхнього мандрування Котляревський не називає наїдків, а говорить просто “чогось попоїли”.

21. У цій строфі подається характеристика Дідони. Ні тут, ні далі Котляревський прямо не зображає і не називає її царицею. Перед нами — українська молодиця, вдова заможного пана середньої руки. Спосіб характеристики Дідони, як і інших персонажів “Енеїди”, — це перелік рис, якостей, у даному разі тільки позитивних, які складають той характер. Перша оцінка дещо побіжна: “розумна і моторна”. Потім, звернувши нашу увагу на Дідону, оповідач розгортає ширшу характеристику. Йде ряд означень: “трудяща”, за ним — паралельне означення-синонім у вищому ступені: “дуже працювита”. Далі — ще позитивні риси: “весела”, “гарна”. Як бачимо, змальовано народний ідеал молодиці. Найважливіша прикмета того ідеалу — працювитість. З шести означень ідеалу жінки працювитості відведено два, одне з них у вищому ступені (єдиний у строфі прикметник вищого ступеня). Звернімо увагу: на останньому місці — “гарна”. У щойно змальованих образах Венери і Юнони майже все зосереджено на зовнішності, уборах, а тут бачимо зовсім інше. Убори Дідони будуть не менш уважно й любовно виписані далі, тут же йдеться виключно про моральні якості, вдачу, життєві обставини. Дуже багато буде важити для Дідони

прибуття троянців, надто великі надії пов'язує цариця та її близькі з появою Енея. Перед потенціальним женихом насамперед викладається найважливіше з народного погляду — якості молодої вдови як людини і хазяйки. Далі в усій поемі таку пильну увагу до моральних рис, особистої вдачі зустрінемо тільки один раз — при змалюванні майбутньої дружини Енея Лависі, народного ідеалу дівчини на виданні. А тепер звернімо увагу на означення “сановита”, яке стоїть після “веселої”, “гарної”, замикаючи перелік достоїнств Дідони. Справа в тому, що воно не зовсім прикладається до українського народного ідеалу жінки, взяте з іншого смислового ряду. В “Словнику української мови” зафіксовано два значення слова сановитий: 1) який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду. Тільки тут, в одному з семи означень-похвал Дідона наближається до цариці. Воно було б на місці у ряду: “мудра” (“розумна” має більш практичний, життєвський відтінок), “могутня”, “милостива” і т. ін. Чому ж слово “сановита” опинилося в чужому для нього лексичному оточенні? Справа в тому, що перед нами — трагедія. Взятє з іншого (царського, великопанського) шару лексики, поняття в невластивому йому оточенні створює певний комічний ефект. Воно заховалося в самому кінці останнього рядка характеристики і ненав'язливе, ледве помітно виглядає звідти, мов краєчок царської мантії з-під плахти молодиці. На ідеал української жінки падає трагедійно-гумористичний відсвіт, весь він немов пройнятий любовно-іронічним усміхом автора. Наступне слово “бідняжка” ніби маскує, а насправді підсилює гумористичний мотив — сановита бідняжка!

22. Звертаючись із запитаннями до троянців, Дідона перелічує різні види мандрівок людей у давні часи. Передовсім згадано чумацькі валки на Дон та у Крим. Як відомо, основним товаром чумацького промислу в ці краї були сіль і риба. Потім названо переселення з одного краю України в інший (“виходці-бурлаки”). На початку 90-х років XVIII ст. частина запорожців частково сушею, частково морем переселилася на “подаровані” царицею Катериною II землі між річками Кубань і Єя, утворивши там Військо чорноморське. Здогади, що Котляревський в мандрах троянців відбив і цей історичний епізод, не мають реальних підстав. Нарешті — мандри на прощу до Києва, Почаєва та інших місць паломництва.

23. Мана — привид, міраж. Ману пускати — дурачити, морочити.

Вирва — викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молоді. У переносному значенні також — хабар. В три вирви — дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до “втришия прогнати”.

24. Постоли, також личаки — протонародне взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно взували з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками чи ремінцями (волоками).

Кожух — верхній чоловічий одяг, звичайно з непокритою тканиною овечої шкіри, хутром до середини, довгий, з великим коміром.

Свита — протонародний верхній одяг з домотканого сукна.

Пеня — напасть, біда.

25. Тогді Великдень був би нам! — до фразеологізму “Великдень раз у рік” Іван Франко дає таке пояснення: “Се одно з найбільших, а у нашого народа таки найбільше свято” (Ф ранко. Приповідки. — Т. 3. — С. 398).

26. Піл — широкі, грубі дошки, покладені в хаті між піччю з того боку, де черінь і припічок, та протилежною стіною. Піл служить ліжком і лавою. Ширина його — близько двох метрів, щоб упоперек могла вільно лягти доросла людина.

І їли сім'яну макуху — макуха — вижимки чи збой з конопляного сім'я, вживали як десерт або легку закуску.

27. З полив'яних мисок — з мисок, покритих зсередини поливою, особливим склоподібним сплавом.

Свинячу голову до хрїну — ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) уважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього, як ритуальної страви, трапезу. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індика. З вепром пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею — культ життєдайної, плодоносної матері-землі (див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982. — С. 52 — 53). Спосіб приготування: “Свинячу голову очистити, вимити і поставити варитися; натерти хрїну, зажарити його з маслом, покласти туди борошна, розвести трїшки бульйоном, покласти сметани і закип'ятити з невеликою кількістю солі; вийняти зварену голову, відділити від неї нижню щелепу і подавати” (Маркевич. — С. 162).

Локшину на перемїну — говорять ще “на перемїжку” — про легші страви, які подають між м'ясними.

Локшина — “замісити пшеничне тісто на яйцях, розкачати в тонкий корж, нарізати вузькими смужками і зварити у воді з маслом або на молоці” (Маркевич. — С. 157).

Куліш — густа юшка з пшоно. “Змити крупу або пшоно в горшку, залити водою і зварити з олією, коров'ячим маслом або свинячим салом” (Маркевич. — С. 153).

Лемішка — “піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею” (Маркевич. — С. 156).

Зубці — кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям.

Путря — “зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсіпати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу” (Маркевич. — С. 157).

Кваша — колись одна з популярніших страв (“борщ, каша, третя кваша”). “Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на

смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати” (Маркевич. — С. 156). В квашу також часто кладуть для смаку і гостроти сушені груші, сливи чи якісь інші фрукти.

Шулики — порізані на невеликі кусочки пшеничні коржі, залиті розведеним медом разом з м'ятим у макітерці маком. Наїдки тут і у всіх подальших картинах бенкетування троянців автор перелічує в тій послідовності, у якій їх подавали на стіл. Звичайно, останніми подавали солодкі страви, послідовно: путря, кваша, шулики, причому кожна наступна страва була солодша за попередню. Хотілося б звернути увагу на шанобливе ставлення в той час до їжі. Під час святкового бенкетування козаки могли кидати в грязь і топтати дорогі убори, сипати грішми, але ніколи не могли собі дозволити зневажливого ставлення до хліба, їжі взагалі. І обідаючи після тривалого морського походу, і бенкетуючи цілими днями, троянці все підбирають, “як на вечері косарі” (IV, 29). Адаже не годилося ставити на стіл чергову страву, коли в мисках ще залишалася попередня. Цікаво, що Котляревський у “Енеїді” жодного разу не згадає картоплі, хоч її за життя письменника почали культивувати на Україні. Досить швидко вона вийшла в число головних городніх культур. У “Салдацькому патреті” (1833), перелічуючи виставлені на ярмарку овочі, Квітка-Основ'яненко називає і “картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть”.

28. За панським столом, можливо, кожен гість мав кубок. Одначе за давньою народною традицією обносили і частували всіх гостей по кругу однією чаркою. В народних звичаях живе цілий кодекс правил, хто і в якій послідовності підносить гостям чарку, з кого починати частування.

Мед, пиво, брагу, сирівець — названі найдавніші відомі в нас напої. Перелік по низхідній, від кращого до найдешевшого — сирівцю, єдиного в цьому ряду безалкогольного напою.

Калганка — горілка, настояна на калгані (трава, корінь якої вживається також у народній медицині).

Ялівець (*Juniperus*) — рослина родини кипарисових, росте кущами, рідше невеликими деревами. Він і зараз поширений на Україні. Використовується як декоративне дерево. Має гострий смолистий запах. Дим з ялівця (плоди і стебла тліють на гарячому вугіллі) має лікувальні властивості.

Горлиця — давній український танець. Танцюють парою: дівчина (“горлиця”) і парубок. Пісня до танцю часто варіюється, імпровізується залежно від обставин. У піснях такого типу тільки перший куплет рідко зазнає якихось змін. Подаємо ближчий до Котляревського в часі запис пісні, опублікований у 80-х роках минулого століття з приміткою: “Останні два куплети виконував Семен Степанович Гулак-Артемівський”, відомий український композитор і співак, автор опери “Запорожець за Дунаєм”.

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться;

А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер.
Умер батько — байдуже,
Вмерла мати — байдуже,
Умер милий, чорнобривий,
Жаль мені його дуже.
І за батька “отче наш”,
І за матір “отче наш”,
За милого ж душу
Танцювати мушу

(Пісні, думки і шумки руського народу на Подолії, Україні і в Малоросії. — К., 1885. — С. 128).

Зуб — танок, який танцювали під сопілку. Один з різновидів сопілки називається “зубівка”.

Дудка, інакше “дуда”, “коза”, “волинка” — музичний інструмент, що складається з шкіряного міха і вставлених у нього двох, інколи трьох трубок. На одній, як на сопілці, грають мелодію, інші дають фон, незмінний тон (див. також коментар: I, 37).

По балках — танцю чи пісні під такою назвою виявити не вдалося. В перших двох виданнях “Енеїди”, здійснених без участі Котляревського, було: “Ой, ненько, на цимбалах грали”.

Санжарівка — темпераментний розгульний танець. Приспівки до “санжарівки”:

Ішли дівки з Санжарівки,
А за ними два парубки;
А собаки з маківок,
Гав-гав на дівок.
Ой дівчина кумина
Поїхала до млина.
Зачепила в сухий пенъ
Та й стояла цілий день.
Продай, мамо, дві корови,
Купи мені чорні брови,
На колодці стояти
Та на хлопців моргати.
Чом, чом боса ходиш?
Чому чобіт не заробиш?
Ой не жалуї дурнички,
Купи нові черевички!

(Закревский Н. Старосветский бандуриста. — М., 1860. — Кн. 1. — С. 75). У чотирьох “граючих” рядках 28-ї строфи першої частини “Енеїди” блискуче виявився дивовижний музикальний слух Котляревського (він грав на скрипці). Спробуємо проаналізувати звукову інструментовку рядків. Тут необхідне вдумливе вчитування в текст, вслухування в мелодію і наростаючий темп.

“Бандура горлиці бриньчала” — чуються перебори струн бандури в помірному темпі. “Сопілка зуба затинала” — прискорення темпу і підвищення тону; після двох “бринь” попереднього рядка (причому

перше тихіше — “ба”, друге голосніше — “бринь”) — три такти сопілки, кожний голосніший попереднього: “со” (глухий приголосний і голосний), “зу” (дзвінкий приголосний і низький, приглушений голосний), “за” (той же дзвінкий приголосний, але вже в парі з високим голосним). “А дудка грала по балках” — вступає інструмент, голосніший, ніж два попередніх, з іншим забарвленням тембру, росте темп: після “ду-ду” ідуть варіації.

“Санжарівки на скрипці грали” — дальше підвищення темпу і тону. Завдяки нагромадженню дзвінких приголосних та свистячих рядок немов зіграний на скрипці. Вслухаймося у вступні акорди: “с”, “н”, “ж” — на два такти — “ду-ду” — три перебори пальців скрипаля, три порухи смичка. Звернімо увагу на те, що інструменти починають звучати у певній наступності. Першою — порівняно неголосна бандура, за нею голосніша — сопілка, потім ще голосніша — дудка. І нарешті всіх покриває цариця музики скрипка. Народним танцям властивий органічний синкретизм, єдність ритму танцю, музики, співу. Пісня для танцю втілює його ритм і дух, без нього вона, як і без мелодії, за висловом Лесі Українки, “тільки наполовину жива”. Одяг, в якому виходять на круг, а особливо взуття (“Дам лиха закаблукам, Закаблукам лиха дам! Дам лиха закаблукам, Дістанеться й передам”) часто фігурують в піснях до танцю, і не просто так, до слова, а тому, що вони є неабиякою складовою частиною святкового дійства. Демонструють не тільки силу і вправність у танці, а й одяг, убори. Недарма дробушкам, чоботам і свиткам присвячений окремих рядок коментованої строфи.

Дробушка — жіноча картата плахта, вважалася особливо нарядною. Плахта — верхній одяг типу спідниці, зроблений із двох, зшитих до половини кусків картатої шерстяної тканини. Святкове вбрання. З народної пісні:

Вийди, вийди, молодеце, з відром по водицю,
Нехай же я подивлюся на плахту-дрібницю.

(Собрание русских народных песен с их голосами. — СПб, 1805. — С. 182).

29. Проворну, чепурну і гарну — народний ідеал дівчини, прикмети названі в порядку їх важливості. Пор. змалювання молодиці Дідони (I, 21), дівки на виданні Лависі (IV, 21 — 22).

Юпка — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами. За призначенням близька до сучасного легкого демісезонного пальта чи плаща.

Запаска — жіноче вбрання, що заміняє спідницю. Кусок чорної, звичайно шерстяної тканини (власне запаска) обвивався кругом стану так, щоб кінці його сходилися попереду. Поверх запаски у вигляді фартуха був кусок тканини синього кольору (попередниця). Запаску і попередницю підперізували червоним поясом. У Ганни запаска з фланелі (франц. flanelle) — дорогої фабричної тканини. Святкове вбрання її, так само як Дідони та Енея, пошито не з домотканого полотна та сукна, а з купованих тканин, що в ту пору могли дозволити собі тільки заможні люди.

Стьонжки, стьожки — кісники.

Ковтки — сережки.

Третяк — потрійне притоптування в танці. Часто викликають у танець, особливо дівчата, не словами, а танцем. Вихилясом — танцюють, нахиляючись то вправо, то вліво, приваблюють, розпалюють свою пару, заглядають їй в очі, викликаючи на круг. Чому в танець з Енеєм іде не Дідона, а її молодша сестра, дівка Ганна? Тому що молодицям та ще вдовам не годилося танцювати разом з дівчатами та парубками, тим більше не годилося вдові з першого знайомства припрошувати до танцю парубка. Прийнято, розпочавши, танцювати до тих пір, поки грають музики. Вийти з танцю раніше, особливо парубкові, означало показати слабкість. Хто доведе свою пару до найбільшої втоми — той кращий танцюрист (див.: К. с. — 1898. — Т. 61. — Кн. 4. — С. 10 другої пагінації).

30. Гоцак — те саме, що тропак — народний танець.

Гайдук — народний танець. Садив гайдука — танцював навприсідки.

Не до соли — примовка “Тепер мені не до солі” пішла від народного оповідання, відомого у варіантах. Наводимо поданий у “Трудах” Павла Чубинського, підготовлених у 70-х роках минулого століття: “Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки було сказано йому, ще шага й виторгував з тих грошей; всипав сіль у заполу та й іде додому. По дорозі був шинок, а в шинку тому гра музика, люди танцюють, аж діл гуде. Надійшов туди наш парубок і дуже йому заманулося потанцювати, а в кишені шаг мулить.

— Музико, грай мені одному! — погукнув парубок, віддав того шага і почав танцювати, аж хата мала, а він закида ноги, і вприсідки, і через ногу, усяк було. Затанцювався парубок, а сіль потроху сиплеться з заполи. Що майне він ногою, то сіль так і поросне по хаті. А люди стоять округи та й приказують йому саме під ногу, мов знарошне приграють:

— Ой, парубче, сіль сиплеться, ой, парубче, сіль сиплеться!

А парубок зайшовся так, що й себе не тямє, та все їм:

— Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! Тепер мені не до солі, коли грають на басолі!

Ходив, ходив парубок, поки аж відтанцював свого шага. Стала музика і він став. Глянув — аж сіль уся на долівці, ще сам він і порозтирав її ногами.

Скривився парубок та в сльози:

— А бодай його лиха година знала! Що ж тепер тато скажуть!

Потяг собі, сердега, додому” (Чубинський й. — Т. 2. — С. 379).

Здавна на Україні, так само як у Росії та Білорусії, сіль, як переважно привозний продукт першої необхідності, цінилася високо і витрачалася економно. Сіль була важливим, коли не основним, продуктом чумацького промислу. Знали сіль “кримку” і “бахмутку”. Першу одержували від випаровування на сонці морської води в Криму,

другу — від випаровування на спеціальних сковородах добутої з соляних колодязів води. Колодязі знаходилися на березі невеликої річки Бахмутки в нинішньому Донбасі. Біля солеварень виникла укріплена слобода, потім — місто Бахмут (тепер Артемівськ, великий центр соледобувної промисловості). Свідчать, що “бахмутка” була більш дрібною і вважалася кращою на смак (див. також коментар: IV, 45). Страви прийнято було варити без солі. Її ставили на стіл окремо. Звідси й звичай зустрічати гостей найдорожчим у господарстві — хлібом і сіллю. Хліб і сіль на столі — ознака достатку. Розсипати сіль не те що з торби — солянки вважалося в народі недоброю прикметою (посваритися).

31. Варенуха — “Хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням” (К.).

32. Про піч багато хто з молодших та й старших уже не має певного уявлення. Споконвічний неодмінний атрибут житла, хранительниця вогню й тепла, з припічком та черінню, уже майже відійшла в минуле. Зараз тільки інколи в селянських хатах, на кухні, продовжують ставити печі менших, ніж раніше, розмірів і меншою черінню над ними, скоріше як данину традиції, ніж з практичної потреби. На черені, яка нагрівається, коли топлять піч, сплять, сушать зерно, в тому числі просо, перед тим як везти його шеретувати на пшоно.

Просо відоме ще з доісторичних часів як зернова культура. Згадується в дуже давніх зразках народної творчості: “А ми просо сіяли, сіяли...” Традиційно просо займає досить значне місце в харчовому раціоні українського народу. В повсякденному побуті пшоняна каша або куліш — звичайна страва. А в козацьких походах, чумацьких та бурлацьких мандрах пшоняна каша з салом, у піст з рибою та олією — перший наїдок.

33. Оренда, оранда — корчма. У святкові дні тут збиралися на гуляння, танці. Назва “оранда” походить від того, що корчмарі за право торгувати горілкою платили в державну казну належний податок (брали в аренду).

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки...

(Тарас Шевченко. Титарівна)

Кораблик — старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або бархату з хутряним ободком. Формою нагадувала кораблик, звідси й назва. Верх круглий, з дорогоцінної тканини, інколи винизаний жемчугом і дорогоцінним камінням, над лобом викроений гострим кінцем уверх (як ніс корабля), вуха залишалися відкритими. Ободок — завжди з чорного матеріалу, потилицю прикривав округло викроений

чорний клапан.

І начепила ланцюжок — одягла прикрасу на шию.

Та і запаски не забула — Дідона одягла не таку запаску, яка була на її молодшій сестрі Ганні минулого дня (див. коментар: I, 29). Знали ще запаску у вигляді полотняного білого передника, яку носили поверх спідниці заміжні, взагалі більш поважного віку жінки.

З вибійки платок — платок з вибитим на тканині візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки. Платок, хустка — важлива деталь святкового жіночого одягу. Хустка відігравала також велику роль у ритуалах, увійшла в обряди та повір'я. Заручена дівчина пов'язувала руку судженого хусткою, яка служила символом їхнього вічного союзу. В третій частині “Енеїди” серед грішників фігурують і ті, що в дівчат “з кишень платки тягли”.

34. Що од покійника украла — тобто потай взяла з майна свого покійного чоловіка Сіхея.

Каптан (рос. кафтан) — верхній чоловічий одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка.

Пояс з каламайки — пояс з цупкої густої льняної тканини. Пояс був важливою деталлю чоловічого святкового одягу. На старовинних портретах старшина завжди підперезаний поясом, переважно червоного або зеленого кольору. Були пояси різних розмірів — “більшої руки” і “меншої руки”.

І чорний шовковий платок — платок, плат у старі часи в чоловіків мав ширше призначення, ніж нинішня носова хустка. Використовувався як рушник, для накривання сідла тощо.

35. Ляси підпускати — весело, жартівливо заговорювати з ким-небудь, щоб втягти в розмову.

36. У панаса грати — хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших. Кого піймає, той стає йому на зміну.

37. Журавель — весільний танець (К.). Можна додати, що це взагалі народний масовий танець-пісня. У танці відтворюється поведінка, пози журавля (як ходить, скубе траву, злітає у повітря тощо). Здебільшого це робить ведучий, соліст-танцюрист. Інші учасники стоять у колі або біжать слідом за ведучим. Вони співають пісню, супроводжуючи текст її відповідними рухами та жестами. На весіллі звичайно водять “журавля” в понеділок, коли несуть снідання молодій. Якщо в селі була церква, то в цей час мелодію “журавля” міг виконувати на дзвонах паламар. У сцені-жарті Марка Кропивницького “Лихо не кожному лиху — іншому й талан” пономар, вихваляючись своїм хистом, говорить: “...Спитаю: хто краще мене ударив би в дзвін — чи на “достойно”, чи на “многа літа”?.. Та хочби і “журавля”. Текст “Журавля”, опублікований за життя Івана Котляревського:

Да внадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель!

Такий, такий журавель,
Такий, такий дибле
Конопельки щипле!
А я сьому журавлю, журавлю,
Києм циби переб'ю, переб'ю!
Такий, такий журавель,
Такий, такий дибле,
Конопельки щипле!

(Вестник Европы. — 1829. — № 22. — С, 153).

Дудочка — народний дівочий танець, сольний, зараз відомий під назвою “козачок”. У давнину його танцювали під акомпанемент дудки (волинки), звідки й назва. Зараз виконується на різних музикальних інструментах (скрипці, цимбалах, бандурі та ін.), одначе при цьому зберігається характер музичного викладу, притаманний дудці. Текст пісні до танцю:

Ти ж мій дударіку,
Ти ж мій сподаріку,
Ти ж було селом ідеш,
Ти ж було в дуду граєш,
Ти ж мене забавляєш!
Тепер тебе немає,
Й дуда твоя гуляє,
І пищики запалися,
Бозна кому досталися

(Вестник Европн. — 1829. — № 22. — С. 154).

Дудники інколи ходили від села до села, заробляючи грою на прожиття, як кобзарі або лірники. На таку думку наводять і слова “Ти ж було селом ідеш”. Можливо, наведена пісня виникла в той час, коли мандрівні дудники почали відходити в минуле. Дудка лишила помітний слід у фольклорі, топоніміці, антропоніміці, що теж свідчить про її неабияку роль у культурному житті народу.

Хрещик — весняна гра, в котрій одна пара учасників гри ловить другу, яка після подачі сигналу розбігається, уникаючи переслідувачів; також танець-гра, під час якого хлопці й дівчата міняються місцями. Переважно гра дітей і підлітків, причому дівчат. Відомо кілька різновидів гри.

Горюдуб — гра, учасники якої стають парами, а той, хто “горить”, стоїть спереду і за сигналом ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед.

Джгут — різновид гри в карти. Того, хто програв, б'ють джгутом (скрученим рушником) по долоні. Скажімо, скільки лишилося після закінчення гри на руках карт у дурня, стільки раз його били джгутом по руці. В “джгута” грали і без карт.

Хлюст — гра в карти. Взагалі хлюстом називається такий момент у грі, коли в одного чи кількох гравців на руках опиниться три карти однієї масті, або три козири, або три валети, або три тузи. Чий хлюст старший — визначають за старшинством карт, які його утворили. В пари — неясно, яка гра в карти мається на увазі. Може, вдвох, один на

один?

Візок — поширена гра в карти, так звані “свої козири”. Назва пішла від того, що тому, хто програв, дістається велика купа карт — “хоч возом вивозь” (див.: К. с. — 1887. — Т. 18. — Кн. 6 — 7. — С. 463 — 471).

Дамки — шашки. Закрита під кінець гри шашками противника, шашка переможеного вважається соромом для нього (“Чорт мав порожнього кута”).

36 — 37-ма — “ігрові” строфи. У перших виданнях “Енеїди” кожна строфа складалася з 20 рядків, потім сам Котляревський розбив двадцятирядкові строфи на дві десятирядкові. Тому тісна смислова єдність двох сусідніх строф у “Енеїди” спостерігається часто. Ігри не бенкет, де важко подати наїдки й напої з урахуванням забаганок кожного з присутніх окремо, і не обряд, де теж передбачені обов'язкові для всіх ритуальні дійства. Грають “хто як і в віщо захотів”.

Сцени бенкетування троянців у Дідони не раз перегукуються з травестіями “мандрованих дяків” — “Пісня світська” та “Великодна вірша”, де фігурують біблійні персонажі, переодягнені в український одяг і наділені рисами українських селян. У “Великодній вірші” — “Давид гуслі підстроїв, козацької як дернув”, з присутніх “всяк собі пару прибрав” і всі пішли у танець:

Перше навприсядки брали,
Потім били трепака,
А дівчата забивали
Підківками гоцака.
Як же взяли молодиці
По-своєму бушувать,
Аж погубили спідниці,
Так взяло їх розбирать”.

Тут же “парубки в м'яча гуляли, деякі ж у жгута; дівки пісеньки співали; малі ж діти — у ката; хто хотів — навбитки бився” (Історія української літератури: У 8 т. — К., 1967. — Т. 2. — С. 57).

В “ігрових” строфах новаторська риса “Енеїди” порівняно з віршами-травестіями полягає в тому, що з ряду ігор обособлено взятий “панас”. Він служить зближенню Енея з Дідоною, рухає сюжет. Пара на довший час, мов прожектором, вихоплена з маси. Індивідуалізації героїв у сучасному розумінні ще немає, але є типи, на розвитку стосунків яких тримається сюжет. У травестіях попередників Котляревського гри чи танцю, взятих з виразною метою характеристики окремих персонажів, вказати не можемо.

39. Курили — пиячили, бенкетували.

Сподар — шанобливе звертання, зараз неживане. Мало значення: “господар” і “государ”, “цар”. І далі зустрічається в “Енеїді” (III, 1, IV, 127).

40. Грінку убить — виграти (К.), добре пожитися. Грінка — скибка хліба, помазана зверху чимсь їстівним; або ще — підсмажена на сковорідці з жиром. У переносному значенні — взагалі шмат, кусок чогось пожиточного. Нар.: Убив добру грінку. Грінка йому упала

(Номис. — С. 207).

Мутив, як на селі москаль! — москаль — тут у значенні: солдат царської армії. На Україні до ліквідації козачого військового устрою знали тільки солдат-росіян. Пізніше назва “москаль” перейшла і на солдат-українців, взагалі людей будь-якої національності, коли вони служили в царській армії.

43. Олімп — гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги. Тут стоять палаци Зевса та інших богів, збудовані й оздоблені богом ковальства Гефестом. Ворота в Олімп, коли боги виїжджають звідти на золотих колісницях, відкривають і закривають гори. Олімп — також символ верховної влади.

Мартопляс — гультяй, гульвіса, блазень (див. також коментар: III, 97).

44. А то Венера все свашкує — свашкує — тут у значенні: сватає, зводить.

Свашка — жінка, яка порядкує на весіллі.

Котляревський консультував свого знайомого Дмитра Бантиш-Каменського, який писав “Историю Малой России”. Згадуючи в своїй праці про особливості весільного обряду на Полтавщині, Бантиш-Каменський пише: “Коли молода приїжджає до хати молодого і відходить потім до покою, дружка й свашка керують нею; остання роздягає, кладе молоду в постіль”. До слова “свашка” Бантиш-Каменський дає примітку: “Свашка зветься і мчалкою — пояснює п. Котляревський — від дієслова мчати, скоро переносити. У свашки вибирають, звичайно, жінку молодих років, сміливу, проворну, швидку” (Кирилюк Є. Іван Котляревський: Життя і творчість. — К., 1981. — С. 104 — 105).

45. Меркурій. — У римській міфології бог-вістун, покровитель мандрівників, купців, пастухів; син Юпітера і німфи гір Майї (відповідно у греків — Герпес). Тут Меркурій одягнений візником-листоношею кінця XVIII — початку XIX ст.

Ладунка (пол. *ładunek*) — тут поштова сумка з бляхою на ній, знаком того, хто перебуває на державній службі. Листоноші носили ладунку на грудях. Також ще — патронна сумка у кавалеристів, мисливців (див. також коментар: VI, 169).

Ногайський малахай — довгий ремінний батіг (нагай), як у ногайців, тюркської народності, що зараз живе на Кавказі (переважно північ Дагестанської АРСР). Ногайцями у XVIII ст. називали кочівників біля узбережжя Азовського і Чорного морів, на підступах до Кримського ханства.

46. А то заліг, мов в грубі пес — грубою називали піч для обігрівання приміщення, яку топили з сіней. Звичайно груби були тільки в панських будинках. Нар.: Аби груба, то пес буде (Номис. — С. 169).

47. Станя, стайня — приміщення, де тримають коней, конюшня.

Чортопхайка — легка бричка.

Оглобельна — коняка, запряжена в оглоблі, по центру. По боках оглобельної — коні припряжні, або ще кажуть підпряжні, орчикові.

49. Та швидко і не так задробиш — тобто задріботиш, побіжиш мерщій.

Дать халазію — відшмагати різками (К.); взагалі — одержати нагінку, прочуханку.

50. Мов Каїн, затрусивсь увесь — вираз походить від апокрифічних варіантів біблійного міфу про першого великого грішника людського роду братовбивцю Каїна (Буття IV, 11). Пор. у літописі (XIII ст.): “А князь [Мстислав] викрив Жирослава [свого боярина-зрадника] і прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лиця свого, кажучи: “Проклят ти будь, стогнучи і трясучись на землі; бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твого” (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 25). Тут “стогнучи і трясучись на землі” — апокрифічний додаток. Нар.: Труситься, як Каїн (Номис. — С. 63).

Кабака — тютюн для нюхання, розтертий у порошок.

51. А сам, вернувшася в будинки — у панських садибах будинками називалися тільки ті приміщення, в яких жила панська сім'я та її гості, люди “благородного звання”. Двірська челядь, взагалі простолюди, жили в інших, службових приміщеннях.

Мізерія — злидні, мізерні пожитки.

53. Крадькома виглядаючи з-за комина, Дідона довго вдавала, що не помічає зборів у дорогу зрадливого коханця, довго тамувала злість. Побачивши, що Еней хоче втікати, вхопила його за чуприну, не проговорила, а просичала першу фразу: “Постій, прескурвий, вражий сину!” Зразок алітерації: у кожному слові — глухий свистячий та шиплячий приголосний. Нар.: Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить (Номис. — С. 58).

55.Рожен — загострений кілок.

Хирний — хворобливий, жалюгідний.

56. Кучма — кудлата, з нестриженого смушку бараняча шапка, папаха. Це слово вживається також у переносному значенні: чуб, чуприна. В народі відомий неделікатний жарт, який вчиняють над малими дітьми. Жартові передують приблизно такий діалог: “Зробити тобі кучму?” — “Зробіть”.

“А яку ж тобі зробити кучму — велику чи малу?” — “Велику”. Після цього охочого до великої кучми хапають за голову, боляче куйовдять чуб, з притиском проводять долонями супроти, щоб він стирчав у різні боки. Не пускають, поки не доведуть жертву до плачу.

57. Мандруй до сатани з рогами — перефразована лайка “Щоб тебе нечистий взяв!” (Номис. — С. 81). Не горів, не болів: зразу околів (про наглу смерть злого) (Там же. — С. 159). Щоб ви шаталися повік — один з тяжчих прокльонів, майже обов'язковий компонент кожної лайки. Ось давніший зразок такого прокльону з “Галицько-Волинського літопису” (XIII ст.): “Хай не буде йому [зрадникові боярину Жирославу] пристанку в усіх землях, у руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його хай не буде живущого!” (Галицько-волинський

літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 26).

Окинемо поглядом увесь епізод з лайкою Дідони. 53 — 54-та строфи — присоромлення, виказування, перелік благодіянь невдячному коханцеві. Інший характер мають строфи 56 — 57. Вони становлять внутрішньо завершену мовно-художню цілісність. Дідона лає зрадливого коханця згідно з устояними фольклорними канонами. Довгий монолог Дідони завершує лайка-заклинання, лайка — ритуальне дійство. Виказавши все Енеєві, Дідона доступним їй способом творить над ним суд і кару. Перші чотири рядки 56-ї строфи — тринадцять лайливих слів. Один період, розділений на два речення тільки тому, що треба перевести дух. Тринадцять лайливих слів-ударів. Після них, розпаливши себе, молодиця переходить до словесної розправи. Словесно відтворені етапи розправи: ляпас і дряпання нігтями по обличчю.

У 57-й строфі від знищеного і розвінчаного Енея Дідона переходить до його братії. Тут уже не викриття, а лайка-заклинання, які, за виразом Олександра Потебні, є вивітряними язичницькими молитвами. Дідона накликає на троянців усі біди й нещастя, серед яких найстрашніше — “на чистому щоб поколіли”, тобто вмерли наглою смертю. Несподівана, раптова смерть, без сповіді і причастя — ганебна. Тому воїни перед боєм відправляли відповідні ритуали, несподівано опиняючись в смертельно небезпечному становищі, сповідалися і просили прощення один у одного. В поезії Шевченка: “Ой пішла я у яр за водою” дівчина закликає зрадливого коханого:

Побий тебе сила божа

На наглій дорозі.

59. Аж. занудило їй, небозі — небога — тут у значенні: бідолаха, сердешна.

60. Паплюга — розпутна жінка.

62. Пуцьверинок — пташеня.

Купідон, або Амур — син богині кохання Венери, за античними міфами, — маленьке чарівне хлоп'я з крильцями за плечима, луком і стрілами в руках. Кому Амур пониже своєю золотою стрілою серце в момент зустрічі з особою другої статі, той покохає.

Бахур — любовник, залицяльник.

64. Запічок — заглибина в комині печі різної величини, частіше з боку припічка і полу. Тому Дідона, щоб дістати кресало, “скочила на піл”. В запічку, де завжди сухо, звичайно тримали кресало і трут. Трут робили з відвареного в гречаному попелі їноту, ганчірки або висушеного гриба, який через це мав назву трутовик. Іскра, одержана від удару залізного кресала об камінь, запалювала трут. Трут завертали в клоччя — грубе волокно, відходи під час обробки льону або конопель — і роздували вогонь.

65. Стояв у неї на городі — чому очерет складений на городі, а не в дворі, де стоять садибні будівлі, копиці сіна, соломи та ін.? У садибі двір (інколи обгороджений) — зовсім не те саме, що город. Город обробляється і на ньому можна ставити ожереди, копиці тощо тільки тоді, коли достигла городина зібрана, а нова ще не посаджена. У

даному разі саме так стоїть справа зі скошеним на паливо очеретом. Його звичайно косять на самому початку зими, коли тільки став лід на стоячих водах і ще не випав великий сніг. Город, що спускається до низу, в цю пору пустує і на ньому зручно складати очерет. До весни увесь він чи більша частина його буде спалена.

Костер — тридцять кіп пов'язаного в кулі очерету. В копі — 60 кулів.

66. Послала душу к чорту в ад — всі, хто накладає на себе руки, — вчиняє тяжкий гріх, якому немає прощення. Самогубцям уготовані вічні муки в пеклі (III, 71).

ЧАСТИНА ДРУГА

3. Палінур — керманіч на човні Енея. Згідно з легендою. Палінур був кинутий у море з волі богів, ворожих троянцям, а коли вибрався на берег, загинув від рук тубільців. Його ім'ям був названий мис на південно-західному узбережжі Італії, в області Луканія. В “Енеїді” Вергілія Еней ще зустрінеться з Палінуром у підземному царстві Плутона (Вергілій. — Кн. б. — Ряд. 337 — 387).

4. Шпуре — дуже бризкає, хвилюється.

5. Ацест — легендарний цар Сіцилії, родом з Трої. Цим пояснюється, що “Ацест Енею, як би брату, Велику ласку показав”.

7. Як водиться у подібних випадках, несподіваних гостей почастиували тим, що тримали у запасі для такої нагоди, — салом, ковбасою, а оскільки вони з далекої морської дороги зголодніли, то подали ї тетерю (гарячу страву), яку можна приготувати нашвидкуруч: накришити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити — і тетеря готова. Сало — воно ще не раз буде згадуватися в “Енеїді”. З прадавніх часів його місце у харчовому раціоні українського народу дуже значне. Серед харчових припасів, які, збираючись на війну з рутульцями, готує військо царя Латина, на першому місці — сало і пшоно (IV, 98). З салом пов'язана велика кількість народних приказок, оповідань, анекдотів. Напр.: “Ой якби-то було так, щоб я царем стався — сало б їв, з салом спав, салом би вкривався”. Ковбаса — традиційний спосіб її приготування: “Свиняче м'ясо з салом порізати на шматочки, посипати сіллю, перцем і цим фаршем наповнити вимиті свинячі кишки, спекти в звичайній печі, а перед подачею на стіл піджарити” (Маркевич. — С. 155).

Решето — господарська річ для просівання чого-небудь. До дерев'яного круглого обода знизу кріпиться сітка, через яку просіюють (зерно, крупу). Те ж, що й сито, тільки в останнього густіша сітка (для борошна, товченої макухи та ін.). Решето чи щось інше, використовуване як хлібниця, ставили обов'язково посередині стола, щоб гостям було зручно брати нарізаний хліб. Хліб — усьому голова, споконвічна пошана до “святого хліба” глибоко коріниться в народній свідомості. Хлібина на покритому скатертиною столі — неодмінний атрибут патріархальної хати, надто в святковий час.

8. Пашкети в кахлях — “Не маючи пашкетних форм, заможні селяни готують цю страву в кахлях. Замішують пшеничне тісто з маслом і з молоком, обкладають цим тістом кахлю, перше змазавши її

маслом, кладуть гусячі нирки, печінку, кусочки м'яса, заливають товченою печінкою, закривають все це краями того ж тіста і ставлять у піч пектись — поки буде готове” (Маркевич. — С. 157).

Кахлі — поширені і зараз керамічні плитки для личкування (облицьовування) стін, печей тощо.

Сита — розведений водою мед або медовий відвар на воді.

Зразову до рижків печінку — зрази — страва з яловичини: скручений биток з м'яса, в даному разі з печінки, з начинкою. Рижки, рижики — їстівні гриби.

9. В сей день його отець опрягся — Еней прибув до Сіцилії якраз через рік після смерті свого батька Анхіза на цій землі. Опрягся — в бурлескній манері, зневажливо, мов про скотину: помер.

Чикилдиха — назва гіршого гатунку горілки.

10. Громчуя — об'єднана місцем проживання чи родом занять, або тим і другим спілі, нігті, людей. Громадські зібрання, сходи відігравали винятково важливу роль у суспільному житті. Показовий приклад — козацькі ради на Запорізькій Січі.

Нар.: Громада — великий чоловік. Як громада скаже, так і буде.

11. Поставити обід старцям — за давнім звичаєм, на похороні і поминках обов'язково влаштовували обід для старців.

12. Книш — хлібний виріб з пшеничного, інколи житнього і гречаного борошна; по краях тісто розпліскують коржем і завертають наверх так, що воно сягає тільки до половини книша. Зверху книш змазують салом або олією. Приготування книша з житнього і гречаного борошна: “Вчинити житнього тіста, замісити гречаним борошном; коли підійде, викачувати на столі; ліплять книші з допомогою ложки, яку опускають перед цим у розтоплений свинячий смалець. Зліпивши, сажають у піч, а вижнявши, знову змазують смальцем” (Маркевич. — С. 154).

Коливо — ритуальне блюдо, обов'язкове на поминках; кутя з пшениці, розведена ситою. Перш, ніж приступити до страв під час поминального обіду, споживають коливо, обов'язково згадуючи при цьому добрим словом покійника: “Царство небесне, пером земля над ним! Нехай со святими почиває та й нас дожидає!...” (Номис. — С. 8).

Хазяїнів своїх ззивали — тобто сіцилійців, на землі яких у даний момент перебували троянці.

Сити із медом наситили — тобто розвели водою (квасом) мед; настояли мед на чому-небудь (див. також коментар: II, 8).

Пішла на дзвін дякам копа — копа — полтина (К.), тобто п'ятдесят копійок. Дати на дзвін — заплатити, щоб дзвонили в церкві за упокій душі. Нар.: Дзвонять за упокій душі (Номис. — С. 160).

13. Подана в помірному гротескно-жартівливому тоні картина приготування поминального обіду. Поминки — не бенкет, багатий стіл з різноманітними та вишуканими наїдками й напоями, приправами та делікатесами тут буде недоречним. Готуються звичайні, повсякденні страви. Аби тільки обід був добре приготовлений та щоб усім, хто прийде вшанувати покійного, вистачило їжі. На поминки кликати не обов'язково, приходять усі рідні, близькі, сусіди. Старці сходяться з

усієї округи. Звичайно, з цієї нагоди найбільше наварили борщу, який за кількістю компонентів та способів приготування (залежно від локальних умов і пори року) не має собі рівних серед інших страв української кухні. Борщ — головна страва обіду. Порівняно з іншими стравами, борщ займає, можна сказати, чільне місце у фольклорі. Нар.: Добрий борщик, та малий горщик. Старий стару хвалить, що добрий борщ варить (Номис. — С. 92, 173). Менше від борщу, хоч зовсім не набагато, варять юшки (п'ять казанів проти шести — дивовижно витримана загальна співрозмірність між собою найбільш поширених страв, кількість визначає і питому вагу в порівнянні з іншими стравами).

Юшка, так само як і галушки, — страва загалом на сніданок та вечерю. Треба зауважити, що під “юшкою” часто розуміли бідняцьку, убогу страву. Іван Вишенський, картаючи червоугодників-єпископів, докоряє їм бідняками, які “юшечку хлебчуть”. Звідси нар.: Перебиватися з юшки на воду. М'ясом хвалиться, а воно і юшки не було (Номис. — С. 51). Тому, коли юшка не бідняцька, як правило, це підкреслюється. У коментованій строфі Іван Котляревський зазначає, що в усі казани спочатку поклали варити м'ясо — отже, обід багатий. Галушки — давніші способи приготування: “Взяти гречаного борошна, підбити на воді досить густо, кидати ложкою у киплячу чи посолону воду, півгодини покип'ятити, покласти олії або масла чи засмажити салом з цибулею і подавати” (Маркевич. — С. 152).

Приєднана в кінці строфи до звичайних на поминках страв “тьма” варених баранів, “курей, гусей, качок печених” — гротеск, очевидне для сучасників Івана Котляревського поєднання несумісного. З другого боку, обкладені горами печені демократичні вагани з борщем — на місці. Вони співзвучні стилеві поеми, уже готують переростання в наступних строфах поминок у п'яне гульбище.

14. Цебер — велике дерев'яне відро, мало вигляд зрізаної діжки з дужкою зверху.

Вагани — видовбані з дерева великі продовгуваті миски у вигляді коритець, з яких їли гуртом страву козаки на Січі, в походах, громадою на обідах, поминках і т. ін. Спільне споживання страви з однієї посудини мало у певних випадках ритуальне значення, символізувало братерство, мир і згоду між учасниками трапези.

“Со святими” — кондак, коротка молитовна пісня в поминальному обряді православної церкви. Співом “со святими” відкривалася заупокійна служба. Потім священник благословляв трапезу і починалися поминки.

15. Еней і сам со старшиною — як і в реальному тогочасному житті, в “Енеїді” виразно розмежовані суспільні стани: народ, простолюди; над ним — старшина, дворяни; над старшиною — вища знать, державці, Олімп. Одначе цікаво, що в першій частині поеми розмежування далеко не таке виразне, як у наступних. У Дідони всі троянці бенкетують за одним столом; Еней і поведінкою, і способом життя не вирізняється з-поміж інших троянців, які при зустрічі з Дідоною лають його останніми словами. А тут — Еней уже сідає за стіл

“со старшиною”, народ тримається окремо. Це — свідчення того, що між написанням першої і другої частин поеми був період коли не тривалий у часі, то принаймні позначений інтенсивним творчим розвитком митця, реалістичною конкретизацією і поглибленням його задуму.

Півкіпки — 25 копійок (див також коментар: I, 10).

Шпурнув в народ дрібних, як ріпки — кидати в народ під час поминок, а також різних урочистостей монети — давня стійка традиція.

Як ріпки — найдешевших (дрібних). Ріпа належала до найбільш поширених, доступних городніх культур. Солодкуваті на смак, білі, жовті, часом червоні або фіолетові корені ріпи першим ділом клали у страву. І при нестатках — ріпа завжди під рукою, завжди може виручити. Нар.: Ріпа — утіха жінці (Номис. — С. 243).

16. Перелоги — корчі, судороги.

Мисліте по землі писав — Мисліте — назва літери “М” у слов'яно-руській азбуці. Мисліте писати — плутати сп'яну ногами.

17. Півквартівки — півкварті, півкухля (К.). Це трохи більше півлітра. Кухоль — і посудина, і інколи міра рідини. Містив одну квартиру.

Імбир — дорогі привозні прянощі з коренів імбиру, який росте у південних країнах.

18. Не вомпили — не вагалися, не витрачали часу. Вомпити — вагатися, мати сумнів.

Похмілля на другий день після поминок по батькові Енея Анхізові переростає у широкий п'яний розгул — з музиками, танцями дресированих ведмедів, перебіійцями. Гуляння тривало “без просипу неділь із п'ять”, аж поки втручання злої Юнони не поклато йому край. Зважаючи на звичаї тогочасного панства — це не таке вже й перебільшення. Гуляли тижнями, звичайно, не поминаючи, а під час ярмарків, на різдво, Великдень, інші свята, до яких приурочувалися сімейні торжества. Перетворювати поминки на п'яне гульбище, напиватися до безтями, та ще й поминаючи батька, — неподобство. Таке міг собі дозволити тільки Еней — безтурботний гульвіса, яким він змальований у перших частинах поеми. Досить порівняти поминки Анхіза в другій частині і зображення поховання та поминок убитих воїнів у шостій (строфи 87 — 93), де Еней виступає як розважний і мудрий ватажок, а троянці — свідомими свого обов'язку мужніми воїнами, щоб побачити, якої значної еволюції зазнав задум “Енеїди” в тривалому процесі її написання.

19. Ігрища — різноманітні групові ігри, розваги у святковий день. Притаманне Котляревському “яскраве видіння реального світу і найбільшою мірою конкретне його відтворення” (А. Шамрай) виявилось у наведеному малюнку надзвичайно виразно. Дуже насичена, жива картина святкового гуляння в господі українського пана. Це вже далеко не поминки. Немає обов'язкових у такому випадку столів для старців. Публіку розважають школярі, хором співаючи канти, тут же скачуть халяндри цигани і, звичайно ж,

всюдисущі кобзарі та лірники зі своїм репертуаром на всі випадки життя.

У вікон школярі співали — “Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам або бурсакам того часу доводилось (...І гуртом збирати подавання, співаючи канти... Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час” (Волинський П. К. Іван Котляревський. — К., 1969. — С. 21).

Халяндри циганки скакали — цигани були неодмінними учасниками будь-якого святкового, ярмаркового дійства. Халяндри — циганський танець (К.). Подаючи панораму ярмарку в “Салдацькому патреті”, Г. Квітка-Основ'яненко згадує й циганів: “Циганка ворожить та приговорює: “І щасливий, уродливий; чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж п'ятачка на рученьку — усю правду скажу...” Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере”.

Водили в городі музики — звичай наймати музики і, танцюючи, водити їх за собою по селу, чи місту, чи то ярмарку, досить відомий. В тому ж “Салдацькому патреті” Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: “А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, роцитався і грошики вчистив, та й найняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки катма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде й співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... Еге! та не мішай йому! Він гуля!..”

20. Присінки — прибудова перед входом до якого-небудь приміщення, ганок з накриттям.

Аж ось прийшов і перебієць — бої кулачні, різні види боротьби, змагань — дуже давня традиція в житті всіх народів, що в різних модифікаціях живе і в наш час. Серед настінних розписів на світські теми Софії Київської зустрічаємо зображення борців. Цікаво, що борці Дарес і Ентелл представляють різні суспільні прошарки, хоч різниця між ними в поемі ледве намічена. Дарес “убраний так, як компанієць”, тобто належить до привілейованого, багатшого козацтва. Утворені наприкінці 60-х років XVII ст. кінні компанійські полки були під командуванням і на особистому утриманні гетьмана. Щось близьке до гвардії. В кінці XVIII ст., уже в часи Котляревського, компанійські полки входили до складу регулярної російської армії як легка кавалерія. Інколи “компанійцями” називали просто багатих козаків (див. :Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 25).

У Вергілія Дарес — з троянців, що пустилися мандрувати з Енеєм. Проти компанійця Дареса виставляють “тяжко смілого” і “дужого” Ентелла, причому підкреслено його демократичні, простонародні риси (“Мужик плечистий і невключий” — II, 23; “Як чорноморський злий козак” — II, 31; “Сильно храбровався, Аж до сорочки весь роздягся” — II, 31). У Вергілія Ентелл місцевий, прибув у Сіцилію разом з царем Ацестом. Обов'язковим ритуалом, який передував власне боротьбі, бійці, були словесні перепалки, розпалювання себе й противника лайкою, якомога образливішою.

21. Мазка — кров з розбитого носа, обличчя.

Бакаляр — школяр.

22. Пудофет — важкий на підйом (К.).

24. Тімаха — тут у значенні: бідолаха.

25. Погудка — вість, повідомлення.

27. Зітру, зімну, мороз як бабу — порівняння походить від народної казки про бабу та мороза. Нар.: Давить, як мороз бабу (Номис. — С. 78).

29. Кислиці, ягоди, коржі — ягодами на Полтавщині називають вишні. Описуючи бенкет небожителів в іронічно-приземленому тоні, І. Котляревський виходить з народних уявлень про рай, де вічно блаженствують обіч вседержителя та святих праведники. Виникає мотив, який І. Котляревський широко розгорне далі в картинах відвідання Енеєм раю (III, 116 — 125). І тут, і там райські наїдки — головним чином дитячі ласощі, тільки в третій частині вони названі повніше.

30. Мурий — темно-сірий або сіро-бурий із темнішими і світлішими смугами.

31. Як чорноморський злий козак. — у 1782 р. частина козаків зруйнованої влітку 1775 р. Запорізької Січі за їх проханням була переселена з дозволу уряду на землі між річками Кубань і Єя. За першими переселенцями потяглися інші, й не тільки колишні запорожці. Було утворене Військо Чорноморське, в якому на перших порах були заведені порядки, подібні до запорозьких. Тут довше, ніж деінде, затрималися давні козацькі традиції, коли не за самою суттю, то принаймні за формою. У п'єсі І. Котляревського "Наталка Полтавка" Микола, сирота "без роду, без племені", збирається іти в Чорноморію: "Люблю я козаків за їх обичай!" (дія друга, ява перша).

32. Уже було зазначено, що в "Енеїді" Вергілія (Вергілій. — Кн. 5. — Ряд. 375 — 425) Дарес (Дарет) — троянець, а Ентелл — місцевий, сіцилієць. Тому покровителька троянців Венера просить Зевса підтримати Дареса.

33. Бахус — у римській міфології бог виноградарства й виноробства (в грецькій міфології — Діоніс), син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.

36. Марс — у римській міфології бог війни (відповідно у грецькій — Арес), перебуває у досить близьких стосунках з Венерою і сприяє троянцям (див. далі коментар: VI, 15).

Ганімед — виночерпій у Зевса.

Пуздерко — похідний погребок, буфет.

37. Нар.: Цибульки під ніс дати (Номис. — С. 81).

38. Нар.: Слуха джмелів. Дав йому лупня добре — довго буде джмелів слухать! (Номис. — С. 77).

39. Трохи не цілую гривняху — гривня — в різні часи мала різну цінність. Ще в Київській Русі — срібний зливоч вагою близько фунта (фунт — 409,6 грама). Від слова "гривня" походить назва "гривеник" — срібна монета вартістю в десять копійок. Гривнею називали ще мідну монету в дві з половиною-три копійки. Слово "гривняка" вжито тут в

останньому значенні.

40. Литва, литвини — жителі степової України так звали не тільки литовців, а всіх, хто жив на північ від Десни (див.: Основа. — 1861. — Кн. 1. — С. 265). Отже, литвинами звали жителів як Білоруського, так і Українського Полісся. “Отож під ім'ям Литва, що... в історичних джерелах вперше згадується під 1009 роком, впродовж століть виступали, крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці Полісся... Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні прізвищ типу Литвин, Литвиненко, Литвяк тощо та відповідних назв населених пунктів” (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. — К., 1979. — С. 42).

41. Ярміз, ярміс — спосіб, засіб; учиняти ярміз — тут у значенні: повернути на свій лад, зробити по-своєму, накоїти лиха.

Патинки — жіночі черевики, туфлі.

Пішла в Ірисині будинки — в античній міфології Ірися (Ірида) — богиня райдуги, прислужниця богів, передовсім Юнони. Виступає посередницею між богами і людьми (як райдуга з'єднує небо і землю).

42. Хижа, хижка — кладовка, чулан у хаті; вхід туди — із сіней. Хижка не мала вікон.

Принесла лепорт — принесла рапорт. Вираз із тогочасної армійської термінології.

Ліжник — домоткана, груба шерстяна ковдра.

43. Пригадаймо, що троянці мандрують без жінок. Вони ніде не фігурують до цього епізоду, і далі І. Котляревський зовсім забуде про них. Змальовуючи картини українського побуту, подаючи у трагедійній формі той чи інший епізод Вергілієвої “Енеїди”, письменник бере те, що йому в даний момент потрібне, трактує героїв так, як йому зараз треба, зовсім не зважаючи на те, в образі кого вони вже з'являлися або ще з'являться в поемі. Це важлива прикмета “Енеїди”. Приміром, у першій її частині Венера відвідує свого батька Зевса в образі старосвітської української молодиці (I, 14). У другій частині — прибуває до Нептуна “в своїм ридвані, Мов сотника якого пані” (II, 69). У п'ятій — приносить сину Енеєві викуване Вулканом бойове спорядження в образі осяйної небожительки “на хмарі” (V, 43). На початку шостої частини постає в образі бідової маркитанки (VI, 6). Дослідник “Енеїди” Ієремія Айзеншток слушно підкреслював: “Цілком очевидно, що цей образ творився в кожному окремому випадку самотійно, не оглядаючись на інші згадки про нього в поемі. Будь-яка згадка про Венеру в поемі має ряд конкретних живих побутових деталей, але ці окремі деталі живуть розрізнено, кожна сама по собі, вони не мають найменших претензій дати в своїй цілості якийсь єдиний, цільний образ, тим більше — образ типовий” (Котляревский Й. Сочинения. — М., 1969. — С. 26). Те саме стосується образу Енея, інших персонажів поеми. Еней втілює в собі окремі риси українського національного характеру, зокрема відчайдушного, щирого в дружбі і грізного в бою козака-запорожця, але він не має суцільно індивідуальних, тільки йому притаманних рис. У кожній ролі (женихання з Дідоною, поминки по Анхізові, мандрівка в пекло, гостювання у Латина і т. д.)

він живе обособлено, про якийсь суцільний характер, тим більше поданий у розвитку, говорити не доводиться.

Зумовлена загальним історико-літературним розвитком відмінність між Енеєм перших і останніх частин поеми — то вже зовсім інша річ.

44. Нар.: Сняться комусь кислиці, та не знає к чому (кислиці бачить у сні — також і проти плачу. — Номис. — С. 168).

45. Бероя — в “Енеїді” Вергілія — дружина троянця Дорікла. її образ приймає Ірида, підбурюючи жінок підпалити троянські кораблі.

46. Бахурують — ведуть розпусне життя.

48. Пайматуся — пестливе від “паніматко”.

Скіпки, тріски, солому, клоччя — послідовність у переліку горючого матеріалу відповідає порядку в приготуванні вогнища. Спочатку — тонко настругані скіпки, на них зверху кладуть більші за розміром тріски, потім — солому. В клоччя вкладають запалений від кресала трут, роздувають і підпалюють цим клоччям вогнище.

49. Байдак — річкове судно з однією щоглою. Запорізькі козаки споряджали байдаки також як військові судна, виходили на них у Чорне море.

Пороми — плоти, взагалі несамохідні плавучі споруди. Дерев'яні човни, судна шпаклювали і щілини на них заливали смолою, підводну частину суцільно покривали дьогтем.

50. Тріщотки — дерев'яний прилад, калатало, яким скликали людей на пожежу, громадський збір тощо.

51. Олимпських шпетив на всю губу — уже зазначалося, що у поемі Вергілія глибока пошана до богів — найважливіша риса Енея. Постійним означенням його є “побожний”, “божистий”. Комічним контрастом до цього служать лайки героя “перелицьованої “Енеїди” на адресу небожителів, не виключаючи й матері Венери та Зевса-громовержця.

53. Тризубець — рибальське знаряддя, атрибут влади бога морів Нептуна; служив для нього також чудодійним жезлом, який міг викликати морську бурю або заспокоювати її.

Базаринка — подарунок, хабар. Походить від польського *basarunek* — штраф, грошове стягнення за нанесені рани чи каліцтво.

54. Плутон — бог підземного царства, земних надр. Його палац відвідає Еней під час мандрівки з Сівіллою в підземне царство (III, 110 — 115).

Прозерпина — дружина Плутона, втілення всього недоброго на землі.

55. фурцює добре навісна — фурцює — гасає, скаче.

56. Пустить лиш з неба веремію — веремія — крик, метушня, замішання. Пускати, крутити веремію — несподівано напасти, внести замішання.

59. У 59 — 61-й строфах змальований знахар, вельми примітна постать у народному житті ще з прадавніх часів. З прийняттям і подальшим утвердженням християнства роль знахарів поступово зменшувалася, хоч у кінці XVIII ст. була ще досить помітною.

Звичайно знахарі були досвідченими, бувалими людьми, знали на народній медицині, ліками і порадами допомагали кожному, хто до них звертався. На певному рівні народної свідомості й культури магія, зв'язок з вищою чудодійною силою органічно пов'язувалися з розумом, життєвим досвідом, професійною вправністю. Знахарів і знахарок, ворожок, таких як Сівілла у третій частині “Енеїди”, народ відрізняв від чаклунів, чаклунок та відьом і певною мірою протиставляв їм. Вони могли боротися з нечистою силою, відводити відьомські чари. В “Конотопській відьмі” Г. Квітки-Основ'яненка “стар чоловік і непевний” Демко Швандюра “знімає чари” відьми Явдохи Зубихи, яка зробила так, що замість неї козаки “прехваброї сотні конотопської” порють різками на виду у всієї громади вербову колоду.

Упир і знахур ворожить — у Котляревського упир — жива людина, яка знається з потусторонніми силами.

І добре знав греблі гатить — в народних уявленнях чоловік, який добре знався на водяних млинах, греблях, — знахар, ворожбит, в усякому разі дружній з ними. Він знає замовляння на випадок різних стихійних лих, уміє ладити з водяником (дядько Лев у “Лісовій пісні” Лесі Українки), щоб той постійно давав потрібну кількість води, особливо коли багато заводу, щоб не проривала вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи. Гребля, вода, надто болото — місце, де любить оселятися нечиста сила. Нар:

Нехай тебе ті кохають,
Що в болоті грають.
Нехай тебе ті любують,
Що греблі руйнують.

60. Шльонськ — польська назва Сілезії, області, яка нині входить до складу Польської Народної Республіки і частково до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Україна підтримувала давні торгові зв'язки з Сілезією, а через сілезькі ринки — з іншими землями Західної Європи. Крім прядива, сала, смальцю, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи.

61. Невтес — в античних міфах — Навт, супутник Енея в його мандрах. Богиня мудрості Мінерна наділила Навта пророчим даром.

69. Машталір — кучер.

70. Із шаповальського сукна — тобто свита з грубого сукна домашнього виробу.

Тясомкою кругом обшита — обшита стрічкою із матерії.

71. Кобиляча голова — в українських народних казках фантастичне страховисько. Нар.: Стукотить, грукотить... “А що там?” — “Кобиляча голова лізе!” (Номис. — С. 231).

72. Коли, Нептун, мені ти дядько — Венера — дочка Зевса, який доводиться Нептунові братом, отже, вона племінниця останнього. Відомий також інший античний міф, згідно з яким Венера народилася з морської піни на узбережжі острова Крит. Підлещуючись до володаря морів Нептуна, на це й натякає Венера, називаючи його хрещеним батьком. До того ж дядько з боку батька вважається ближчою ріднею,

ніж дядько з боку матері.

75. Кіш — військовий табір, обоз.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. Сподар — господар, також — государ, цар.

Небіжчик — тут у значенні: бідолаха.

3. Це — пісенна строфа, одна на всю “Енеїду”. Перелік пісень відкриває перлина в пісенній скарбниці українського народу — “Гей на горі та жінці жнуть”. Вона в перелицьованій, травестійній формі впливає в тексті поеми ще в четвертій частині (строфа 126) і натяком — у шостій (строфа 4).

Сагайдачний Петро (рік народження невідомо — 1622) — гетьман українського козацтва, талановитий полководець. Під керівництвом Сагайдачного українські козаки здійснили ряд успішних походів, виграли кілька битв. Помер від рани, одержаної у битві з турками під Хотином. У пісні “Гей на горі та жінці жнуть” фігурує також інший учасник цієї битви, запорізький кошовий, потім козацький гетьман Дорошенко Михайло (рік народження невідомо — 1628). Він користувався популярністю серед козаків, славився своєю хоробрістю. Загинув у битві під час одного з очолених ним походів на Кримське ханство.

Либонь співали і про Січ — пісень, де фігурує Запорізька Січ і запорожці, багато. Виходячи з тексту “Енеїди”, якусь певну пісню назвати неможливо. Тут і в подальших рядках пісенної строфи Котляревський навряд чи мав на увазі конкретну пісню. Іде перелік історичних подій, яскравіше відображених у піснях, взагалі найпопулярніших пісенних сюжетів. Звичайно, в строфі, як і в усьому масиві українських народних пісень минулого, на першому місці за суспільною вагою та значенням — пісні про козацтво і Запорізьку Січ.

Як в пікінери набирали — шкіпери — в первісному значенні цього слова власне солдати, які мали на озброєнні піки (списи). Тут йдеться про так звану Пікінерію: в 1764 р. за урядовим розпорядженням на Україні були сформовані з козаків Полтавського та Миргородського полків чотири військовопоселенські пікінерські полки. В 1776 р. з частини козаків ліквідованої в червні 1775 р. Запорізької Січі були утворені ще два пікінерські полки. Пікінери були позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і разом з тим сплачувати податки, виконувати державні повинності. Особливо постраждав від Пікінерії Полтавський полк. У 1769 р. вибухнуло повстання двох пікінерських полків — Дніпровського і Донецького — на півдні Полтавщини (на території нинішніх Кобеляцького та Нехворощанського районів), яке було жорстоко придушене.

Як мандрував козак всю ніч — сюди за змістом найбільше підходить пісня “Добрий вечір тобі, зелена діброво!” Крім тематичної ознаки, тут треба пам'ятати й про винятково високий естетичний смак І. Котляревського — знову конкретна вказівка на пісню дивовижної поетичної сили і глибини.

Полтавську славили шведчину — теж надто загальна вказівка і якусь певну пісню назвати неможливо. Йдеться, звичайно, про кампанію 1708 — 1709 років і Полтавську битву.

І неня як свою дитину з двора провадила в поход — мотив проводів матір'ю сина дуже поширений в українських народних піснях і на якусь певну пісню вказати важко.

Як під Бендер'ю воювали, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год — можливо, в останньому рядку І. Котляревський мав на увазі якусь невідому нам пісню про голодовку в неурожайний рік, нерідке явище в усі давні, та й не такі давні часи. Одначе дослідники “Енеїди” згадку про военні дії під Бендерами і “голодний год” пов'язують з конкретним епізодом однієї з російсько-турецьких воєн. У 1789 р. російські війська під командуванням князя Г. О. Потьомкіна вели тривалу облогу турецької фортеці Бендери (нині місто Молдавської РСР, районний центр), яка закінчилася капітуляцією її гарнізону. Фаворит Катерини II бездарний воєначальник Потьомкін не дбав належним чином про постачання військ. Нестача провіанту, осінні холоди призвели до голоду, поширення епідемій. Подібні явища спостерігалися не тільки під Бендерами, а й під Очаковом, іншими фортецями, в інших епізодах численних російсько-турецьких війн протягом XVIII — початку XIX ст. Нар.: Бендерська чума. Добувсь, як під Очаковим (Номис. — С. 37). Не знав автор “Енеїди”, коли писав ці рядки, що йому як учаснику походу проти Туреччини 1806 р. в чині штабс-капітана Сіверського драгунського полку доведеться воювати “під Бендер'ю”.

4. Нар.: Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться (Номис. — С. 108).

5. Ся Кумською земелька звалась — в античні часи Куми — місто-держава на південному узбережжі Апеннінського півострова. Найдавніша грецька колонія в Італії.

7. Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались — названі види суспільно-побутових зв'язків, на яких трималася давня громада. Перелік по низхідній, за значенням. Побратимство — вища форма товариського єднання — було поширеним у козацькому середовищі (Низ і Евріал у п'ятій частині “Енеїди”, побратими Назар і Гнат у п'єсі “Назар Стодоля” Т. Шевченка тощо). Сватами називалися не тільки рідні нареченого — нареченої, чоловіка — жінки, а всі, хто вступав у якусь обопільну угоду, купівлю-продаж та ін. Куми — хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника і до хрещеної матері, батько дитини по відношенню до хрещеного батька, хрещеної матері.

8. Досвітки, вечорниці — вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у буденні дні поряд з розвагами виконувалася певна робота (звичайно прядіння, вишивання), а в свята влаштовувалися гуляння. Інколи збиралися тільки на вечір, а спати розходилися по домівках, а інколи тут же в обраній і підготовленій для цього хаті дівчата гуртом лягали спати, а на світанні вставали, готували з принесеного сніданок і продовжували свої заняття. Певне, звідси і

слова-синоніми: вечорниці-досвітки.

9. В ніска (носа) — гра в карти. Кількість гравців не обмежена. Здають по три карти. Гравець зліва від того, хто здає карти, починає ходити, говорячи партнерові: “Іду під тебе носа”.

В пари — див. коментар: I, 37.

В лави — гра в карти. Микола Гоголь у своєму словничку до “Енеїди” так пояснює цю гру: “...У лави грають звичайно ушістьох. Сідають за стіл три проти трьох, здають карту і кожен грає з тим, що сидить навпроти, не втручаючись у загальну гру. Старша карта бере, і кількість таких взятків означає вигравш; на чий з двох сторін їх більше, ті виграють, а сторона, що виграла, дає тій, що програла, стільки ударів джгутом, наскільки перевищено набрані взятки” (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 511).

У помфіля — карточна гра, у якій старша карта — жирований валет.

Візок — див. коментар: I, 37.

В кепа — карточна гра в дурня.

В сім листів — тобто “в сім карт” (у старі часи карти називали ще “листами”).

11. Нар.: Хата на курячій ніжці (Номис. — С. 201).

12. Жовна — набряк залоз на шиї.

15. Сівілла — у стародавніх греків і римлян — ім'я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-провидця Аполлона (Феба), пророкували звичайно в стані екстазу, як це подано в бурлескно-зниженому тоні далі, у 18 — 19-й строфах третьої частини “Енеїди”. У Стародавньому Римі найбільш відомою була Кумська Сівілла (із Кум). У сцені першої зустрічі з Енеєм Сівілла наділена рисами баби-яги, як вона постає в українській народній демонології. Далі — виступає в образі звичайної в ті часи баби-ворожки і шептухи. За віком Сівілла доводиться бабою, а то й прабабою Іванові Котляревському. Дівувала “при шведчині”, яка припадає на 1708 — 1709 роки. Отже, “татарва набігала” пізніше, десь у 20-х, а то й на початку 30-х років. Сучасний історик О. М. Апанович пише: “Наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробиратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській — Бахмут і Тор” (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 127).

Вважають, що згадана Сівіллою “перша сарана” — це особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи у 1748 — 1749 роках. На боротьбу з нею були кинуті всі козацькі полки.

Коли ж був трус, як ізгадаю — одинадцятитомним “Словником української мови” слово “трус” зафіксоване як у значенні: “метушня, сум'яття, тривога”, так і в значенні: “Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук”. Зміст коментованої строфи підказує, що це слово вжите саме в останньому значенні. Тут йдеться про якусь

масштабну акцію, яка залишила по собі дуже недобру пам'ять у народі. Очевидно, автор поеми має на увазі так званий Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 років, проведений тодішнім царським намісником Рум'янцевим-Задунайським з метою підвищення податків і остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії України. І хронологічно слово “трус” — на своєму місці в розповіді Сівілли. Сівілла чи не єдиний з усіх неепізодичних персонажів “Енеїди” — звичайна селянка. Крім самохарактеристики, мови, про це говорить її одяг, поведінка, манери. На ній плахта з дерги (див. коментар: III, 51). Одержавши від Енея плату, Сівілла сховала “грошки в калитку, піднявши пелену і свитку” (IV, 4). М. Сумцов у статті “Побутова старовина в “Енеїді” (1905) зазначав, що селянки “так і тепер місцями зберігають гроші”. Це можна сказати і про пізніші часи.

16. Сівілла, як знахарка і шептуха, перелічує хвороби і напасті, які може відігнати магічною силою відомих їй замовлянь. Тільки “на зіздах” українські ворожки, наскільки відомо, не гадали. Цим займалися віщуни і ворожки у багатьох інших народів, у тому числі стародавніх Греції та Риму. Першою серед бід, з якими вдаються до ворожки, названа тряся, тобто пропасниця. Та під трясею розуміли не тільки пропасницю, а й інші хвороби, що супроводжувалися високою температурою, лихоманкою. У відомих народних замовляннях минулого названо близько двох десятків видів трясі. Заушниця — налив за вухом. Волос — налив на пальці руки.

Уроки — урок. або пристріт — неміч від лихого ока, тобто погляду поганого чоловіка, чи взагалі погляду в недобру годину (рос. сглаз). Віра в магічну силу людських очей відома з давніх-давен, знайшла вираз у біблій, інших письмових пам'ятках минулого.

Переполохи виливати — тобто знімати психічну травму кимось або чимось переляканої людини. Ось один з народних способів виливання переполоху, записаний етнографами сто років тому: “Знахарка наливає в миску небагато води, окремо розтоплює віск і лє його у воду, тримаючи миску над головою хворого. При цьому шепче: “Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати хрещеному, народженому і найдений і напитаний, подуманий, погаданий, од всякої звірини” (К. с. — 1885. — Кн. 12. — С. 737). Такий спосіб застосовують, коли вважають, що людина налякана якоюсь твариною. По формі застиглого у воді воску знахарка вгадує, що злякало хворого. Переполох вважається вилитим, певне, разом з водою.

Гадюк умію замовляти — окремі знахарі нібито вміли скликати і замовляти змії, могли своїми заклинаннями врятувати людину, яку вкусила змія. На давніх картинках знахаря інколи малювали в оточенні змії.

17. Каплиця — культова споруда у християн, призначена для відправ і молитов. Становить собою невелику церкву без вівтаря, інколи — простий стовп з іконою. Тут — бурлескне змішування, ототожнення християнської каплиці з язичницьким храмом.

Там Фебові ти поклонись — Феб (ясний) — друге ім'я Аполлона.

Бога сонця, бога-провидця, сина Зевса, брата-близнюка богині Артеміді. Культ Аполлона — один з найдавніших і найпоширеніших у Греції та Римі. Покровитель мистецтва і муз, бог лікування. Жерці храмів Аполлона були віщунами-провидцями. В ролі такого жерця виступає Сівілла, “ясного Феба попадя”.

18. Сивиллу тут замордовало — в бурлескно-зниженому стилі зображено віщування Сівілли в стані пророчого екстазу.

24. Орфей — знаменитий співець, син Аполлона. Еней згадує одну з легенд про Орфея. Коли померла його кохана дружина Еврідіка, Орфей спустився у підземне царство Плутона, щоб повернути її на землю. Його спів і гра на арфі так зачарували владик підземного царства, що вони дозволили Еврідіці повернутися до живих, з тією одначе умовою, щоб Орфей дорогою жодного разу не оглянувся на неї. Орфей не витримав, оглянувся і втратив Еврідіку навіки.

Геркулес, Геракл — в античній міфології улюблений народний герой. Звільняючи людей від різних бід і страховищ, здійснив дванадцять легендарних подвигів. Один з них — виведення силоміць з підземного царства страшного триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, нікого не випускаючи звідти. У своїй травестії Котляревський уподібнює Геракла до героя української народної легенди Марка Проклятого, одначе не називаючи останнього. Марко Проклятий (або Пекельний) теж спустився у пекло, “всіх чортяк порозганяв” і визволив звідти козаків-запорожців. Легенда про Марка Пекельного, — український народний варіант сюжету про великого грішника, а разом з тим і варіант апокрифічного оповідання “Про збурення пекла”, — у другій половині XVII ст. зазнала віршованої обробки (див.: Українська література 18 ст./ Упоряд. О. В. Мишанич. — К., 1983. — С. 185 — 192).

Охвота — старовинний верхній жіночий одяг (див. також коментар: III, 93; VI, 20).

25. Тобі там буде не до чмиги — тут у значенні: буде погано, скрутно.

До шмиги — до речі, доладу, гаразд. Чмига, шмига — рівно вистругана дощечка, яка служить нівеліром при набиванні жорна у млині.

Як піднесуть із отцом фіги — тобто завдадуть великої неприємності, залишать у дурнях. Фіга — плід фігового дерева, інжир. Дорогі, привозні ласощі; сушені фіги — один з предметів чумацького промислу до Криму.

Лунь — хижий птах родини яструбових, зараз зустрічається рідко, хоч водиться на Україні майже повсюдно. Нар.: “Щоб тебе лунь вхопила!” (Номис. — С. 73).

26. Мені дай зараз за роботу — Сівілла уже вдруге нагадує про плату (вперше: “...і мені що перекинь” — III, 17), заздалегідь хоче вирвати плату за послугу, хоч добре знає звичай: наперед не платять. Еней пропускає повз вуха домагання скупкої баби-яги, і та, ніскільки не образившись (торг є торг), продовжує давати свої настанови, а потім веде до пекла. Плату вона одержить уже після повернення з пекла.

Мусоватъ — міркувати, зважувати.

27. В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому — у книзі мовознавця А. Непокупного це місце коментується так: “Тут увага мимоволі спиняється на слові пустий, яке контрастує зі своїми попередниками — густий, непроходимий (порівняймо прислів'я де густо, де пусто}, хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована “Енеїда”, то без сумніву прикметник пустий у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім дикого. Саме від слова пустий, дикий і утворилася назва, якщо скористатися виразом Котляревського, лісу великого, густого, непроходимого — пуща” (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. — К., 1979. — С. 99; див. також коментар: III, 132 — “Ходили в північ по пусткам”).

28. Згідно з античними міфами, той, хто хоче повернутися назад з підземного царства Плутона, мусить мати при собі золоту гілку з чарівного дерева — символ життя. Взагалі золота гілка в легендах багатьох народів — чудодійний талісман, який відкриває дорогу в недоступні місця або до скарбів. І. Котляревський переосмислює цей міф у душі української народної творчості, легенд, пов'язаних з прадавнім, ще доби язичества, святом Івана Купала. Раз на рік, рівно опівночі в Купальську ніч (з 23 на 24 червня за ст. ст.) десь у глухому, дикому лісі зацвітає папороть. Хто зірве чудесну квітку папороті, той опанує таємничими силами, матиме змогу здійснити свої бажання, добуде закопані скарби і т. ін. Зірвати квітку папороті дуже нелегко не тільки тому, що вона рідко трапляється, а й тому, що її стережуть злі духи, нечиста сила. Інколи, щоб добути цю квітку, входять у спілку з нечистою силою. У наступних 29 — 33-й строфах поеми Еней у пошуках і добуванні золотої гілки зустрічає такі ж перешкоди, як і герої народних казок та легенд у походах за квіткою папороті. Народні купальські легенди використав і шанувальник “Енеїди” російський письменник М. Гоголь у повісті “Ніч під Івана Купала”.

34. Бичня — обора, загорода для волів.

35. Година балагурна — слухна година.

Закамешились — забігалися, заклопоталися.

36. Починається прийняте у стародавніх греків та римлян гадання на кишках і тельбухах забитих у жертву богам тварин. У нашого народу такий звичай не зафіксований. Тут, як і в багатьох інших місцях, бурлескне поєднання античності з сучасною І. Котляревському українською дійсністю служить щедрим джерелом комічного. Православні попи і дяки в ролі язичницьких жерців! Треба пригадати, що християнська церква не велить особам духовного сану не те що вбивати (хай і тварин), а навіть носити зброю. Про рідкісні історичні винятки не говоримо. Наприклад, благословення православною церквою збройної боротьби проти татарського іґа напередодні Куликовської битви 1380 р. Нагадаємо поєдинок перед битвою ченця Пересвета з татариним Челубеем (В “Енеїді”: “Чернець

Мамая як побив”; IV, 40) та ін.

38. Прасунок (фрасунок.) — скорбота, незгода. Прасунок лихий — зла неміч (К.).

40. Шкапові чоботи — тобто чоботи, пошиті з кінської шкіри.

41. Не галіте — не поспішайте. Галити — квапити, гнати притьмом (див. також: “На бой дивитись всяк галивсь” — VI, 125).

44. Сон — це брат смерті. Тому біля самого входу в підземне царство Плутона (царство мертвих) перебувають Дрімота і Зівота. Подібні уявлення живуть в українській народній демонології. Так, у “Лісовій пісні” Лесі Українки “Той, що в скалі сидить”, хоче забрати вбиту зрадою коханого лісову русалку Мавку в царство “тьми й спокою”, “в далекий край, незаний край, де тихі, темні води спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі...” (Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. — К., 1976. — Т. 5. — С. 269).

Тімаха — тямковитий, кмітливий, спритний, молодецький. Сам І. Котляревський у словнику-поясненні до “Бнеїди” подав російський відповідник — “повеса”.

45. Артикул — тут у значенні: прийом з рушницею.

Чума — недарма ця хвороба стоїть першою у караулі, який вишикувався за спиною смерті. Найстрашніше людське лихо в давні часи. Періодичні пандемії чуми забирали більше жертв, ніж війни. Правда, інколи чумою називали інші епідемії та пандемії, які спричиняли велику смертність. У XIV ст. пандемія чуми, яку вважають найбільшою в історії Європи (так звана “чорна смерть”), за кілька років забрала кожного четвертого жителя континенту (близько 25 мільйонів). Залишалася вона грізним бичем людства і у XVIII та XIX століттях. На Україні особливо пам'ятною, чи не найбільш спустошливою за все XVIII ст. була люта морова пощесть 1738 — 1740 років, яка надовго лишилася в народній пам'яті. Чумою нерідко супроводжувалися численні війни з Туреччиною. Фразеологізм “бендерська чума” до цього часу живе в нашій мові (див. коментар: III, 3).

Харцизство - розбій, грабіж. Теж дуже дошкульне і поширене лихо, особливо в часи воєн і розрух.

Парші — заразне захворювання шкіри. На уражених ділянках шкіри випадає волосся.

Холера — одна з грізних епідемічних хвороб.

46. Це сімейна строфа. Тут названі члени патріархальної сім'ї, ближчі і дальші родичі, які могли чинити зло, порушувати заповіді сімейного життя. Свояк — брат дружини. Шурина — тут у значенні: брат чоловіка. Зовиця — сестра чоловіка. Ятровка — дружина чоловікового брата. Сучасного читача може здивувати, що в ряду “злих” родичів не згадана теща. Тут треба нагадати, що йдеться про старосвітську патріархальну сім'ю з її укладом, коли жінка йшла в сім'ю чоловіка і родичі з боку жінки не втручалися у її сімейне життя. Більшість “злих” подано тут з позиції невістки, жінки-дружини, хоч вона й сама фігурує в цьому ряду, навіть відкриває його. У давніх народних піснях теща ніде не фігурує у негативному плані, до неї

тільки шле свої плачі-жалі безправна і зневажена чоловіकोною родиною дочка. “Зла теща” з’являється тільки із занепадом патріархального укладу та емансипацією жінки в родинному і громадському житті.

47. Представлений тодішній нижчий і середній поліцейсько-судовий апарат. Від найнижчої ланки до вищих — повітового та міського масштабу.

Каламар — чорнильниця.

Десигський — найнижчий щабель в поліцейсько-судовій ієрархії. Звичайний селянин, вибраний громадою і схвалений начальством для виконання поліцейських обов’язків на своєму кутку. Часом несе сторожову службу, бере участь у збиранні податків, взагалі є помічником сільського старости. Посада десяцького на Україні з’явилася із введенням губернського адміністративно-територіального поділу у 1782 р. і проіснувала аж до Жовтневої революції. Нар.: Доти чоловік добрий, доки його десятником не нарядили (Номис. — С. 21).

Соцький — нижчий поліцейський служитель на селі; виконував ті ж функції, що й десяцький. Над десяцькими і соцькими, які є зрештою частиною трудящого люду, стоять “начальники, п’явки людські”, канцелярська братія, відома в народі під одним збірним іменем “писарі”.

Ісправники все ваканцьові — посада ісправника (справника) введена за царювання Катерини II. Справник здійснював вищу поліцейську владу в повіті. “Ваканцьовий — зайвий” (К.) Мабуть, це претендент на посаду справника, вакансію. Річ у тім, що справника, так само як і предводителя дворянства (маршалка), на перших порах обирали з-поміж себе дворяни. Можливо, той, хто надіявся бути обраним на посаду справника, стажувався (вживаючи сучасний термін) на цій або інших посадах поліцейсько-судового відомства. Пізніше справника стали призначати без виборів на місцях губернські власті.

Стряпчий — помічник прокурора, інколи в його відсутності виконував прокурорські обов’язки. Взагалі знавець і тлумач законів.

Повірені — юристи, які вели чиясь справу в суді за довіреністю клієнта.

Секретар — особа, яка відала канцелярією суду. Як знавець законів і юридичних процедур, секретар брав участь у слідстві та судовому процесі.

49. Моргух, мандрьох, ярижниць. п’яниць — грішні жінки, перелічені залежно від міри падіння, чим далі — тим більш пропащі (див, також коментар: III, 86).

З підрізаними пеленами. Стояли хльорки наголо — хльорка — жінка легкої поведінки (див. також коментар: III, 86). За давнім звичаєм, виявленій розпутниці обрізали косу, підрізали пелену і в такому вигляді водили по селу чи місту.

50. Діти гуртові — тобто позашлюбні діти, незаконнонароджені. Тут у значенні: діти, яких матері-грішниці погубили зразу після народження.

51. Охляп — без сідла.

Дерга — плахта з товстої і грубої вовняної тканини чорного кольору, яку носили старі жінки.

52. Баскаличитися — опиратися, противитися, артачитися.

Стікс — за античною міфологією, річка в підземному царстві.

53. Цера — обличчя (К.); колір обличчя.

Ковтуни — зваляне в боруб'яхи волосся на голові. Франко це слово пояснює так: “Ковтун. Мова про довге волосся, що нечесане збивається в ковтун” (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 459).

Повстка — повсть — виготовлений із вовни способом валяння цупкий матеріал.

Скомшитися — збитися в грудку.

55. З крючком весельцем погрібався — весло, на протилежній, тильній стороні якого є крючок.

56. Красний торг — торг, багатий товарами.

Миряни — всі люди, які не мають духовного звання і не належать до духовного сану.

57. Каюк — невеликий човен-плоскодонка з двома веслами.

58. Кагал — єврейська громада, тут у значенні: зборище, галаслива юрба.

61. Оскілками дивитись — дивитися вороже, неприязно.

62. Гиряві — у значенні: миршаві, злиденні, нужденні,

66. Півалтина — монета в півтори копійки. Уже в часи І. Котляревського старовинна, востаннє чеканилась при Катерині І (роки царювання 1725 — 1727). Назва грошової одиниці походить від татарського алти — шість.

Гони — дуже давня міра відстані, в різні часи в різних місцевостях її числове значення не було сталим. Означала довжину від 60 до 120 сажнів (сажень — 2,134 метра).

У бур'яні бровко муругий — триголовий пес Цербер, який охороняв вхід до підземного царства. Муругий — сірої масті зі смугами темнішого кольору.

70. Син свого часу, І. Котляревський у період написання перших трьох частин “Енеїди” обстоював гуманне ставлення до кріпаків, але не засуджував кріпацтво в цілому як систему. Звичайно, не треба забувати й того, що публічне засудження кріпацтва каралося законом. В урядових актах кріпаки — тільки “піддані”, власність поміщиків, а не рівноправні громадяни держави. Кріпацтво, як у центрі Росії, так і на її околицях, переживало апогей, хоча разом з тим уже втрачало свою історично-економічну доцільність.

71. Мужчир — тут у значенні: ступка (див. також коментар: IV, 54).

72. “Чим тіло грішило, тим приймає муки за гріх” — ця сентенція лежить в основі давніх народних уявлень про пекельні муки.

73. Хльору дати — дати чосу (К.), нагонку; всипати.

Цехмістер — старшина цеху. Цехами звалися в містах об'єднання ремісників однієї або кількох близьких спеціальностей.

Ратман (нім. Каітапп) — радник; член міського магістрату, ратуші.

Бургомістр (нім. *Burgermeister*) — міський голова. В часи Котляревського так звали старших членів міської ради. У старі часи в міському житті цехи відігравали першорядну роль, тому перелік міських урядовців відкривають цехмістри. Син канцеляриста міського магістрату, І. Котляревський двадцятирічним юнаком сам починав службу в канцелярії і прекрасно знав “чиновну братію”. Недарма через кілька років він залишив губернську канцелярію в Полтаві заради дуже нелегкого хліба домашнього вчителя в поміщицьких родинях. Досить сказати, що в ті часи поміщик міг записати неіснуючого вчителя своїх дітей у кріпаки. Можливо, саме це було причиною, чи однією з причин, що Котляревський через три роки залишив учителювання і поступив на військову службу. В усякому разі чиновникам у пеклі відведено друге місце — по табелю, так би мовити, суспільних гріхів — після панів, “що людям льготи не давали”. Третіми в цій ієрархії побачимо осіб духовного сану вкупі з “розумними філосопами”, до яких письменник теж немилосердний.

74. І всі розумні філософи — тут цілком природне для давніх часів поєднання вчених і осіб духовного звання — поняття зливалися. Далі в строфі переплетені гріхи духовенства супроти доброчесності і “гріхи” вчених супроти традиційних уявлень про світ.

Крутопопи — перекручене на комічний лад протопопи (від грецького “протопапас” — старший батько) — старший духовний сан у православної церкви. Дане слово вийшло з ужитку ще на початку XIX ст., коли осіб у такому званні стали звати протоіереями.

Та знали церков щоб одну — вираз треба розуміти не в тому значенні, що особи духовного сану не повинні займатися гріховними земними справами, а лише пильнувати церковні діла. Тут маються на увазі священнослужителі, які відходили від православної церкви до католицької. Україна, в першу чергу Правобережна, протягом століть служила ареною конфронтації православ'я і католицизму.

Ксьондзи до баб щоб не іржали — спочатку в І. Котляревського було “ченці”, потім замінено на “ксьондзи”. Вжитий письменником вираз широко побутував у народній творчості, в численних анекдотах, примовках, оповідках про гріховні діла ченців і пошів. Так, у поемі М. Некрасова “Кому на Русі жити добре” священник, зустрівшись із мужиками і завівши розмову про їхнє зневажливе ставлення до духовенства, найперше дорікає, що вони обзивають попів “породою жереб'ячою”, складають “солоні приказки, Бридкі казки та співанки І всяку там хулу” (Некрасов М. О. Кому на Русі жити добре. — К., 1955. — С. 16). Для ксьондзів католицької церкви обов'язкова безшлюбність — целібат. У православної церкви целібату дотримується лише чорне духовенство (ченці) та вищі представники білого духовенства. Рядовий православний священник міг одружуватися, але в разі смерті дружини вдруге одружуватися не мав права.

75. Приданки — весільні гості з боку молодої, супроводжують її в господу молодого. В приданки беруть молодиць з сусідів і рідних молодої. Відома народна приказка: “Коня в позику не давай, а жінку в приданки не пускай”. Її зустрічаємо серед інших українських народних

приказок, записаних І. Котляревським і переданих російському фольклористові І. Снегірьову для включення до збірки “Русские в своих пословицах” (1831).

76. Найважливіша заповідь патріархальної народної моралі: батьком є повну владу над сином, але й повністю відповідає за нього. Ця заповідь знайшла вияв у народному прислів'ї, яке зустрічається далі в “Енеїді”: “Ледачий син — то батьків гріх” (V, 35).

78. Це “ярмаркова” строфа. Доба феодалізму : — доба стійких соціальних перегородок, жорсткої градації між соціальними верствами та всередині них. Маємо непоодинокі приклади того, як це відбилося в “Енеїді”. Один з них — перед нами. В пеклі, як і в земному житті, торговий люд розміщений по низхідній — від значніших до дрібніших. Першими в ряду названі власники крамниць, крамарі. В них предметом торгівлі були товари фабричного виробництва, як тоді говорили — крам. Яке місце займали крамниці в торгівлі, видно з того, що крамарям виділено мало не половину “ярмаркової” строфи — з десяти рядків чотири. За крамарями тісняться інші, які жили з торгівлі. І між ними градація низхідна, від перекупки до продавця збитню (див. далі). Слово “крамар” і замикає строфу, на цей раз у широкому значенні — торговці взагалі.

Аршин підборний — на аршин (відповідає 0,71 метра) міряли крам при продажу. Підборний, значить фальшивий, коротший від установленого зразка. Такий зразок десь виставляли на доступному місці. Хоч у продавця аршин, як і інші міри (гирі, кухлі, відра та ін.), мусив мати офіційне клеймо, уніфікація їх була важкою справою.

Перекупки — ті, хто перепродували закуплені в інших товари. Становили досить значний процент професійних ярмаркових торговців.

Шмаровоз — у первісному значенні: той, хто підмазує (шмарує) коломаззю колеса возів. Осі і втулки коліс робили з самого дерева, тому змазувати доводилося часто. Шмаровозами називали також візників, їздових. На ярмарках вони розвозили за плату товари.

Міняйло — той, хто займається розміном грошей. У давні часи існував значний різнобій у грошових одиницях, єдиної твердо встановленої грошової системи не було. Міняйло на ярмарку був обов'язковою і вельми помітною фігурою. Він виконував роль банку, міняючи за певну винагороду гроші на монету, потрібну для розрахунку, займався також іншими фінансовими операціями.

...ті, що фіги-миги возять — фіги-миги — бакалія, ласощі, витребеньки.

У словничку до третього видання “Енеїди” (1809) Іван Котляревський зазначив: “Фиги-миги — называется всякая греческая бакалея”. Люди з такими товарами мандрували на возі по селах та містах, продавали їх, а то й міняли на різну сільськогосподарську продукцію. Предметом продажу та обміну служили також лубочні картинки, книжки, цукерки тощо. Цих людей теж звали міняйлами. Міняйло Іцко введений у повісті Івана франка “Воа constrictor”. Про міняйлів писав Микола Некрасов у поемах “Коробейники” та “Дідусь

Яків”.

Що в боклагах гарячий носять — збитенщики. Збитень готували так: розводили на воді або слабкому пиві мед, рідше патоку, додавали різні прянощі — лавровий лист, перець, гвоздику, імбир та ін. і кип'ятили. Пили його гарячим.

79. Гайдамака у первісному значенні: лайливе слово, означало “розбишака”, “волоцюга”. На українських землях, які входили до складу Польщі, у XVIII ст. так звали учасників народно-визвольної боротьби проти шляхти, в тому числі учасників найбільшого гайдамацького повстання Коліївщини у 1768 р. під проводом Максима Залізняка та Івана Гонта. Назва так і лишилася за ними, стала загальноновживаною. Одночасно йшло переосмислення цього поняття, вживання його в позитивному значенні. Вирішальну роль у цьому відіграли твори Тараса Шевченка: “За святую правду-волю Розбійник не стане” (“Холодний Яр”).

Коновал — ветеринар.

Кушнір — той, хто вичиняє смушки, хутро із шкіри.

Шаповал — той, хто виготовляє, валяє шерсть, войлок.

За що терплять пекельні муки всі паливоди і злодії — ясно. Інша справа з представниками різних професій у заключних чотирьох рядках строфи, їхній гріх полягає у тому, що вони ігнорують заповідь “не убий” (різники), завдають болю тваринам (коновали, ковалі, які кують, таврують коней, взагалі мають справу з вогнем, що містить у собі магічну, чудодійну силу), виготовляють різні вироби з шкіри та шерсті забитих тварин (кушніри, ткачі, шаповали).

Недоброго, негуманного в усі часи не бракує. Так побудоване людське життя. Однак народна мораль не виправдовує, не називає добром жорстокість навіть неминучу, навіть спрямовану на благо людей. Особливо найбільшу жорстокість — насильне позбавлення життя іншої живої істоти. Схвалювати вбивство, самому похвалитися ним, навіть коли йдеться про вбивство в бою лютого ворога або коли мова йде про тварину, годовану на пожиток людям, не годиться. Нар: Дай боже на пожиток! (Як колять кабана. Один дурень сказав “Боже поможи”, так сміялись з його, поки й вмер — не забули. — Номис. — С. 7).

80. Шляхта — дворяни.

Міщани — міські жителі: торговці, ремісники та ін.

Були і панські, і казенні — за кріпосного права селяни ділилися на панських, що були власністю того чи іншого поміщика, і казенних, що були власністю держави, або, інакше кажучи, царського двору. Строфа наголошує на тому, що пекло розраховано на грішників усіх станів. Комічно обігрується догмат церкви “Перед богом усі рівні”. Пекло, як і всесвіт, поділено на дві ворожі, взаємовідштовхуючі частини: “невірні і християни”. Далі такий антонімічний поділ (тьма і світло, бог і сатана, добро і зло, верх і низ) фігурує не тільки в релігійному та соціальному аспектах, а й у зниженому, бурлескно-побутовому плані, в різноманітних, калейдоскопічне несподіваних поворотах.

81. У XVIII ст. відірване від живого життя, схоластичне віршування досягло просто незвичайних розмірів. Редакція журналу “Киевская старина”, публікуючи у 80-х роках XIX ст. один із зразків такого віршування — “Панегірик Кочубеям”, — справедливо зазначала: “Віршописання — хвороба наших предків XVIII ст. На нього витрачали багато часу в школах, до нього вдавалися з найнікчемніших приводів і не було, певне, більш-менш грамотної і скільки-небудь незайнятої людини, яка б не займалася цією справою. Поезії у подібних творах не знайдете ніякої, пустота змісту, штучність побудови, важка форма, вбивчий силаб — такі їх прикметні риси. З неприємним почуттям берешся за подібні рукописи і з досадою кидаєш їх після кількох хвилин читання” (К. с. — 1887. — Кн. 6 — 7. — С. 495). Тільки в народній творчості, деяких сатиричних, різдвяних та великодних віршах мандрованих дяків пробивалася свіжа і здорова течія, яка оплодотворила “Енеїду” — перший твір нової української літератури.

82. Мацапура — гидка, неприємна на вигляд людина. Це слово і зараз живе в народній розмовній мові. Вважають, що воно пішло від прізвища розбійника Павла Мацапури, який жив на Чернігівщині у першій половині XVIII ст. Про нього відомий документ — розпорядження Ніжинської полкової канцелярії 1740 р. (див.: К. с. — 1901. — Кн. 1. — С. 5 другої пагінації).

Розпинали на бику — бик — старовинне знаряддя тортур (аналогічне російській “кобыле”), дошка з вирізами для шиї і рук, яку на час покарання надівали на засудженого.

І восьму заповідь забувши — восьма з біблійних Мойсеевих заповідей — “Не украдь”. Строфа ця додана І. Котляревським до підготовленого ним самим видання “Енеїди” (1809). Вона спрямована проти першого видавця “Енеїди” Парпури Максима Йосиповича (1763 — 1828), який, скориставшись одним із списків “Енеїди”, видав перші три частини поеми без відома і згоди автора. І. Котляревський лишився невдоволеним виданням.

83. В другім зовсім сих каравані — караван — тут у значенні: рухомий ряд, низка людей.

85. Пустомолки — іронічно переосмислене слово “богомолки”.

86. Мандрьохи, хльорки і діптянки — зневажливі прізвиська жінок легкої поведінки; їх перелік подається по низхідній. Мандрьоха — одружена жінка, яка залишила сім'ю і пішла блукати по людях. Так називали й тих, які з незаконно народженою дитиною йшли з рідної домівки (“Катерина”, “Наймичка” Т. Шевченка). Мандрьоха не завжди була пропашою жінкою, повією. Часто, зійшовши з дому, вона наймалася десь у чужих людей і жила самотійно. Таке явище було викликане тим, що жінка була в повній залежності від чоловіка і не мала права розірвати шлюб. У “Кайдашевій сім'ї” І. Нечуя-Левицького молодиця Мелашка, не витримавши знущань свекрухи, рушає з односельцями перед Великоднем до Києва, тут відстає від своїх і йде в найми. Таким чином Мелашка опиняється у становищі мандрьохи, хоч письменник і не вживає цього слова. Тільки через рік чоловік (Лаврін)

знайшов Мелашку і вмовив повернутися додому.

88. Куделя — приготовлені для пряжі шерсть, льон або коноплі низького гатунку.

89. Манія — сурик, червона фарба. Вживається також у значенні “проява”, “привид”, “злий дух”. І. Франко до записаного в рідному селі Нагуевичі виразу “Манія якась мене сі вчепила” дає пояснення: “Вірять в існування якогось демона Манії, що чіпаєся людей і осліплює їх, мішає їх розум”. Інший вираз “Ти, манійо якась!” — пояснює І. Франко, — “прикладається до гарної жінки, що баламутить чоловіка” (Франко. Приповідки. — Т. 2. — С. 377).

91. Це “відьомська” строфа. Віра в чари, в магічну силу ворожіння, чаклування з прадавніх часів займала значне місце в житті народу. Недарма в жіночому колі пекла ворожкам відведена ціла строфа (тоді як “ворожбитам і чародіям” у чоловічому колі присвячено один рядок — III, 79). Чари, спрямоване проти інших чаклунство засуджувалося дуже суворо. Були непоодинокі випадки самосуду та різних способів виявлення “відьом” (пригадаймо “Конотопську відьму” Г. Квітки-Основ'яненка, “Відьму” М. Коцюбинського). Нар.: Ворожка з бісом накладає. Хто ворожить, той душею наложить (Номис. — С. 4).

Відьом же тут колесували — колесування — справді пекельний спосіб кари, відомий ще з часів Римської імперії. На колесі карали батогами, бичами, також на смерть. У середні віки до колесування вдавалися в ряді країн Західної Європи, в Росії — з XVII ст., особливо часто за царювання Петра I (страсти стрільців). Колесування було узаконене в затвердженому Петром I військовому артикулі (статуті).

На припічках щоб не орали — про жінок, які жили тільки з ворожіння, говорили: “Вона на припічку оре”. Слід давньої, праязичницької віри в магічну силу вогню: ворожать біля печі, на припічку.

Не їздили б на упирях — див. коментар: II, 59,

93. Були в свитках, були в охвотах — охвота — старовинний верхній жіночий одяг, подібний до свитки. Одначе свита, сіряк, серм'яга — одяг простолюду (звідси сірома — біднота, голота), а офота — жінок з більш заможних верств населення.

Дульети — жіноче плаття з м'якої шовкової тканини; святкове парадне вбрання вищих станів, дворянок, аристократок.

Капот — жіночий хатній одяг вільного крою; халат.

А тепер ще раз оглянемося на пекло (строфи 68 — 93-тя). Звернімо увагу, що грішники розміщені за певною системою, так би мовити, за значимістю вчинених гріхів. Строфи, присвячені неправедним вчинкам соціально-громадського характеру, чергуються зі строфами, де йдеться про неправедні приватні, особисті, сімейні вчинки. Суворой послідовності немає, але тенденція проступає виразно. Маємо два паралельні ряди грішників. Перший — соціальний:

“панів там мордували”, за ними йдуть “всі старшини без розбору”, “судді, підсудки, писарі”, попи і т. д., аж до “купчиків проворних”, міняйл і шинкарів.

Другий ряд — приватно-сімейний, грішники, що порушують вимоги народної моралі: самовбивці, розпусники, брехуни, п'яниці, ворожити і т. д. Ранжир послідовно витриманий — від найбільших грішників до дедалі менших.

В пеклі Котляревського, так само, як і в змальованому далі раю, діє народний моральний кодекс, тому тут немає покараних за гріхи власне проти церкви та православ'я як державної релігії. Тимчасом Карний кодекс Російської імперії відкривався статтями, які передбачали сувору кару за злочини супроти релігії. Найважливіший злочин — богохульство, за ним — образа святині, зрив богослужіння, ересь, відступництво, святотатство, лжеприсяга і т. д. Всього цього немає в І. Котляревського.

94.3 пекла Еней з Сівіллою попадають в чистилище, де душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю, або, згідно з іншими релігійними уявленнями, де зважують їхні добрі й благі, праведні й грішні земні діла, щоб відправити у рай чи в пекло.

95. Як між гадюки чорний уж — чорний уж — під такою назвою автор, мабуть, мав на увазі або поширений і зараз у степовій зоні України вуж водяний (*Natrix tessellata*), який, на відміну від звичайного вужа, часто на тім'ї має чорну пляму, або неотруйну вужеподібну змію мідянку (*Coronella austriaca*), що теж водиться на Україні і через подібний колір шкіри дуже схожа на чорну гадюку.

97. Статут, Литовський статут — кодекс законів Великого князівства Литовського, до складу якого з XIV — до другої половини XVI ст. входили українські землі. “Статут” мав три редакції (1529, 1566, 1588), кожна з яких збільшувала привілеї панства, шляхти і урізувала права селянства. На Україні Литовський статут діяв і за часів Речі Посполитої, і після приєднання Лівобережної, потім Правобережної України до Росії. За царювання Катерини II на українські землі було поширене загальноросійське законодавство. Однак на практиці Литовський статут діяв до 1840 р. Недарма І. Котляревський пише “наш Статут”. Окремі положення Статуту (про “межеві суди”) залишалися в силі на землях історичної Гетьманщини — Чернігівщині і Полтавщині — до 1917 р.

І толковав якихсь монадів — монада (від грец. одиниця) — найпростіша неподільна єдність, самосуца духовна субстанція, яка лежить в основі Всесвіту, будь-якого буття. Поняття монади є основним у філософській системі німецького вченого Лейбніца (1646 — 1716), викладеної у його “Монадології”, “філософському лексиконі” та інших працях. Філософські ідеї Лейбніца були відомі на Україні.

98. Що з гудзиками за мундир — з часів Петра I чиновники різних цивільних відомств, в тому числі юристи, носили встановлену форму одягу — мундир. Тому одержати мундир судді, наприклад, значило бути затвердженим на урядовій посаді згідно з “Табелем про ранги”. На Україні кінця XVIII ст. доживали віку старі судові установи та посади, пов'язані з полковим устроєм і давніми традиціями самоврядування. За умов витіснення старих судових інституцій і впровадження централізованої судової системи одержати мундир для

юриста — значило увійти в нові штати.

Ланцет — хірургічний ніж, гострий з обох боків.

Спермацет — витоплене з мозку кита-кашалота сало, відповідним чином препароване. В медицині застосовується для лікування виразок на шкірі.

99. Фертик — вертун, фронт (ферг — стара назва літери Ф — в боки взялася).

100. Це строфа про дворову челядь при панських маєтках, яка заслужено мала в народі лиху славу осередка розбещеності, моральної зіпсованості.

Скорород — слуга, що біг перед панським екіпажем, звільняючи йому дорогу; також гінець, посильний.

І як з кишень платки тягли — в народному побуті хустка мала важливе ритуальне значення (див. також коментар: I, 33). Дівчина дарувала вишиту власноручно хустку тому, кого покохає. Отже, викрадення хустки — не просто жарт, а образа дівочої честі, посягання на її добре ім'я.

101. Які ж дівок охочі бить — йдеться про жінок, які мали служанок, наймичок. Серед них рукоприкладство, знущання з дівчат-кріпачок було звичайним явищем. Пригадаймо повість Марка Вовчка “Інститутка”.

104. Закурім — загуляймо.

107. Простонародна, мужицька строфа. В усій “Енеїді” не зустрінемо строфи, до якої б так пасувала ця назва. Суцільний перелік характерних для народного середовища імен, причому більшість — у знижено-зменшувальній формі (не Терентій, а Терешко, не Федір — Федько, не Захар — Харько і т. д.). У добу феодалізму в стосунках між вищими і нижчими станами, а то й у самому простонародному середовищі такі форми імен сприймалися як нормальне явище. Але як випрямляється “сірісінький сіряк” протягом строфи! Перші п'ять рядків (половина строфи) — підкреслено вахлацькі імена, і тільки в п'ятому рядку якимось непомітно, на останньому, — перехід до повних, без знижено-зменшувальних суфіксів, імен (після Стецька, Ониська — Опанас). Дальші два рядки — повні, “за паспортом”, імена. А заключний рядок зроблено ще на вищому рівні — тут не тільки ім'я, а й прізвище. В давні часи на Україні по-батькові не було звичаю називати. Часто про батька і взагалі про рід, походження говорило прізвище (Петренко — син Петра, Мірошніченко — син мірошника тощо). За іменами стоїть головне, що несла епоха занепаду феодалізму посполитим, сіромі, — емансипація особи, зрівняння селянина з іншими станами.

Тут був Вернигора Мусій — за свідченням сучасників І. Котляревського, житель Полтави, швець, що потонув у Ворсклі.

109. Сивиллі се не показалось — тут у значенні: не сподобалось.

Пахолок — хлопчина.

111. Баба бридка, криворота — перед палацом бога підземного царства Плутона стояла на варті фурія, богиня прокляття, помсти і карі Тезіфона. Вона з наказу судді підземного царства Еака мучила

всіх грішників, які не спокутували на землі своїх гріхів. Тезіфону уявляли страшною бабою, оповитою гадюками, на голові в неї замість волосся теж клубочилися гадюки. Коли Еней прибуде в латинську землю, Тезіфона з намови Юнони вселить у серце цариці Амати і рутульського царя Турна ненависть до Енея, що прискорить війну між троянцями й ругульцями.

Клепало, або калатало, стукачка — дерев'яний молоток, яким нічний сторож стукає в дощечку, щоб показати свою присутність.

112. Ремнями драла, мов биків — певне, тут треба розуміти: біла їх ремнями (ремінними батогами), як биків.

113. Що в пеклі є суддя Еак — герой старогрецьких міфів, син Зевса, Еак правив островом Егіна. Прославився праведним життям та справедливістю, за що після смерті був призначений богами суддею у підземному царстві.

115. Ні гич — нічого; гариль — маленька порошиночка. Нар.: А не гаріля. Ні цури, ні пилінки (Номис. — С. 39).

Цвяховані стіни — стіни, оббиті гвіздками для міцності й для краси.

Шумиха — сухозлотиця, фальшива позолота.

117. Тютюнкova горілка — настояна на тютюні, через те від неї швидше п'яніють.

Настояною на бодян — бодян — ароматична вічнозелена рослина.

Під челюстями запікану - челюсті — вихід хатньої печі у вигляді арки між припічком і внутрішньою частиною печі. До челюстей зручно досягти рукою, тут можна щось розігрівати, смажити та ін.

І з ганусом, і до калгану — ганусівка — наливка, настояна на анісі (ганусі), трав'янистій ефіроносній рослині. Калганівка — настояна на калгані, корінь якого також використовують для лікування шлункових хвороб.

Шафран, шапран (Сосус) — у давнину особливо цінна привозна спеція. Має надзвичайно сильний пряний запах, настоякам надає оранжево-червоного кольору.

118. Перелік ласощів, які споживають праведники в раю, починається видами печива, яке звичайно продавали на ярмарках.

Сластьони - пряжені на маслі або олії млинці з пшеничного борошна. Г. Квітка-Основ'яненко в “Салдацькому патреті” в жартівливо-утрированому тоні малює “сластьонницю з грубкою” у ярмарковому ряду: “...Тільки спитай, на скільки тобі треба сластьоних, так живо підніме пелену та й зніме стару онучу [слово “онуча” тут ужите в первісному значенні — кусок тканини, ганчірка), що нею горщик з тістом накритий, щоб, знаєте, тісто на холоді не простивало, і затим під пеленою у себе держить; от пальці послине, щоб тісто не приставало, то й вщипне тіста, та на сковороду ув олію — аж шкварчить! — та зараз і пряжеть, і подає, а вже на олію не скупиться, бо так з пальців і тече, тільки, знай, обсмоктує” (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. — К., 1978. — Т. 1.- С. 30).

Стовпці — печиво з гречаного борошна на олії, що формою своєю нагадує перевернутий стаканчик з вузьким денцем, усічений конус.

Готувалося в особливих формочках-стаканчиках.

З кав'яром буханці — спосіб приготування: “Відварюють яловичину з сіллю, а тим часом вчиняють житні з гречаною мукою млинці, і це подається разом. Буханці нічим не масть” (Маркевич. — С. 150- — 15)). Цей спосіб описаний у 50-х роках ХІХ ст. Неясно, чому страва називається “з кав'яром”. У одинадцятитомному тлумачному “Словнику української мови” слово “кав'яр” зафіксовано в значенні “ікра”. Можливо, щось пропущене в описі Маркевича. Ікрою, або кав'яром (зараз застаріле), називають також страву з дрібно посічених овочів, грибів. Можливо, яловичину поливали якимось соусом, приправою.

Рогіз (Turpha) - трав'яниста багаторічна рослина. У молодого рогозу їдять соковиту нижню частину обчищеного стебла.

Паслін (Solanum) — трав'яниста рослина, яка особливо часто зустрічається на пустирях.

Козельці — трав'яниста рослина, яка росте на облогових і цілинних землях. З молодих рослин обчищають і їдять солодкий корінь.

Терен і глід — ягоди.

119. Палаш - холодна зброя; прямий, довгий, гострий з обох боків (з тильного боку до половини) клинок. Був на озброєнні російської армії з початку ХVІІІ ст. до 70-х років ХІХ ст.

122. У цій строфі названі всі, хто не заслужив раю, кому там не місце. У ній наочно представлена ієрархія державних інституцій, класів, що стояли над народом. Бракує тільки вершини піраміди -- імператора. Державна бюрократія (“чиновні”) - - землевласники і промисловці (“грошей скрині повні”), купецтво (“в яких товстий живіт”), вчені (“що з книгами в руках”), армія (але не вся, а “рицарі” — офіцерський корпус, генералітет- до того ж поставлені в один ряд з “розбишаками”). І нарешті основа піраміди — духовенство.

Не ті се, що кричать: “і паки” — слово паки (староруське — знову, ще) було частовживаним у православному богослужінні. Стало загальною кличкою, якою дражнили православне духовенство, обігрувалося в народних пародіях на попів та молитви.

Не ті, що в золотих шапках — золоті шапки — мітри, які носили високопоставлені представники церковної ієрархії, починаючи від єпископа.

Кому немає місця в раю, той мусить бути в пеклі. Отже, всі згадані в коментованій строфі — там. І розташування церковного кліру в строфі — нижче духовенство всупереч ієрархії стоїть над вищим — має свою фольклорну основу. В фольклорі європейських народів, зокрема німецькому, відоме оповідання про монаха в пеклі, який стоїть у вогняному котлі на голові єпископа і завдяки цьому терпить менші муки. Іван Франко подав українську паралель до цього оповідання, записану ним в рідному селі Нагуевичах: “Селянин по смерті стрічає свого священика в пеклі. “Єгомость, а ви що тут робите?” — запитав він. “Мовчи, дурню! — відповів піп. — Я тут на біскуповій голові стою” (Франко І. Збір. творів: У 50 т. — К., 1983. — Т. 39. — С. 70).

123. Навіжені — тут у значенні: юродиві, божі люди.

Біг дасть — так відмовляли старцеві у милостині.

124. А послі вбгались і в оклад — оклад — грошовий податок на людей з непривілейованих станів, які мали нерухому власність. Вбгалися в оклад тут у значенні: вийшли в люди.

Се що проценту не лупили — не брали процента за позичені гроші.

125. Бувають військові, значкові, І сотники, і бунчукові — перелічуються звання, які надавалися українській старшині за полкового устрою.

Військовий товариш — звання, які у XVIII ст. гетьман присвоював козакам за заслуги на війні (дорівнювало сотникові).

Значковий товариш — козацьке звання, надавалося, починаючи з другої половини XVII ст. Значкові вважалися охоронцями полкового прапора та сотенних хоругв. Пізніше це звання надавалося синам полкової старшини.

Бунчуковий товариш — помічник генерального бунчужного, який на війні беріг і захищав бунчук — військову регалію гетьмана. Бунчукові товариші становили верхівку української старшини, були підлеглі тільки самому гетьманові.

Тут люде всякого завіту — завіг — тут у значенні: звичай, успадкований з давніх часів.

126. “Він божої. — сказала. — крові” — предок Анхіза, родоначальник троянців Дардан, був сином громовержця Юпітера.

128. Побіг старий не просто — боком — Анхіза, за те, що похвалився інтимним зв'язком з богинею Венерою, розгніваний Юпітер ударив громом, після чого той став кульгати на одну ногу.

129. Не смів мертвця поціловати — зразок тонкої і вірної передачі І. Котляревським усіх нюансів народної психології. В українських народних звичаях і віруваннях покійні батьки вороже настроєні до своїх живих дітей. Вони переслідують і намагаються згубити свою дитину, що попадає між мертвих, особливо ту, що дуже побивається за ними. Відомі народні легенди про мерця-матір, яка ганяється за дочкою, щоб розірвати її; дочка, втікаючи, скидає частинами свій одяг і поки мрець рве його на шматочки, встигає сховатися в домівці. Інколи дочку від матері рятує покійна хрещена. Відома легенда про мерця-парубка, який переслідує дівчину, що дуже побивалася за ним. В цих легендах відбилися засади народного світогляду, спрямовані на збереження і примноження людського роду. Живий про живе дбає.

131. Вечорниці — див. коментар: III, 8.

Ворон — гра з циклу весняних вуличних ігор для дівчат. У фольклорі світло, вогонь — життя, рух; темрява, морок — смерть, тому чорний ворон символізує горе, смерть.

Весільних пісеньок співали — вихід дівчини на вечорниці означає, що вже почалося її дівування і вона може виходити заміж.

Співали тут і колядок — різдвяні свята — найліпша пора для вечорниць і досвіток. Різдвяні обряди переплітаються з іграми та розвагами молоді на вечорницях (наприклад, вечорниці в перший день

різдва в п'єсі Тараса Шевченка “Назар Стодоля” та в повісті Миколи Гоголя “Ніч перед різдвом”). Треба розрізняти колядки і коляди. Колядки мають обов'язково тільки світський зміст, коляди присвячені духовно-релігійним темам (“Ой сів Христос вечеряти” та ін.). Тому в пеклі співали саме колядки, а ні в якому разі не коляди.

Палили клоччя, ворожили — клоччя — грубе волокно, одержане як відхід під час обробки волокон конопель або льону. Непридатне для прядива волокно знаходило всіляке застосування в побуті, в тому числі й ворожінні. Це відбилося в казках, легендах, переказах.

По спині лещатами били — лещата — дві зв'язані палиці, між якими затискується якийсь предмет.

Лещатами називають лозини, з яких плететься тин. Ймовірно, саме в такому значенні це слово вжите в “Енеїді”. Можливо, йдеться про різновид гри в “джгута”, коли одному закривають очі і б'ють по закладеній на спину руці (долонею, джгутотом, лозиною з тину і под.; див. коментар: I, 37).

132. Джерегелі — коси, дрібно заплетені й викладені вінком на голові.

Вегері — танець, ніби угорського походження. Скакати вегері — танцювати навприсідки; У “Словнику” П. Білецького-Носенка зазначено: вегері — те саме, що й танець гайдук (див. коментар: I, 30) (Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966. — С. 92).

Тісна баба — дитяча, молодіжна гра; дві кількісно рівні групи сідають на лавці і починають тиснути одна на другу. Витісна група вважається переможеною.

У хатніх вікон підслухали — в день святого Андрія (30 листопада за ст. ст.) або перший день різдва дівчата гадали, чи вийдуть цього року заміж. Один із способів: увечері дівчина йде підслухувати під сусідські вікна. Як почує, що хтось комусь у хаті скаже: “Іди!” — то вийде, а коли почує слова, зміст яких зводиться до “сиди на місці!”, — то не вийде.

Ходили в північ по пусткам — у народній творчості відомо немало легенд про страшні, закляті місця, які людям слід обминати, — пустки (див. коментар: III, 27). Ці місця пов'язані з діями “нечистої сили”: чортів, відьом, з якоюсь страшною подією, убивством. Слухання таких історій справляє особливе враження у відповідній ситуації. Вечорниці в довгі осінні та зимові ночі були найкращим місцем для слухання всіх тих страшних історій в душі гоголівського “Вія” чи “Мертвецького великодня” Г. Квітки-Основ'яненка. Улюблений час “нечистої сили” — з півночі до третіх півнів. Знаходилися сміливці, що зголошувалися сходити опівночі на страшне чи то закляте місце, билися об заклад. Інші, бувало, чинили перешкоди, страхали сміливців. У другому акті п'єси Т. Шевченка “Назар Стодоля” (дія відбувається у XVII ст.) зображені вечорниці. Серед інших епізодів зустрічаємо тут і ходіння “в північ по пусткам”. Ключниця сотника Хоми Кичатого, козир-дівка Стеха похваляється сходити в стару корчму за селом, яку “ї днем люди хрестячись обходять, а вночі ніхто не посміє”. Складається умова за всіма правилами: Стеха, коли не дотримає слова, ставить “піввідра

слив'янки, три куски сала і паляницю”, друга сторона — “музикантів на всю”, тобто на весь вечір. Щоб повірили, Стеха мусить принести цеглинку, або кахлю з груби, або що хоче, тільки з корчми.

До свічки ложечки палили — мабуть, йдеться про звичай топити віск у черепку, ложці. Розтоплений віск виливають на воду. Якщо, охолонувши, він нагадуватиме весільний вінець, то дівчина скоро вийде заміж.

Або жмурились по куткам — гра в піжмурки: всі ховаються, один шукає.

134. Ухо прехихе — невживане зараз, означає гостроту і жвавність. (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 500).

Хвистка, порскенька — швидка, дуже жвава.

136. Які на Костянтина рвала — за народними віруваннями, трави, які мають чудодійну, цілющу силу; їх слід рвати в Костянтинів день (21 травня за ст. ст.).

І те гніздо, що ремез клав — ремез своє мистецьки зроблене гніздо-кошіль підвішує на очереті або на дереві над водою. Воно фігурувало в народних обрядах, ворожіннях. Ремезовим гніздом підкурювали хворих, у деяких місцевостях і худобу, бджіл, риболовні снасті. Бувало, гніздо ремеза тримали в хаті як талісман.

Васильки — народна назва шавлії гайової (*Salvia nemorosa*) та близьких до неї видів (волошок, щиріці). Васильки входять постійним мотивом до українського національного орнаменту. Настій з василькових квітів здавна використовуються в народній медицині.

Папороть (*Polypodiophyta*) — збірна назва дуже численного виду трав. Деякі папороті застосовуються в народній медицині.

Шавлія (*Salvia*) — поширена на Україні трава з великими пахучими квітами. Деякі її види використовуються в народній медицині.

Петрів батіг, цикорій (*Cichorium intybus*) — трава з довгими стеблами і потовщеним коренем. Має лікувальні властивості, з кореня цикорію і зараз добувають лікувальні препарати. Згідно з легендою, цією травою апостол Петро відганяв дітей, які знущалися з Ісуса Христа, коли той піднімався з хрестом на Голгофу, звідки й походить народна назва.

Конвалія (*Convallaria*) — багаторічна трав'яниста рослина. Настій з квіток конвалії здавна застосовується як ліки при серцевих хворобах. На Україні росте один вид — конвалія травнева.

Любисток (*Levisticum*) — ароматна трав'яниста рослина. Корінь і листя використовуються в народній медицині.

Просерень (*Scilla*) — підсніжник, пролісок.

Чебрець (*Thymus*) — степова трава з повзучими стеблами, цвіте дрібними лілувато-рожевими, інколи білими квітами, має лікувальні властивості.

І все се налила водою Погожею, непочатою — зілля для зцілення від хвороб, для ворожіння треба було варити у свіжій воді з криниці, з якої в той день ще ніхто її не брав. Ставили зілля на вогонь з відповідними ритуальними замовляннями.

139. Покіль не будуть ціловати Ноги чиеїсь постола — віщій голос заглядає далеко вперед у грядущі віки. Заснована Енеєм Римська держава стоятиме до того часу, поки язичество не впаде під натиском нової релігії — християнства — і на її місці виникне Священна Римська імперія під зверхністю папи. Гумористичне обігрується відомий вираз: “Цілувати пантофлю папи”.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1. Зразок жартівливої словесної гри, так званої “тарабарщини”, її можна розшифрувати приблизно так:

Як три дні без борщу посидиш,
Почне за серце тормошити,
І підтягне живіт до спини,
І в кендюсі забуркотить.
Коли ж що за язик напхаєш,
Живіт як слід натеребиш,
Утроба весело заграє;
Об землю лихом добре вдариш,
Вчорашній голод не згадаєш,
Тоді тобі сам чорт не брат.
Та що там теревені править,
Байки не кормлять солов'я.
Ось ну калиткою трусни,
Брязкалом душу звесели,
Добудь з калитки п'ятака.
Коли п'ятак у руку сунеш,
То, може, новину почувеш:
Куди човни по морю править,
Які Юнона сільця ставить
І як її перехитрить.

Словесна гра тут побудована на довільній перестановці складових частин слова і членів речення: підмет — на місце присудка, додаток — на місце підмета і т. д. За такою “тарабарщиною” — добре знання і чуття рідної мови, її гнучкості, невичерпних словотворчих можливостей. Сівілла, якій належать ці слова, — звичайна сільська баба, і Котляревський, укладаючи “тарабарщину”, виходив з її рівня. Тільки один, останній, рядок взятий явно з другого лексикону — мандрованих дяків: “І як Еней замінервить”. Мінерва — богиня мудрості в стародавніх римлян. Перед нами словесна еквілібристика, розрахована на те, щоб приголомшити, збити з толку співрозмовника у відповідальний момент розрахунку. Щоб розщедрити Енея, Сівілла обіцяє ще стати йому в пригоді — навчити, яким шляхом плисти, щоб щасливо досягти мети, розповісти, які каверзи готує йому Юнона і як їх уникнути. Еней замість запрошеного п'ятака дає старій “шагів з дванадцять” (шість копійок, шаг — півкопійки). Хитра баба, тут же забувши обіцянки, “ізслизла, мов лихий злизав”. Інтригуюча і малозрозуміла тарабарщина вигідна ще й тому, що може тлумачитись і сьак, і так, тим самим полегшуючи обман. Вигідно купити чи продати,

надміру розхваливши товар, заінтригувати продавця чи покупця — звичайна річ. Ось зразок подібної словесної гри з українського фольклору: “Добривечір, кумо! Чи не телячила моїх бачок?” — “Телячила, телячила! Під моїм ночом стогували, мої брехи засобачили, так вони задрали лози та й побігли в хвости”. “Добрий вечір, кумо! Чи не бачила моїх телят?” — “Бачила, бачила! Під моїм стогом ночували, мої собаки забрехали, так вони задрали хвости та й побігли в лози” (Н о м и с. — С. 253).

5. Дати швабу — дати прочуханки, покарати.

7. Нар.: Налякав міх, то й торби страшно (Номис. — С. 112).

8. Меньки, миньки, минь — прісноводна риба.

9. Заклятий острів перед нами — йдеться про міфічний острів Ея, згадуваний у десятій пісні “Одіссеї” Гомера, а потім — у “Енеїді” Вергілія. На острові жила чарівниця Цірцея, або Кіркея. Коли до неї потрапив під час блукань по морю Одиссей, Цірцея перетворила частину його супутників у свиней і на вмовляння хитромудрого царя Ітаки вернути їм людську подобу запропонувала Одиссеєві залишитися на острові і розділити її любов. Той мусив прийняти пропозицію Цірцеї, попросивши чарівницю поклястися, що вона не зробить йому нічого поганого і поверне супутникам людську подобу. Через рік Одиссей умовив Цірцею відпустити його разом з товаришами, і вони попливли далі.

10. У 10 — 14-й строфах цікавий з історико-етнографічного боку погляд на риси національного характеру ближчих і дальших сусідів українців, переважно як він відбився в українському фольклорі. Починається з гумористичної, з гірким присмаком самохарактеристики українця, потім ідуть поляки, росіяни, прусаки (німці), австрійці, італійці, французи і т. д.

По нашому хахлацьку строю — українських козаків за довгі чуби на голові — оселедці — прозвали “хохлами” (прозвище, певне, з’явилося десь у XVII ст.). Потім воно поширилося на всіх українців.

Бровар — пивовар.

Бовкун — упряжка з одного вола. Бовкун — ознака бідняцького господарства.

11. І “не позвалям” там забуде — тобто право вето. Польська шляхта на державних сеймах мала право відхилити проект будь-якого законодавчого акту вигуком “не позвалям!”. В останній період існування феодально-шляхетської Польщі як самостійної держави (період загострення боротьби між великими магнатами і шляхтою та ослаблення влади короля) право вето майже паралізувало діяльність вищих державних інституцій. Агапій Шамрай у статті “Проблема реалізму в “Енеїді” І. П. Котляревського” висловив слушний здогад, що тут Котляревський “натякає і на причини, що призвели до розрухи сильну колись державу. Котляревський згадує в зв’язку з цими подіями і роль українських народних мас у боротьбі проти панської Польщі у XVIII ст., двічі називаючи славного ватажка селянського повстання Максима Залізняка” (Котляревський І.П. Повне збір. творів: У 2 т. — К., 1952. — Т. 1. — С. 41).

Чуйка — у поляків верхній чоловічий одяг, шинель.

Жупан — у поляків відомий з дуже давніх часів верхній чоловічий одяг, щось близьке до сучасного піджака. Знали жупан і на Україні, як верхній чоловічий одяг заможніших верств, аналогічний сучасному пальтові.

Москаль — бодай би не козою Замекекав з бородою — москаль — тут: росіянин. Так десь у XVII ст. прозвали українці російських стрільців ніби за прийняті в них гострі бороди.

А прус хвостом не завилляв — солдати пруської армії носили перуку із заплетеними назад кісками — мов хвостик. Характеристика Пруссії — опори феодальної реакції і мілітаризму в Європі — просто надивовижу глибока та історично конкретна. І. Котляревський був очевидцем запобігливої політики переможеної Наполеоном Пруссії. Коли писалися ці рядки “Енеїди”, пруський король і юнкерство були слухняними слугами французького імператора, дещо пізніше (у 1812) брали участь у війні з Росією; після поразки у цій війні приєдналися до антифранцузької коаліції, потім — до реакційного Священного союзу, спрямованого на збереження абсолютистських режимів у Європі.

Дойда, Чухрай — тут у значенні: клички мисливських псів, хортів.

12. Цесарці — австрійці, піддані цісаря Австрійської імперії. Після того як у кінці XVIII ст. припинила самостійне державне існування Польща, до Австрійської імперії відійшла частина українських земель. Характеристика австрійців Котляревським, так само як і пруссів, то, власне, характеристика армії, а не строкатого за національним складом населення “клаптевої” імперії.

Цирцеї служать за гусар — гусари — легка кіннота в російській та ще деяких європейських арміях. Мали яскраву, розцяцьковану форму на угорський зразок, були своєрідним втіленням військових корпоративних доблестей.

Італієнець же маляр — захожі італійці на Україні і в Росії були звичайно музикантами, малярами, будівничими, взагалі людьми мистецтва. Цікаво порівняти зображення італійця в поемі “Енеїда” і у творі іншої доби й іншої літератури — романі класика німецької літератури Томаса Мана “Чарівна гора” (1924). Один з героїв роману — італієць Людовіко Сеттем бріні людина мистецтва, складна і суперечлива особистість. У даному разі нам важливо відзначити, що для головного героя “Чарівної гори” німця Ганса Касторпа його вчитель Сеттембріні — типовий італієць, у національному характері якого, з погляду іноземця, є щось від комедіанта. Сеттембріні наділений прозвищем Шарманщик, яке раз по раз з'являється протягом усього роману.

13. Так багато місця, як українцям (цілу строфу), в “Енеїді” приділено ще одній нації, яка в ту епоху була на авансцені світової історії, — французам. Тут бачимо не тільки іронію. Неприхильне ставлення до Великої французької революції (1789 — 1794) і наступних подій: воєн Директорії (1795 — 1799), приходу до влади Наполеона Бонапарта, потім безперервних наполеонівських воєн —

виражене в коментованій строфі ясно. Правда, в літературі про Котляревського були спроби довести, що він мав на увазі тільки післяреволюційний період французької історії, але легко переконатися, що дана строфа цього не підтверджує. На якого владика “лаяли” французи — добре відомо: на короля Людовіка XVI, що його змела з французького трону революційна хвиля і який згодом був гільйотинований. І все ж погляд Котляревського на французьку революцію можна правильно зрозуміти, тільки пам'ятаючи про його стійкі демократичні переконання, про численні факти зв'язків з близькими до декабристів колами. Він не міг не співчувати лозунгові французької революції “Свобода, рівність, братерство!”

Сі перевернуті в собаки — в українському фольклорі відома легенда про людей-песиголовців, що живуть у якомусь далекому краю і з'їдають кожного, хто до них потрапляє. Певне, ця легенда перейшла в фольклор з багатих на фантастичні елементи перекладних повістей, відомих у нас ще з часів Київської Русі. Так, аж до XVIII ст. включно мала велику популярність “Олександрія”. У поході на Індію воїни Олександра Македонського серед інших див зустрічають людей з собачими головами. В деяких варіантах легенди — цілий народ за гріхи перевернутий богом в песиголовців.

14. Голландці квакають в багні — оскільки Голландія розташована на низинах, типовою для неї була болотиста місцевість.

Чухонці лазять мурав'ями — в просторіччі чухонцями називали фіннів і взагалі племена карельського походження, які жили поблизу Петербурга.

Пізнаеш жиди там в свині — слово жид у ті часи та й значно пізніше не сприймалося як лайливе слово чи прозвище євреїв.

Гишпанець — іспанець.

16. Мовби Еней по пошті ллив — тобто їхав по поштовому тракту, де на кожній станції міняли коней (на перекладних), їхати на перекладних — найбільш швидкий у давні часи, до появи залізниць, спосіб сполучення. Крім сухопутного поштового сполучення, була також пошта річкова і морська (див. коментар: IV, 59).

17. Роменський тютюнець куриєв — місто Ромни (зараз Сумської області) здавна славилася своїм тютюном.

Шабас, шабаш — кінець; тут у значенні: кінець мандрям.

18. Троянці наші чуприндирі — чуприндирі — ті, що носили довгий чуб, оселедці. Були неодмінною прикметою запорізького козацтва. Зникли після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. разом з останніми представниками низового козацтва.

Ташоватись, ташуватись — розташовуватися, розміщатися.

19. Троянці прибули на призначене богами місце для заснування Риму в одну з областей Середньої Італії — Лацію, володіння царя Латина, сина бога поля Фавна і німфи Маріки (в Котляревського — Мерика).

Носили латані галанці — галанці — штани з голландського сукна, які звичайно носили слуги українського панства, зокрема козацьки; вузькі панталони (К.).

А в кітьки крашанками грали — йдеться про поширений звичай грати на Великдень у крашанки. Грали навбитки, тобто стукалися крашанками з гострого кінця. Той, чие яйце лишитья цілим, забирає надбите яйце партнера собі.

Гра навбитки — своєрідне мистецтво. Треба було вміти взяти яйце так, щоб удар прийшовся якраз по центру, де шкаралуцу найважче розбити, добре стиснути його в руці, але щоб не роздаввити, бити з рівною силою з того й другого боку — хто б'є по нерухомій крашанці, має більше шансів виграти. Багато важило уміння вибрати для гри яйце з міцною шкаралуцею. Бувало, йшли на хитрощі: робили з обох кінців яйця — гострого і тупого — непомітні проколи голкою, видували білок і жовток, а потім заливали всередину розтоплений віск. Таке яйце звалося воцанкою, його звичайне яйце розбити не могло. Тому грати воцанкою вважали недозволеним прийомом. А взагалі в такій грі в межах правил йшли на всілякі хитрощі, інколи найнесподіваніші.

В кітьки — варіація гри крашанками: котити по землі. Оскільки саме вона названа в Котляревського, є підстава вважати, що в ті часи була популярнішою від гри навбитки. Тут цей вислів вжито у значенні: хитрили один перед другим, щоб своє тільки показати і з рук не випустити, а — чуже забрати.

20. Фавн (у римлян) — бог лісів, полів і лук, покровитель стад і пастухів.

21. Дочка була зальотна птиця — тут у значенні: незвичайна, виняткових достоїнств.

В образі Лависі змальований народний ідеал дівчини. Першими названі найголовніші з народного погляду достоїнства: чепуруха, проворна, тобто роботяща, а вже потім — гарна. Далі йде повніше змалювання зовнішності і вдачі. Бурлескне обігрування тут відсутнє зовсім. Лавися в 21 — 22-й строфах дуже нагадує Наталку Полтавку з однойменної п'єси І. Котляревського.

Приступна, добра, не спесива — порівняй у п'єсі “Наталка Полтавка”:

Ой, я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.

Порівняй також з образом української молодиці Дідони (І, 21).

22. Що ваші гречеські ковбаси! — йдеться про ковбаси, що їх виготовляли греки, які жили колоніями на Україні. Особливо відома була колонія в Ніжині, в добу Котляревського вона ще зберігала етнічну відокремленість. Грецькі ковбаси не круглі, а плескуваті, виготовлялися особливим способом. Від греків українці перейняли вміння коптити ковбаси.

Що ваш первак грушевий квас! — квас, на виготовлення якого йшли грушідички.

Завійниця од неї вхопить — завійниця — гострий, пекучий біль у животі.

Що не доспиш петрівської ночі — Петрівка — середина літа, коли

ночі найкоротші. Тягнулася Петрівка з дев'ятого тижня після пасхи до 29 червня (за ст. ст.).

Те по собі я знаю сам — єдине місце в поемі, де І. Котляревський прямо говорить про своє особисте, інтимне. В молоді роки він був дуже закоханий у дівчину, аде одружитися з нею не зміг. Так і прожив усе життя неодруженим.

24. Один був Турн, царьок нешпетний — нешпетний (пол.) — непоганий. У Вергілія Турн — цар італійського племені рутулів, підкореного римлянами. Земля, де жило це плем'я, звалася Лаціум; столиця Ардея. Турн — небіж цариці Амати, дружини Латина.

26. Вся строфа побудована на прислів'ях одного змісту: “Не кажи “гоп!”, поки не перескочиш”. Одна житейська мудрість, вивірена досвідом поколінь, подається ніби під різними кутами зору, варіюється — з якого боку не глянь, а правда таки лишається правдою. Придивившись ближче, можна вгадати в складі строфи кілька прислів'їв безсумнівно народного походження: “Ніхто не знає, що його чекає”, “Не розгледівши броду, не лізь у воду”, “Поспішиш — людей насмішиш”, “Коли чого в руках не маєш, то не хвалися, що твоє”, “Перше в волок подивися, тоді і рибою хвалися”. Однак з прислів'ями та приказками в “Енеїді” справа стоїть так, як з піснями в “Наталці Полтавці”, — в ряді випадків не можна певно сказати, де пісня народна, а де — автора п'єси.

27. І ждали тільки четверга — тобто чекати слушного дня для такої важливої справи, як сватання. Такими днями вважали вівторок, четвер, суботу. Понеділок, середа, п'ятниця — важкі дні. Олександр Потебня, згадуючи пісню “Я в середу родилася, горе мені, горе”, пише: “...Але четвер, здається, легкий день: “Не тепер, так в четвер”; в багатьох місцях сватання починають в четвер або в суботу” (Потебня А. А. О доле и сродных с нею существах. — Харьков, 1914. — С. 193.).

29. Капуста шаткована — на відміну від січеної звичайним ножем, ріжеться на тонкі довгі смужки спеціально для цього пристосованим ножем.

М'ясопуст — дні, коли за приписами церкви дозволялося їсти м'ясо. Троянці, поки добралися до царства Латина, настільки вибилися із запасів, що мусили тамувати голод немудрими та малопоживними піснями наїдками, поширеними серед посполитих — бідняків та козацької сіроми. Серед цих наїдків:

Рябко — страва з гречаного борошна і пшона, в назві вгадується іронічний підтекст — для Рябка, мовляв.

Тетеря — страва з розведеного борошна або товчених сухарів.

Саламаха — страва з рідкого гречаного тіста, в піст на олії, а то й просто не засмажена. В складеному Миколою Гоголем словничку до “Енеїди” Котляревського читаємо: “Саламаха — борошно житне або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю” (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 499).

30. Носатка — старовинна череп'яна посудина з ручкою і довгим носиком-жолобком. Щось подібне до нинішнього кофейника. Служила

також мірою для рідини. Бували носатки місткістю до трьох відер і більше (на зразок античних амфор).

Що деякий і хвіст надув — тут у значенні: помер.

33. Піярська граматка — найпоширеніша шкільна граматика латинської мови в Польщі другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Мала також значне поширення на Україні та Білорусії. Для цих регіонів друкувалася в Бердичеві при католицькому монастирі. Назва “піярська” походить від католицького чернечного ордену піарів, члени якого, крім звичайних для ченців обітниць, зобов'язувалися безплатно навчати молодь, звичайно ж, у своєму католицькому дусі. Орден мав свої школи як в Польщі, так і на зайнятих Польщею українських землях.

Полуставець — молитовник з місяцесловом, святці (календарний список християнських “святих” та свят на їхню честь), обов'язкова приналежність тогочасних шкіл. Назва походить від одного з типів старовинного письма — півуставау.

Октоїх (восьмигласник) — книга, в якій містилися церковні співи на весь тиждень, розписані на вісім голосів (лат. octava — вісім).

34. Тройчатка — нагай на три кінці.

Субітки — в суботу звичайно школярі повторювали перед дяком-бакаляром все, що вони вивчили протягом тижня. Хто не все знав чи не твердо відповідав, того карали різками. А то й всім підряд давали “пам'ятного”. Жила традиція “суботнього дня” довго, мало не до кінця XIX ст.

У 33 — 34-й строфах кількома штрихами дано яскравий малюнок дяківської школи, яка протягом століть існувала на українських землях. Дяк — головна фігура в церковному богослужінні після священика. Таким він залишався і в школі. Читання було тісно пов'язане з церковним співом, що відбилося і в “Енеїді”: поряд з граматикою — октоїх. Уже в першій з точно датованих церковних книг — Остромировому євангелії 1057 р. зустрічаємо так звані “знаки возгласенія”, які свідчать, що текст призначався для наспівного читання.

38. Ключання — наламане та нарубане з дерев гілля з листям, яким на зелені свята прикрашають хату та двір.

Шпалери — були поширені на Україні уже в XVII ст. Становили собою килими з різних тканин, якими оббивали стіни житла. На шпалери часто наносили сюжетні чи пейзажні малюнки. Шпалери, на полотні яких наносився малюнок фарбами, називали ще колтринами. У XVIII ст. появилися близькі до нинішніх друковані паперові шпалери.

39. Богомаз — іконописець і взагалі живописець, маляр. Слово в народі само по собі не мало негативного забарвлення. В “Салдацькому патреті” Григорія Квітки-Основ'яненка читаємо: “...А у тій слободі цонайлуччі богомази...” (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. — К., 1978. — Т. 1. — С. 24).

Ренське (рейнське) — сорт привозного вина.

Курдимон (кардамон) — південна рослина з сімейства імбирних.

Насіння з нього служило пряною приправою.

Спуст — міра горілки: трое відер.

Запуст — заговіни, пущення, останній день перед постом, коли готували особливо багатий обід з скоромних (м'ясних або молочних) страв.

З старосвітського хутора до міста їздять не часто. Тому поїздку “за мальованням” використовують і для закупки “розного припаса”, до якого входить всього-навсього рейнське й пиво, — напоказ. Всі інші “заморські вина”, які питимуть гості Латина, — домашнього виробу. Тут і в подальших строфах щедрим джерелом гумору служать претензії скупого та провінціально відсталого хуторянина Латина на царський, великопанський блиск і пишність.

40 — 41. “Мальовання” — те саме, що російські “лубочні картинки”, “лубок” (назва — від корзин із лубу: кори липового дерева, в яких мандрівні крамарі розносили свою продукцію). Латин приймає лубок (тодішній мистецький ширпотреб) за “роботи первійших майстрів”. У панських будинках дорогі картини на полотні і шкірах кріпили до стін на спеціальних дерев'яних підрамниках, а не “ліпили”, як малювання в світлиці Латина. Уже цей штрих, крім типових лубочних сюжетів, яскраво свідчить, про яку продукцію йдеться.

У переліку “всяких всячин”, якими прикрасили стіни Латиногого палацу, І. Котляревський дотримується історико-хронологічної послідовності: від прадавніх легендарних часів (українська примовка: “За царя Гороха, як людей було трохи”; російська: “Давно, когда царь Горох с грибами воевал” — Даль. — С. 30) до реальних історичних постатей другої половини XVIII ст.

Як Александр цареві Пору Давав із військом добру хльору — картина зображує битву царя Олександра Македонського з індійським царем Пором.

Чернець Мамає як побив — йдеться про поєдинок ченця Пересвета з татариним перед Куликовською битвою (1380). Про Куликовську битву (Мамаєве побоїще) існувало багато лубочних сюжетів.

Як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє — як Переяслів боронив — про Іллю Муромця, його подвиги, перемогу над Солов'єм-розбійником теж відомо багато лубочних сюжетів.

Бова з Полканом як водився. Один другого як вихрив — сюжет про Бову-королевича походить з Франції, там відомий уже в добу розквіту лицарського роману (XI — XII ст.). У нас Бова з'явився десь у кінці XVI — на початку XVII ст. як герой повісті. Мав широку популярність, з літератури перейшов у народну творчість, перейнявши риси героя казок. Серед подвигів Бови-королевича — перемога над страховиськом, напівлюдиною-напівсобакою Полканом.

Майже через сто років після виходу “Енеїди” у київському лубочному виданні 1896 р. Бова на ілюстрації зображений у типовому одязі запорізького козака. Тут образ Бови злився з образом козака-нетяги Голоти.

На славному лицареві

Опанча рогозоя,
Поясина хмелевая,
А на ногах сап'янці,
Що видно п'яти і пальці.
А ще на Бові бідному шапка бирка,
Зверху дірка,
Хутро голе,
Околиця — чисте поле,
Вона травою пошита,
Дрібним дощем прикрита

(див.: Кузьмина В. Д. Рыцарский роман на Руси: Бова. Петр Златых Ключей. — М., 1964. — С. 99).

Продовжує жити Бова і в сучасному українському фольклорі (див.: Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1958. — С. 51 — 61).

Як Соловей-харциз женився — Соловей-харциз (розбійник) — персонаж, відомий з російських билин, менше — з українських казок. Нібито жив у лісах поблизу Чернігова і свистом убивав подорожніх, які йшли до Києва. Переміг Солов'я-розбійника богатир Ілля Муромець.

Як в Польщі Желізняк ходив — Залізняк Максим (народився на початку 40-х років XVIII ст. — рік смерті невідомий) — запорізький козак, керівник народного повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти у 1768 р. (Коліївщина). Повстання розгорнулося на Правобережній Україні, на території теперішніх Черкаської і Київської областей, що входили тоді до складу Польщі. Залізняк прийшов в район повстання з невеликим загоном козацької сіроми із Запорізької Січі, яка була тоді в нижній течії Дніпра. Звідси — вираз “Як в Польщі Желізняк ходив”. Портрет реального Максима Залізняка до нас не дійшов. Мабуть, його й не було. Сучасний дослідник українського живопису XVIII ст. П. Жолтковський пише: “Народні художники... створили своєрідну галерею образів ватажків гайдамацького руху. Напевне, існували ще й інші, не збережені до нашого часу народні полотна на цю тему. Можливо, на такий твір вказує згадка І. Котляревського про картину в світлиці царя Латина — “Як в Польщі Желізняк ходив” (Жолтковський П. М. Український живопис XVII — XVIII ст. — К., 1978. — С. 312). Але дослідник не звернув належної уваги на ту обставину, що Котляревський пише не про живопис, а про лубок, де про портретну схожість з оригіналом не дбали.

Портрет був француза Картуша — Картуш (Луї Домінік, 1693 — 1721) — відомий французький розбійник. Тривалий час очолював ватагу, яка діяла в Парижі та його околицях. Пригоди Картуша (дійсні й вигадані) знайшли широке відображення в літературі, народних переказах, лубочних картинках.

Против його стояв Гаркуша — популярний ватажок гайдамацьких загонів, запорожець Гаркуша Семен (народився близько 1739 — рік смерті невідомий). І після придушення Коліївщини очолював селянські повстанські загоми на Лівобережжі. Про нього складено багато народних оповідань і пісень.

А Ванька-каїн впереді — Ванька-каїн (справжнє прізвище Іван Осипов, 1718 — рік смерті невідомий) був знаменитим московським злодієм середини XVIII ст. Один час — ватажок московського злочинного світу, співробітничав з карним розшуком, видаючи незначних злочинців і оберігаючи тих, з якими був у змові. Засуджений до смертної кари, яку замінили карою батогами і каторгою. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. поряд з Картушем виступав героєм російської лубочної літератури та лубочних картинок. До картинок додавалися бродяжницькі та розбійницькі пісні, які в народі інколи називали Каїновими. Йому легенда приписувала російську народну пісню “Не шуми, мати, зеленая дубравушка”.

42. Перед нами постає комедійна, карикатурна картина вбрання відсталого хutorянина, що хоче з'явитися перед гостями великим вельможею. На урочистий прийом Латин одягає плащ з клейонки, який в той час брали з собою пани в дорогу на випадок дощу, при юму застебнутий циновим, тобто олов'яним, найнижчого гатунку гудзиком. Такі гудзики були на мундирах солдат та чиновників нижчого рангу (“братії з циновими гудзиками”). На голову Латин надів капелюх, тобто теплий шерстяний головний убір. Капелюхом називали також теплу зимову шапку-вушанку, можливо, саме її мав на увазі Котляревський. На ноги Латин надів кинді, тобто повстяні калоші, призначені, як відомо, для виходу на вулицю в дощову погоду. Обмежений хutorянин вважав їх, певне, панським взуттям. В одній з російських билин, записаних у XIX ст., великий київський князь Володимир “одел галоши да на босую ногу”. Обіграні й рукавички, які були неодмінним атрибутом великопанського туалету. Знали безліч видів чоловічих і жіночих рукавичок на всі випадки життя. Аристократи міняли рукавички кілька разів на день (звідси прислів'я: “Міняє, мов рукавички”). Рукавички були статтею імпорту із Західної Європи. Замість таких елегантних рукавичок Латин надіває шкапові рукавиці, тобто пошиті з особливо обробленої кінської шкіри. Така шкіра йшла на виготовлення чобіт кращого гатунку, але на рукавички аж ніяк не годилася. Замість рукавички — рукавиця. Карикатурний, сатирично загострений образ.

43. Єдимашка, адамашка — дорога східна тканина, з візерунками того ж кольору, що й тканина.

Шушон — жіночий верхній одяг. Вид капота (К.).

44. В німецькій фуркальці була — тобто, в платтячку; фуркальце — від фуркало — дзига.

Волове, кінне і піхотне — тут в один ряд з кіннотою і піхотою поставлені воли, які тоді були тягловою силою в обозах.

І ввесь був зібраний повіт — повіти введені на Україні після скасування полкового устрою у 1782 р. Приблизно відповідали сотні, а як на сучасний адміністративно-територіальний поділ, — приблизно районіві.

45. Пиріг завдовжки із аршин — аршин — давня міра, дорівнює 0,711 метра.

І соли кримки і бахмутки — див. коментар: I, 30.

46 — 47. Рація (вітальна промова) троянського посла близька до тарабарщини, до якої вдається Сівілла, прощаючись з Енеєм (IV, 1 — 2). Але у її мові — сильний елемент народного просторіччя (це ж сільська баба), а у посла, який щойно вчився латинської мови, — макаронічна мішанина української мови з латиною. Ось промова посла в дослівному перекладі латинських слів і виразів:

Еней наш великий пан
І славний троянців князь,
Шмигляв по морю, як циган,
До тебе о царю! прислав тепер нас.
Просимо, пане Латине,
Нехай наша голова не загине,
Дозволь жить в землі своєї,
Хоть за гроші, хоть задарма,
Ми дякувати будем досить
Милості твоєї.
О царю! будь нашим меценатом,
І ласку твою покажи,
Енееві зробися братом,
О найкращий! не одкажи;
Еней вождь ест моторний,
Вродливий, гарний і проворний.
Побачиш сам особисто!
Вели прийняти подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене...

...Будь нашим меценатом — Меценат (кінець I ст. до н. е.) — багатий римський аристократ, покровительствував митцям, сам займався літературою. Утворив гурток при своєму дворі, до якого входили Вергілій і Горацій. Звідси меценат — багатий, впливовий покровитель.

48. Макаронізмами пересипана тільки офіційна, “протокольна” частина промови посла (строфи 46 — 47) — урочисте представлення свого пана і церемоніальне пошанування другої високої сторони. Переходячи до переліку й роздачі подарунків сімейству царя, посол залишає латинь.

За Хмеля виткався царя — походить від народної примовки: “За царя Хмеля, як людей була жменя”, тобто дуже давно.

49. Ось скатерть шльонська нешпетна — тобто з Шльонська, Сілезії (див. коментар: II, 60).

Її у Липську добули — Липськ — Лейпціг, на той час великий торговий центр європейського значення. З України на знамениті лейпцігські ярмарки відправлялися чумацькі валки з пшеницею, іншими товарами, а звідти привозили тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

50. Либонь, достались од пендосів — пендоси (від новогрец. — п'ять) — лайливе прозвище греків. Троянські послы розподіляють між

членами царської родини три подарунки, які звичайно дарує добрий чарівник казковому героєві; килим-самольот, скатерть-самобранку, сап'янці-сороходи або самоходи. Не випадково - першій Лависі, яка незабаром стане причиною великих незгод і війни. Натяк посла на майбутнє заміжжя Лависі підхопить у своїй відповіді Латин ("...може і в рідню вступлю").

52. Хазяйка добра, пряха, швачка — вища оцінка батьками, рідними, близькими дівчини на виданні. Похвала "хазяйка добра" не дарма далі конкретизується словами "пяха, швачка". Швачка включає в себе також поняття "добра вишивальниця" (в народній поезії "шити-вишивати" — синонімічна пара; напр.: "Одна дала нитки, друга полотенця, Третя шила, шила-вишивала, Для козака-серця"). В умовах патріархального укладу з натуральними формами господарювання більшість речей домашнього вжитку здебільшого виготовлялися господарем та його сім'єю. Майже в кожній хаті ткали полотно і шили з нього одяг. А вишивка була найпоширенішим способом прикрасити тканину. Вишиванням на Україні займалися майже виключно жінки. Для цієї роботи використовувалась кожна зручна нагода: досвітки та вечорниці, на які дівчата збиралися довгими осінніми та зимовими вечорами, і години відпочинку від польових робіт — навесні та взимку. Готуючись вийти заміж, кожна дівчина, як правило, повинна була мати багато різних вишиванок.

53. Шпундрі з буряками — свиняча грудинка, в інших рецептах — порібринка (частина туші, що прилягає до ребер), підсмажена з цибулею на сковороді, а потім зварена в буряковому квасі разом з нарізаними буряками і заправлена борошном.

Потрух в ющі — страва. Спосіб приготування: "Гусячі лапки, крила, печінку, нирки, пупки скласти в каструлю і варити; коли закипить два рази, очистити, покласти цибулі, зернистих ячних крупів і подавати" (Маркевич. — С. 159).

Каплюни — відгодовані на заріз вихолощені півні.

З отрібки баба, шарпанина — тобто бабка з нутроців тварини чи птиці, приготовлених в макітрі особливим способом з відповідними для цього спеціями.

Шарпанина — в "Лексиконе малороссийском" М. Гоголя читаємо: "Шарпанина — приправлена сушена риба" (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 501). Інше і більш широке пояснення дає М. Маркевич: "Шарпанина. Відварити тарань або чабак, вийняти з бульйону, вибрати кістки, нарізати шматочками, покласти ці шматочки на сковороду, розвести рідко пшеничне тісто в тому ж бульйоні, покласти в тісто піджареної на олії цибулі, полити цим шматочки риби, посипати перцем, потім поставити в духову піч і коли буде готове - подавати" (Маркевич. — С. 151).

Крохмаль — крохмаль, тут у значенні: кисіль.

54. "Заморські вина" на обіді Латина — звичайні домашні настойки, однаке приготовлені на привозних південних фруктах.

Сикизка — настойка на сикизі, тобто інжирі. Сушений інжир, фіги — поширений на Україні в давні часи привозний продукт,

ласощі; один з предметів чумацького промислу.

Деренівка — настойка на дерені, інакше — кизилі. Ягідне дерево, росте на півдні України.

Айвовка — настойка на айві.

Першою названа настойка на більш цінній ягоді, далі — дешевші.

На віват — з мущирів стріляли. — мужчир (мортира) — гармата з коротким дулом, з неї вели навісний вогонь, як з нинішнього міномета. Мужчири також служили для салютів під час урочистостей. Мужчири малого калібру служили в господарстві ступами (див. коментар: III, 71).

Трьома заключними рядками, трьома штрихами передає автор “музику” свята в панському будинку, де кожний тост супроводжувався салютом з гармат, інколи з фейерверком, тушами оркестрів, заздравними хорами-кантами “многая лета”.

55. Лубенського шмат короваю — “Коровай — весільний хліб. Робиться як звичайна хлібина, тільки більша за розміром; потім на неї накладаються виліплені з цього ж таки тіста та випечені як і хлібина шишечки, голуби, вензелі та ін. Знамениті короваї лубенські” (Маркевич. — С. 156). Як у першому подарунку троянців, так і в першому подарунку Латина — натяк на бажаність шлюбу Енея та Лависі.

Корито опішнянських слив — Опішня нині — селище міського типу Зінківського району Полтавської області.

Полтавських пундиків пряжених — спосіб приготування пряжених пундиків: “Взяти пшеничного кислого тіста, розкочати коржиками, піджарити цибулю на олії, пережарити коржик цією цибулею шарів у п'ятнадцять чи двадцять, поставити в піч, коли готові — вийняти, змазати олією і подавати” (Маркевич. — С. 158).

Далі називаються села поблизу Полтави (Лип'янка, Будянка, Решетилівка) та чим кожне з них славиться.

58. Ого! провчу я висі каку — висі кака — тут у значенні: вискочка, нахаба.

59. І на! через штафет... — тобто в листі, посланому естафетою, через гінців, які передають листа з рук в руки.

Щоб фурію він Тезифону — у римській міфології фурії — богині помсти, які переслідували людей за провини.

Берлин — карета для далеких подорожей.

Дормез — (франц. dormir — спати) — м'яка карета, пристосована для сну в дорозі.

Ридван — велика карета для далеких подорожей, запряжена 6 — 12-ма кіньми.

Портшез (франц. porter — носити і chaise — стілець) — легке переносне крісло, в якому можна сидіти напівлежачи.

Перекладні — на державних (казенних) дорогах екіпажі, в які на кожній станції (приблизно через десять — п'ятнадцять кілометрів) впрягали свіжих коней і міняли візника. Плату брали і за кількість прогонів, і за швидкість.

То б заплатив на три прогони — тобто оплатити дорожні витрати

у потрібному розмірі, щоб на кожній станції обслуговували в першу чергу, давали кращих коней і везли якомога швидше.

60. Лепорт — рапорт.

Гайдуки — слуги в маєтках великих магнатів, також придворна охорона.

64. Як йшла черідка вечерочком — увечері, коли пастухи женуть череду з поля і люди розбирають корів по дворах, піднімається шум, гам, стоїть страшенна пилюка, тому легше проскочити до когось непоміченим.

66. Турн, по воєнному звичаю, з горілкою напившись чаю — в образі Турна втілено окремі характерні риси армійського офіцера тієї доби. Нагадаємо, що четверту частину “Енеїди” І. Котляревський написав, перебуваючи на армійській службі.

71. На кіл Амата пасажу — посадити на кіл (на палю) — смертна кара особливо принизлива, призначена для найнижчого стану, “бидла”. А тут — особа царської крові, та ще й жінка.

У добу феодалізму самому способів смертної кари надавали неабиякого престижного значення. Смертна кара через повішення для провідних організаторів повстання декабристів 1825 р. сприймалася тодішнім суспільством і самими засудженими дворянськими революціонерами як приниження їхньої гідності, образа. До того ж, було прийнято виконувати вирок публічно. До смертної кари через посадження на палю особливо часто вдавалася польська шляхта під час розправи над захопленими повстанцями — запорожцями, гайдамаками.

72. Турн викликає на поєдинок Енея і царя Латина, щоб захистити свою честь. Такого мотиву — виклику на поєдинок — у Вергілія немає і не могло бути, оскільки, згідно з поглядами стародавніх греків і римлян, честь у громадянина могла відняти держава, громада, а не приватна особа. Сучасник Вергілія, римський філософ Сенека говорив: “Образа не досягає мудреця”. Еней з Турном сходяться на поєдинок в кінці “Енеїди” для того, щоб уникнути зайвого пролиття крові воюючих сторін. Це зовсім не те, що поєдинок честі. Подібні поєдинки на полі битви були звичайним явищем, причому втеча від сильнішого ворога з метою порятунку не вважалася безчестям (див. VI, 67 — 70). Поєдинки честі з’явилися, мабуть, у рицарські часи. Особливого поширення набули у XVIII — початку XIX ст. у дворянському та офіцерському середовищі. Турн викликає на дуель Енея і Латина згідно з добре відомим у ту пору ритуалом. Він пише листи, де пропонує вибрати зброю, погодити інші деталі поєдинку, відправляє їх, як було прийнято, спеціальними гінцями. Але тут же автор поеми бурлескне обіграє прийнятий серед людей “благородного звання” ритуал. Достойна зброя для дворянського поєдинку — пістолети, шпаги, шаблі. А князь Турн пропонує князеві Енею битися “хоть на киї, хоть кулаками”. Пригадаймо борців Дареса і Ентелла з другої частини “Енеїди”.

Драгоман — у первісному значенні: перекладач при посольстві, дипломатичній місії, також гінець у дипломатичних справах; потім —

просто гінець, посильний.

74. Но “горе грішникові сущу...” — початок поширеного духовного вірша. Тут маємо вказівку на те, що він був у репертуарі мандрованих дяків, студентів Києво-Могилянської академії. Крім “Енеїди”, І. Котляревський використав ще раз цей духовний вірш у водевілі “Москаль-чарівник” (написаний 1818 — 1819). У заключній сцені водевіля викритий і присоромлений невдаха-залицяльник, “городський писар” Финтик, каючись, співає:

О, горе мне, грешнику сущу!
Ко оправданню ответа не имущу,
Како й чем могу вас ублажити?
Ей, от сего часа буду честно жити!

75. Чинш — податок, плата хазяїнові за користування його землею.

76. Лавинії к Петру мандрик — “...коржі з сиру з мукою та яйцями... називаються “мандрики” (Маркевич. — С. 15).

Три хунти воску на ставних — фунт — давня, ще з часів Київської Русі міра ваги у східних слов'ян, дорівнює 409,5 грама. Ставних — підсвічник у церкві, так називали і свічки для церковного підсвічника.

Льняної пряжі три півмітки — щоб уяснити, що таке півміток, треба мати уявлення, як вели рахунок пряжі. Готові до виробництва, намотані з шпульки на мотовило нитки пряжі рахували в таких одиницях: чисниця — 3 нитки, пасмо — 10 чисниць, півміток — 20 — 30 пасом.

Серпанків вісім на намітки — з серпанку — легкої прозорої тканини (подібної до нинішньої марлі) — готували намітки, якими пов'язували поверх очіпка голову заміжні жінки. Кінці намітки, покриваючи фігуру жінки з спини, спускалися мало не до землі.

І двісті валяних іпотів — іпоти для свічок, каганців, ламп. Дослідник творчості І. Котляревського П. Волинський про коментовану строфу писав: “Цією “статистичною довідкою” поет відтворює характерну картину економічних відносин кріпосницького часу. Чинш складають в основному виробни натурального господарства, але з обов'язковою наявністю певної кількості грошей, яких особливо потребувало панське господарство кінця XVIII — початку XIX ст., коли все більше розвивались товарно-грошові відносини” (Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. — К., 1969. — С. 143). Треба тільки пам'ятати, що економічна реальність доби тут бурлескне обіграно, постає в гумористичному освітленні. Поряд з пряжею і воском (у неспіврозмірно малій кількості) фігурують розраховані на комічний ефект мандрики “к Петру” Лависі, а плата грошима за хутір, де “ставок був, гребля і садок”, сміхотворно мала — в тиждень по алтину, тобто по три копійки.

77. Муцик — мопс, взагалі маленька собачка.

Поноска — опийник.

Тімениця — кірка з відмерлих часточок шкіри і бруду на довго немитому тім'ї малої дитини, а то й дорослого.

78. Стременний — тут: слуга, який на полюванні пильнує собак; у

потрібний момент він спускає їх з повідків на звіра. Під час виїзду на полювання мусив постійно бути біля свого пана, при стремені, звідки й походить назва.

80. Асафета, або ще асафетида (“вонюча камедь”) — лікувальний екстракт, куди входив сік рослин з домішкою смоли, сірки, фосфору, різних солей. Рекомендувалася асафета при різних захворюваннях, у тому числі при розладах нервової системи.

Сервета — салфетка.

Іще клістир з ромну дали — клістир — клізма. Ромен (*Matricaria discoideae*) — ще народні назви: ромашка пахуча, ромашка дика, маточна трава, ромашка без'язикова, романець — лікувальна трава; настій з неї вживають як потогінний та протизапальний засіб.

82. Чаплія — кухарське знаряддя, з допомогою якого переносять гарячу сковороду, залізний гачок з дерев'яним держалном.

Рубель — дерев'яний валик з ручкою і поперечними зарубками, яким розкачували намотану на качалку білизну.

Ричка — керівниця (К.); доярка.

Гуменний — токовий, старший, що організовував роботу на току. Зображена звичайна для феодально-кріпосницької епохи сцена сутички між ворогуючими сусідами-поміщиками. Як правило, у таких сутичках брала участь двірська челядь, а то й усі піддані.

84. Як умивалося мазкой — мазка — кров з розбитого обличчя, носа.

86. Коли пан возний позов дасть — возний — службовець при суді в часи чинності Литовського статуту (див. коментар: III, 97). В обов'язки возного входило подавати позов до суду, свідчити наявність збитків у потерпілої сторони, вводити у власність та ін.

89. Ківната, кімната — у панських будинках і взагалі у великих хатах — покої, жилі приміщення, на відміну від світлиці — парадної кімнати для прийому гостей. Пор. у народній пісні:

У вдовиці дві світлиці,
Ще й третя кімната,
А у тебе одна хата,
Та й та не прибрата.

Тут хата — жиле приміщення, яке служить і світлицею, і кімнатою, і кухнею.

91. І як війну вести без зброї — збруя — вся воїнська зброя, обладунок, у кінноті сюди входило також спорядження для коня.

Провіантмейстер — у російській армії генерал, який відав постачанням (відповідає сучасній інтендантській службі). Посада введена Петром I у 1718 р., скасована у 1864 р.

Кригсцальмейстер — чиновник при війську, що вів фінансові справи, здійснював контроль, займався також постачанням армії.

93. Покиньте ж се дурне юнацтво — юнацтво — тут у значенні: нерозважлива молодеча хоробрість, завзяття.

95. Щоб некрут зараз набирать — тобто оголосити примусовий набір у армію рекрутів-новобранців.

Боярські гроші шафовать — шафовать — витрачати,

використовувати.

96. Таким обрізають ніс і уха — в кінці XVIII — на початку XIX ст. тілесні покарання з відрізанням носа, вух, інших частин тіла ще мали місце в багатьох країнах, в тому числі й Росії. Законодавством передбачалося відрізати вуха або ніс за бунт проти влади. Існував також звичай перед стратою через повішення відрізати ніс та вуха і прибивати їх до шибениці. До відрізання вух офіційно перестали вдаватися у першій половині XVIII ст., відрізання носа, як засіб покарання, затрималося довше, особливо розмаху набуло, поряд з відрубанням руки, її пальців, язика, під час розправи над учасниками селянської війни під проводом Пугачова. Для вельмож подібна кара була особливо принизливою, бо тілесним покаранням підлягав тільки простий люд.

97. О музо, панночко парнаська!.. — у перших чотирьох рядках строфи обігране узвичаєне в поезії доби класицизму звертання до муз, покровительок мистецтва і науки, дочок Зевса й богині пам'яті Мнемозіни. Муз було дев'ять; тут, з огляду на жанр “Енеїди”, звертання до Калліопи — музи епічної поезії. Слід відзначити явний перегук цього місця з вступом до поезії Т. Шевченка “Царі”, де поет визначає своє художнє завдання (“штилем високим розмалюю помазаних”) і водночас пародіює тогочасну запобігливу цареславну поезію.

98. В описі приготувань латинського і троянського воїнства до війни, екіпіровки, забезпечення продовольством, боєприпасами і т. ін., безумовно, відбилося добре знання І. Котляревським як українського козацького військового устрою, що порівняно недавно (у 80-х роках XVIII ст.) був ліквідований, так і армії свого часу, військової справи взагалі. Адже він майже тринадцять років (з квітня 1796 р. по січень 1808 р.) перебував на військовій службі.

А ус в півлокоть би тирчав — вислів походить від старої міри довжини “лікоть” — віддаль від кінця витягнутих пальців руки до ліктя.

100. Названі окремі командні посади в козацькому війську.

Хорунжий — у первісному значенні цього слова — “підпрапорний”, оскільки перебував при полковому прапорі (хоругві) і підлягав безпосередньо полковникові. Середній чин у козацькому війську.

Асаул, осавул — виборна старшинська посада за військово-територіального устрою. Були звання генерального, полкового, сотенного, артилерійського осавула.

Урядник. — молодший чин у козацькому війську.

Отаман — виборний або призначений ватажок у козацькому війську. Курінний отаман очолював козаків з одного села, місцевості, наказний отаман — тимчасово виконував обов'язки курінного, інших виборних командирів аж до самого гетьмана.

101. У нас в Гетьманщині колись — Гетьманщина — напівофіційна назва земель Лівобережної України, які разом з Києвом були закріплені за Російською державою згідно з підписаним 30 січня

1667 р. Андрусівським договором між Росією і Польщею. Правобережжя відходило до Польщі. В Гетьманщині певною мірою зберігався уклад, який сформувався в добу визвольної війни під проводом Хмельницького: гетьманський уряд, поділ на полки, свій суд, фінанси, самоврядування ряду міст. Під тиском самодержавної політики автономія Гетьманщини дедалі більше занепадала і з введенням загально-державного адміністративного устрою в 1782 р. була ліквідована не тільки фактично, а й формально.

Не знавши: стій, не шевелись — українське козацьке військо, так само як і московське стрілецьке, не знало стройової підготовки, а значить і різних стройових команд, у тому числі команди “струнко!”. Така підготовка почалася при Петрі I, однак стройових команд у формі, прийнятій в наші дні, довго ще не знали. Военний статут Петра I залишався без змін протягом усього XVIII ст., аж до того часу, коли 6 лютого 1796 р. Павло I через три тижні після вступу на російський престол видав новий. Фанатичний прихильник палочної муштри і пруської шагістики, він відбив у статуті свої вимоги. Необхідну в розумних межах армійську дисципліну він прагнув замінити отупляючою муштрою.

“Стой, не ворушись!” — можна було б поставити епіграфом до того статуту. Команди “Стой! фронт”, “Стоять, не шевелясь!”, “Стоять смирно!” зустрічаються тут раз по раз. І. Котляревський не з чужих слів знав, що таке муштра в армії найбільшого солдафона на російському престолі. Адже він почав армійську службу за якихось сім місяців до смерті Катерини II і вступу на імператорський трон Павла I.

Лубенський, Гадяцький, Полтавський — коли додати сюди ще й Миргородський, з усіх боків оточений землями названих полків, то це будуть всі чотири з десяти полків Гетьманщини, землі яких склали основну територію утвореної 1802 р. Полтавської губернії.

102. Волонтери, волонтери — добровільці, нерегулярне військо; в той час — запорожці в російській діючій армії. З них формувалася переважно розвідка, інші частини особливого призначення, яким доручалися пов'язані з ризиком завдання. Зокрема, в численних російсько-турецьких війнах XVIII ст. запорожці, виконуючи роль розвідників, “становили основну силу авангардних частин, відзначаючись мужністю і військовою майстерністю. Окремі запорізькі загони по кілька разів на день самостійно відправлялися “в під'їзд” — вперед і від флангів, — вступаючи в сутички з ворогом...” (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 154).

Асмодей — злий дух, чорт.

Чи вкрасти що, язик достати — “найулюбленішим методом у запорізьких козаків була розвідка боем. Запорізькі розвідувальні партії не тільки захоплювали язиків, з'ясовували обстановку, а й несподівано атакували окремі татарські загони, захоплювали трофеї, знищували живу силу ворога. Досвід війни 1735 — 1739 років показав, що запорожці були кращими розвідниками в російській армії” (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С.

122). А при нагоді і вкрасти що, особливо в потенціальних ворогів — татар та польських панів, — теж уміли.

103. Мушкет — давня ручна вогнепальна зброя до восьми-десяти кілограмів вагою, стріляли з сошок — підпори; стрілець для пом'якшення віддачі мав на правому плечі шкіряну подушку. В XVI — XVII ст. мушкети були на озброєнні в козацькому війську, однак уже в кінці XVI ст. їх почали замінювати легшими і зручнішими рушницями. У XVIII ст. мушкети стали старим, віджилим видом зброї, хоч саме слово “мушкет” жило на означення рушниці взагалі.

Оружжина, оружина — так інколи називали рушницю.

Гамазея — склад.

Гвинтівка — відома ще з XVI ст. рушниця з нарізами в стволі для надання кулі обертового руху, що збільшувало дальність і точність стрільби. Заряджалася з дула. Кругла куля обгорталася змащеною жиром тканиною і заганялася в рушницю шомполом з допомогою молотка. Взагалі гвинтівка була мисливською зброєю. Через повільність заряджання вона на озброєння війська не бралася. В Росії гвинтівки в сучасному розумінні, що заряджалися патронами з казенної частини, з'явилися пізніше, з середини XIX ст.

Фузія, фузея — рушниця з ударно-кремінним замком. Прийнята на озброєння російської армії при Петрі I замість мушкета. Мала тригранний багнет.

Булдимка — коротка запорізька рушниця. Вона була зручною для ближнього бою під час розвідки, із засідки, з козацьких чайок; там, де вирішальне значення мала особиста ініціатива й кмітливість воїна.

Флінта — власне така ж рушниця, як і фузія, тільки мала іншу конструкцію кремінного замка.

Яничарка — турецька рушниця з кремінним замком.

Фузія, флінта, яничарка — рушниці з довгим дулом, менш придатні для індивідуального бою, розраховані на регулярні війська феодальних країн, для солдатів, які йшли в бій зімкнутим строєм під командою і наглядом офіцерів.

Гаківниця — довга, важка рушниця, під час стріляння прикріплювалася до землі гаком. Була на озброєнні козацького війська ще з XV ст. У XVIII ст. — уже застарілий вид зброї. Гаківниці використовувались інколи тільки при обороні фортець. Іронія захована уже в самому строкатому переліку зброї латинського війська. Зброя кожної армії мусить бути уніфікованою, на рівні сучасних вимог. А тут? І архаїчна на той час ручна зброя самопального типу (мушкети, гаківниці), і прийняті в тогочасній армії фузії (але без головної частини спускового механізму — пружини), і запорозькі булдимки, і тульські флінти, і турецькі яничарки. І вишикувані в одному рядку списи, піки, ратища для людини того часу — не те саме. Певне, не тільки назвою різнилися козацький спис і піка утворених на початку 80-х років XVIII ст. пікінерських полків. Ратище — дерев'яне держално списа і власне спис у народній мові тих часів.

104. Жлукто — видовбаний з цілого стовбура дерева бочонок у формі циліндра. Жлукто призначалося для зоління білизни перед

пранням. Форму жлукта мали вулики для бджіл, тільки відповідно обладнані всередині, з льотком, дном знизу і кришкою зверху.

Голити — поспішати, квапитися.

Днище — знаряддя для прядіння, спеціально вистругана дошка; на одному кінці її сидить пряха, на другому міститься видовбаний отвір для гребеня з мичкою.

Оснівниця, або снувачка — у ткацькій справі — дощечка з двома отворами, крізь які проходять нитки основи. Використовується при снуванні основи.

Витушка — ткацький прилад для змотування знятої з мотовила пряжі в клубки.

Квач — прикріплена до держална куделя з конопель чи іншого матеріалу для змазування чого-небудь.

Помело — мітла, також ганчірка на довгому держаку, щоб трусити сажу з димарів.

Макогін — товкач для розтирання в макітрі пшона, маку та ін.

Бендюги — віз з розпуском для перевезення колод та інших довгих предметів.

Кари — водовозка.

Мари — збиті з дерев'яних жердин носилки для перенесення труни з тілом покійника.

Депо пушкарське (франц. depot) — склад, місце стоянки та спорядження гармат.

105. Готування войовничих підданих царя Латина до бою з троянцями зображене в дусі гумористичних народних казок, приповідок, пісеньок.

106. У них, бач, Тули не було — десь з початку XVII ст. Тула стала одним з центрів виготовлення холодної і вогнепальної зброї. У XVIII — XIX ст. — важливий постачальник зброї для російської армії. Тут також виготовляли зброю на замовлення українських козаків.

107. Амуниця, амуніція (франц. amunitionnement — укомплектування бойовими припасами) — термін вживався в російській регулярній армії, частиною якої у XVIII ст. було українське козацьке військо.

Подимне — податок від диму (димаря), від двору.

Виборні, підсусідки — у 1735 р. українська старшина і російський уряд законодавчим актом закріпили уже наявний поділ лівобережного козацтва на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби. Заможний прошарок, який міг забезпечити себе необхідним спорядженням на випадок війни, стали називати “виборними козаками”. За біднішим прошарком козаків закріпилася назва “підпомічники”. Вони допомагали виборним забезпечити себе провіантом, зброєю, кіньми, одягом, траплялося, обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу на неспокійному кордоні з Туреччиною. З підпомічників брали погоничів для обозу, формували внутрішню охорону та ін.

Підсусідки — тісно пов'язані з підпомічниками, бідніші козаки та селяни, які не мали власного господарства і землі, жили по чужих

дворах: у старшини, козаків, міщан, селян. За мешкання та утримання платили грішми або натурою, відробітком. Підсусідки не відбували військової повинності, але під час воєнної кампанії, як і підпомічники, утримували господарство відсутнього козака. Отже, “підсусідків розписали” по дворах виборних козаків.

Тяглі — козаки, що складали військовий обоз козачого війська та російської армії. На заклик до походу мусили з'явитися на збір зі своїм тяглом (волами) і возом. Кінні — козаки на конях з відповідним спорядженням, піші — теж зі спорядженням, зброєю, харчами.

За себе хто, хто на підставу — з поступовим занепадом військотериторіального укладу і виснаженням козацького війська у численних воєнних кампаніях XVIII ст. набула поширення практика посилати за себе (“на підставу”) в похід іншого. Багатий козак посилав за певну винагороду біднішого.

108. Мушкетний артикул — прийоми з рушницею.

Ушкварить як на калавур — тобто взяти рушницю “на караул”.

Коли пішком — то марш шульгою, Коли верхом — гляди ж, правою — піхота в строю починає рух з лівої ноги (шуйця, шульга), коні під вершниками — з правої.

Такеє ратнеє фиглярство — тобто блазнювання, штукарство, кривляння. Для сучасників І. Котляревського “ратнеє фиглярство” ототожнювалося із засиллям муштри при імператорі Павлові І, потім — при Аракчєєву, який у військовій справі над усе ставив “красоту фронту, яка доходить до акробатства”.

109. Посполитеє рушення — у Польщі — загальна мобілізація всього народу.

114. Нагадаємо, що четверта частина “Енеїди” писалася в роки перебування І. Котляревського на військовій службі та безперервних наполеонівських воєн, zenіту слави французького полководця, ровесника, навіть однолітка Котляревського (обидва народилися 1769), виходу армій Бонапарта до кордонів Росії. Так само, як раніше на службу в канцелярію, а потім на вельми нелегкий хліб домашнього учителя поміщицьких дітей, І. Котляревський пішов на військову службу тому, що не було ліпшого виходу. За своєю вдачею він був глибоко мирною людиною, органічно не сприймав духу мілітаризму. Останні чотири рядки строфи — кращий тому доказ. Тут зовсім відсутній елемент травестії та бурлеску. Натомість звучить не знана досі у письменника гнівна саркастична нота. В цих рядках вчуваються інтонації, повторені на історично вищому ідейно-естетичному рівні через чотири десятки років у “Кавказі” (1845) Т. Шевченка. Пригадаймо:

Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками...

115. Для Януса, сердита бога — у стародавніх римлян Янус — бог часу, всякого початку і кінця, покровитель дверей і воріт, різних

“входів” і “виходів”. Зображувався у вигляді фігури з двома обличчями, зверненими в протилежні боки: старим — назад, в минуле; молодим — вперед, у майбутнє. В мирний час двері храму Януса в Римі були закриті, а під час війни відкривалися навстіж.

118. Були златії дні Астреї — у стародавніх греків Астрея (мала ще ім'я Діке) — богиня справедливості, дочка Зевса і феміди. Жила на землі між людьми в “золотий вік”, а коли настав “залізний вік” — покинула землю і стала зіркою на небі.

Фигляр — театральний блазень.

Обтекар — аптекар.

Гевальдигер — у російській армії офіцер, що виконував поліцейські функції. Посада запроваджена Петром I, скасована після реформи 1861 р.

Шпигон — шпигун.

122. Ардея — столичне рутульське місто.

123. Мезентій тирренський — легендарний володар етрусського міста Цере (Агілли). Тирренці — етруски. За жорстокість був вигнаний своїми співгромадянами.

Було полковник так Лубенський — Лубенський полк на чолі з А. Маркевичем перед Полтавською битвою вчасно підійшов на допомогу військам Петра I.

Пропа́в і вал... — йдеться про вали фортеці, в якій гарнізон Полтави витримував облогу ворога до переможного завершення Полтавської битви. Фортеця достояла до часів І. Котляревського. Коли у 1787 р. Катерина II проїздом відвідала Полтаву, їй урочисто вручили ключі від цієї фортеці. На початку ХІХ ст. фортеця була ліквідована, а осілі від часу земляні вали перетворені на бульвари. У І. Котляревського “булевари” — на той час порівняно нове слово, вживалося ще в первісному його значенні (франц. boulevard: вал, насип). Пізніше так називали обладнані на міському валу місця для прогулянок, звичайно обсажені деревами. Нар.: Пропа́в, як швед під Полтавою.

124. Байстрюк Авентій-попадич — союзник Турна Авентій народжений від нешлюбного зв'язку героя античних міфів Геркулеса і жриці Реї. Оскільки батько Геркулеса сам громовержець Зевс, то Авентій “знакомого... пана внучок”. У Вергілія Авентій (Авентін) вирушає в похід на бойовій колісниці у вояцькому обладунку Геркулеса.

125. Руччєє — хвацьке, проворне. Тут — травестійна двоїстість, змішування стародавніх і сучасних І. Котляревському греків, що жили на Україні. На українських землях ще з ХV ст., після завоювання Греції турками-османами, виник ряд колоній греків-емігрантів. Близько 1656 р. значна грецька колонія виникла в Ніжині (див. також коментар: VI, 3). Займалися греки торгівлею і після заснування колонії одержали від гетьмана Богдана Хмельницького право на вільну торгівлю як в Ніжині, так і по всій Україні. Трималися вони своєю громадою досить довго, мали в певних межах самоврядування, свій магістрат. Зберігала свою окремішність грецька колонія і в'часи І.

Котляревського. В “Енеїді” сучасні письменникові українські греки немов накладаються на стародавніх греків Вергілія. Маємо навіть не двоїсту, а троїсту травестію. Прізвища перелицьовуються на український і тут же на новогрецький лад. Замість Покотило (від імені героя Катіллі — у Вергілія) — Покотиллос, замість Карась (від імені Караса — у Вергілія) — Караспуло.

Се гречеськії проскіноси — тут: гра слів. Проскіноси: 1) ті, що несуть, прапороносці, передові частини; 2) ті, що несуть, злодії.

Із Біломор'я все пендоси — Біломор'я, власне заснований у XV ст. монастир на Соловецькому острові, служило місцем ув'язнення й заслання противників самодержавства та офіційної православної церкви, інколи — також небезпечних кримінальних злочинців. У довгому списку засланих у різні часи на Соловки немало грецьких імен. Наприклад, у XVII ст. на Соловки був засланий видатний церковний діяч грек Арсеній, звинувачений у ересі. В даному контексті Біломор'я — місце ув'язнення.

Мореа — південна частина Балканського півострова.

Дельта — півострів поблизу Босфора.

Кефалос, або Кефалонія — острів коло Греції.

Оливу, мило, риж, маслини — тут: олива — олія з плодів дерева такої самої назви, риж — рис, маслини — плоди.

І капама, кебаб колос — калама — вид тістечка (з грец. — К.); кебаб — печеня (з грец. — К.). Калос — хороший. Тобто: капама, кебаб — хороші.

126. Цекул — син бога вогню і ковальського мистецтва Вулкана (тому коваленко), засновник міста Пренести недалеко від Риму (тепер Палестрини). Тут — травестія на мотив української народної пісні “Гей на горі та жінці жнуть” (див. коментар: III, 3). Воїнство Цекула уподібнене козацькому війську Сагайдачного і Дорошенка.

127. Мезап (у Вергілія — Мессап) — глава кількох етруських племен.

128. Галес — вождь італійських племен аврунків і осків, нащадок грецького царя Агамемнона, одного з головних персонажів циклу легенд про Троянську війну та “Іліади” Гомера.

Аврунці, аврунки — плем'я, яке заселяло південний Лацій, область у середній Італії.

Сидицяне, точніше сідіціни — народ у Кампанії (область на Півдні Італії).

Калесці — жителі міста на півдні Кампанії (нині м. Кальві).

Ситикуляне — жителі міста Сатиккул в Кампанії.

129. Ішполит (Ішполіт) — син афінського царя Тесея і цариці амазонок Ішполіти.

130. Сіканці (сікули) — сіцилійці.

Аргавці (аргейці, аргосці) — жителі грецького міста Арголіди на півночі Пелопонесу; взагалі — греки.

Лабцки — італійське плем'я, жителі міста Лабики в Лації.

Сакранці (сакрани) — плем'я в Лації.

131. Камилла — італійська амазонка, ватажок загону вольськів

(народність у стародавній Італії). Загинула від руки соратника Енея Аррунта.

ЧАСТИНА П'ЯТА

1. Нар.: Напасть не по дереву ходить, а по тих людях (Номис. — С. 37).

5. Пред ним стоїть старий дідище — бог річки Тібр. За віруваннями стародавніх греків та римлян, у кожній річці жив однойменний з нею бог.

Він був собі ковтуноватий — ковтун — жмут збитого волосся.

Пелехатий — старий, зашуканий.

7. Іул постройть Альбу-град — згідно з легендою, місто Альба Лонга засноване Іулом (друге ім'я Асканій), сином Енея. Альба Лонга — попередниця Рима, перша твердиня нащадків Енея на італійській землі. Наступником Іула став його молодший брат Сільвій. З роду Сільвія вийшли Ромул і Рем, які через триста років після виникнення Альби (“Як тридцять промчатся годи”) заснували місто Рим.

З аркадянами побратайся — тобто побрататися з грецьким плем'ям, яке під проводом свого царя Евандра переселилося з Аркадії на Апеннінський півострів і осіло в Лаціумі, недалеко від того місця, де пізніше був збудований Рим. Евандр заснував грецьку колонію Паллантей (пізніша назва Палатин) і навчив місцевих жителів грамоти.

9. У віщуванні бога річки Тібра — Тіберіна (аналогія в українському фольклорі — “очеретяний дід”, водяний) особливе, ритуальне значення має двічі побачена Енеєм (у сні і наяву) — біла свиня з поросятами. У стародавніх греків і римлян принесена в жертву біла тварина найбільш бажана богам.

Три, тридцять — магічне число. Тут Котляревський іде за Вергілієм:

Знайдеш ти льоху велику під дубом, на березі
річки,

Буде лежати вона, поросят породивши аж
тридцять,

Біла сама, й поросята у неї при вимені білі
(Вергілій. — Кн. 8. — Ряд. 43 — 45).

10. Евандр — аркадський цар.

Ліси, вода, піски зумились — зумились — здивувалися.

13. І в його приязнь засталився — довірявся, здавався на його ласку.

Де гардовав Евандр з попами — гордувати — гуляти. Але дане тлумачення видається неточним. Слово походить від гард — перегородка на воді для ловлі риби, звідси “займище для рибної ловлі з житлом для рибалок” (“Словарь” Білецького-Носенка). Означає також: узгоджений поділ чогось, умова. У народній пісні:

Було тобі, пане Саво,
Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців

В куми собі брати

(Афанасьев-Чужбинский А. С. Собр. соч. — С-Пб, 1892. — Т. 9. — С. 356). Отже, “гардувати” тут у значенні: скріпляти угоду. Узгоджується з характером Евандра, як розсудливого, тямущого господаря, який влаштовує гуляння не просто для пиятики чи з панського гонору, а по завершенні якоїсь справи.

14. Хогь ти і грек, та цар правдивий — Евандр — виходець з Греції, а греки зруйнували Трою — батьківщину Енея.

Тепер тебе я суплікую — прошу.

16. Гак лучше в сажівці втоплюся і лучше очкуром вдавлюся — сажівка, сажавка — копанка, криниця на низу, де близько до поверхні підходять ґрунтові води. В сажівці до води можна рукою дістати. Також ще — невелика викопана водойма біля берега річки, озера, в якій тримають живу рибу.

Очкур — шнур, яким стягують у поясі штани або шаровари для підтримання їх.

17. Турбації не заживайте — не турбуйтеся (К.).

19. Подаються більш вишукані наїдки, ніж ті, які троянці вживали до цього. Дає обід аркадський цар Евандр, зображений великим і щедрим паном. І тут страви названі в тому порядку, в якому їх подавали на стіл.

Просілне з ушками. з грінками — просілне — з засолом (К.). Ушки — невеликі вареники з м'ясним фаршем, пельмені. Грінки — тут у значенні: сухарики, суп з сухариками.

Хляки — шлунок корови, теляти.

Телячий, лизень — язик.

Ягни — печеня. Вид наїдку (з грец. — К.).

Софорок — соус до курки, приготовлений на тому бульйоні, в якому варилася курка.

Три гури — три гори (пол.), дуже багато.

21. Евандр точив гостям розкази — Евандр розповідає про один з подвигів легендарного героя Геракла (Іракла), який був здійснений на італійській землі.

На крайньому заході античного світу серед океану був острів Еріф, яким володів Геріон, потвора з трьома тулубами. Після довгої мадрівки Геракл добрався до цього острова і викрав корів Геріона. На зворотному шляху на тому самому місці, де пізніше був заснований Рим, частину корів Геракла викрав велетень Как. Після жорстокого бою велетень був убитий Гераклом. За звільнення країни від злого Кака місцеві жителі установили в себе культ Геракла (“Евандр і празник учредив”). Потім цей культ перейняли римляни.

На задвірку хропти уклався — задвірок — частина двору позад будинку, хати.

23. К Вулкану підтющем ішла — у стародавніх греків Вулкан — бог вогню і ковальської майстерності (у римлян — Гефест), син Зевса і Гери. В античних міфах фігурує кривим, незграбним, закуреним димом кузні. В “Одісеї” Гомера та “Енеїді” Вергілія він виступає чоловіком Венери (Афродіти).

27. Киприда, Кіпріда — ім'я Венери, походить від назви острова Кіпр, на березі якого, за одним із міфів, вона народилася з морської піни.

28. Шишак — тут мається на увазі бойовий шолом, з вістрям зверху, на кінці якого була невеличка кулька (шишка).

Кабатирка — табакерка.

Насічка з черню — висічений на металі малюнок, орнамент, покритий зверху емаллю (черню) — спеціальним сплавом темно-сірого кольору для прикраси і збереження від корозії.

Образки і кунштики — картинки, якими майстри прикрашали вояцький обладунок. Робили також різні написи: родові та вояцькі титули воїна, власне ім'я меча, щита, рога, бойові девізи та ін. Тут бачимо трагедійне обігрування, змішування прикрас на стародавній, середньовічній та тогочасній зброї. На завершення — ще й брязкальця та дзвінки, доречні на кінській зброї, дитячих іграшках, але не на спорядженні воїна.

30. Махнула в Пафос оддыхать — йдеться про місто Пафос на острові Кіпрі, де був славнозвісний храм Афродіти (Венери), осередок культу богині.

32. Уже онагри захрючали — онагр — кабан (К.). У словниках в такому значенні слово “онагр” більше ніде не зафіксоване. Вживається у значенні: дикий осел.

35. А доки в паці будеш грати? — паці (рос. бабки) — дуже давня гра: розставляються різними способами фігурки з кісток тварин. По них влучають спеціальною кісткою — битою (інколи її заливають свинцем). Відомо багато різновидів гри. Грають двоє або й більше.

36. В опрічнеє попав число — тобто в число особливих, видатних (див. також коментар: V, 74).

Еней мій сват... — ніхто з роду Евандра не був одружений з кимось із роду Енея, отже, вони ніби ніякі не свати. Проте в народі сватами іноді називали людей, з якими уклали якусь угоду, яким щось продали з свого господарства чи купили у них щось. Купив, продав — породичався. З глибокої давнини іде поняття “сват”, адресоване людині, з якою взагалі мав якусь справу, навіть сходився, як з противником, у бою. В “Слові о полку Ігоревім”, порівнюючи битву з бенкетом, автор говорить: “Ту пир докончаша храбрїи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую”.

37. Уміє і склади читать — у старій дяківській школі довго (рік, а може, й більше) зубрили окремі літери й склади і тільки потім складали їх у слова та речення.

38. Зайдіть к лидійському народу — у стародавні часи Лідія — держава на заході Малої Азії. Згідно з легендою, етруски, які жили на Апеннінському півострові до римлян, прийшли сюди з Лідії. У поемі Вергілія розповідається, що на час прибуття Енея до Італії етруски терпіли гніт тирана Мезентія.

Чинш — податок, плата за користування землею. За кріпосного права “пускати на чинш” значило замінити панщину податком, дати селянам землю в аренду.

Хто жінку мав, сестру, ятровку — слово ятрівка повсюдно вживається у значенні “дружина чоловікового брата”. Отже, ятрівку можуть мати тільки жінки. В такому значенні це слово уже раніше вжите в “Енеїді” (див. коментар: III, 46), зафіксоване у словниках. Однак тут дане слово вжите у значенні, яке уже в добу І. Котляревського було глибоким архаїзмом, — ятровкою звать чоловіки жінку свого брата, братову. В такому значенні зустрічаємо це слово в “Галицько-волинському літопису” (XIII ст.), переклад якого зробив Л. Махновець: “По смерті Романови зустрічався був король угорський Андрій з ятрівкою своєю Анною у городі Сяноці”; “Коли ж настала зима, прийшов король у Галич і привів ятрівку свою, велику княгиню Романову” (Жовтень. — 1982. — № 7. — С. 14, 18). Тут Роман — князь галицький, Анна — його дружина, Андрій — король угорський, троюрідний брат Романа. Згадані в літопису родинні зв'язки є відгуком доби родової сім'ї, коли взяті братами жінки з чужих родів ставали в певних рамках власністю всього роду, і якщо виникала необхідність, один брат переймав обов'язки глави сім'ї другого брата.

Клейноди, животи, обнови — клейноди — коштовності, також атрибути влади гетьмана, полковника та ін.

Животи — життя.

43. Амбре (франц. ambre) — парфуми, духи. Власне “амбра” — застосовувана в парфюмерії речовина з приємним муксусним запахом, яку добувають з кишечника китів-кашалотів.

Презент (франц. present) — подарунок.

44 — 45. Порядок зображених на щиті Енея казкових персонажів загалом відповідає їхній популярності. Першою в цьому ряду — казка про Івасика-Телесика. Тут же зображена казкова змія-чудовисько Жеретія.

Вокруг же щита на заламах — залом — вигин, крива, поверхня сфери. На заламах — на верхній випуклій частині щита.

Котигорох. Котигорошок — персонаж української народної казки.

Іван-царевич, Кощій (Кашей), баба-яга — персонажі, що фігурують у багатьох українських, російських, білоруських народних казках.

Кухарчич, Сучич і Налетич — казкові персонажі, зараз менше відомі.

Услужливий Кузьма-Дем'ян — казковий персонаж, фігурував то як одна, то як дві особи. У І. Котляревського йдеться про одну, що підтверджує і коментоване місце, — “услужливий” вжите в однині. Подвійне ім'я зумовлене, зокрема, тим, що в кузні кують звичайно два ковалі. Кузьма-Дем'ян — коваль, також цілитель, знахар. Зв'язок між ковалем і цілителем-знахарем для сучасного читача може бути неясним. Але цей зв'язок стане зрозумілим, коли згадаємо про культ вогню, віру в його магічну силу. У фольклорній образній символіці вогонь — життя, рух, любов.

У церковному календарі записані два брати Косма і Даміан, які нібито жили у другій половині III ст. недалеко від Риму і прославилися чудодійним зціленням хворих, за яке не брали ніякої винагороди,

тільки просили вірити в сина божого Ісуса Христа. Прийняли мученицьку смерть від заздрісного лікаря-язичника. Канонізовані церквою брати-лікарі мають мало спільного з своїм фольклорним прототипом.

Дурень з ступою — персонаж народної казки. Нар.: Носиться, як дурень з ступою (Номис. — С. 52).

І славний лицар Марципан — Марципан — герой рицарського роману чи повісті, відомих на Україні та в Росії у XVIII ст.

47. Він доживавсь тогді вертепа — вертеп — український ляльковий театр. Власне лялькову гру знали на Україні, як і інших краях, з давніх-давен. Але вертеп виник у зв'язку з розвитком шкільної драми десь у XVII ст. Тексти вертепних драм дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. І. Котляревському, певне, доводилося бачити вертепні театральні дійства. Свідченням тому є згадка про вертеп в “Енеїді”, п'єси “Наталка Полтавка” та “Москаль-чарівник”, де письменник розвинув реалістичні традиції вертепної драми.

51. А на зикратого сам сівши — тут зикратий — масть коня. Починаючи з першого повного видання “Енеїди” (1842), в коментаторів немає однастайності в поясненні цього слова. У словнику, доданому до першого повного видання “Енеїди”, сказано: зикратий — різноокий кінь. У наступних авторитетніших виданнях — “білоокий, а сам іншої масті”, “білобокий”, “з білими боками”. В одному з словників української мови зазначено: зикра — очі/див.: К. с. — 1889. — Кн. 9. — С. 705). Польське *zirkaty* — зіркатий, людина з блискучими чи то витріщеними очима. Але коли йдеться про масть, то, певне, справа не в очах, а в плямах іншої, звичайно білої масті навкруги очей. Коли для знавців може й грають якусь роль відмінності в кольорі кінських очей, то для визначення масті вони не мають значення. Тут годиться тільки те, що видно на значній віддалі. Таким чином, у даному разі зикратий — з плямою іншої масті біля ока з одного чи з обох боків. Отже, Турн їздив на різномасному коні. В минулому значення коня, так само як і вола, в господарстві та військовій справі просто неможливо переоцінити. Звичайно, люди дуже добре зналися і на тій, і на другій тягловій силі. В характеристиці, оцінці коней та волів неабияке значення мала масть та інші похідні ознаки. Так, у спеціальному дослідженні на сторінках журналу “Киевская старина” повідомлялося, що тільки на Брацлавщині (примірно теперішня Вінниччина) розрізняли двадцять відтінків масті волів та ще плюс вісімнадцять різновидів за формою риг. І всі ці відтінки та різновиди мали свою назвукличку. Звичайно, аж ніяк не менше існувало відтінків у масті та інших ніби несуттєвих зовнішніх ознаках, коли йшлося про коней. Під час купівлі-продажу коней грали роль не тільки відомі нам з приказки зуби (визначали вік), а й маса інших ознак, у тому числі масть. Вороні коні вважалися витривалішими від світліших мастей (буланих, білих, в яблуках та ін.). Рябі коні саме через масть поцінювалися нижче і мали не дуже добру славу. Отож, “зикратий” Турна, який далі зустрінеться ще не раз, має на собі недобру прикмету, несе рутульського вождя до його поразки і загибелі.

У Вергілія про коня Турна читаємо: “Кінь фракійський під ним виграє, весь у яблуках білих” (книга дев'ята, 49). У стародавніх римлян коні з Фракії (теперішня Болгарія) славилися швидким бігом.

54. Набалдашник — тут у значенні: накриття переважно з дорогої тканини з оздобами. Нар.: Жіночий празник (любитель жіночого товариства, жіночий угодник).

56. Кабак — ніс.

58. Турн їм ізволив тимфи дати — тимфа, пимфа — варварський бурсацький жарт. Бурсак Антось в романі А. Свидницького “Люборацькі” (написаний у 1861 — 1862 роках) розповідає про нього так: “Пинфа от що: візьме паперу та бавовни і скрутить папір в дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот осторожно і подме. То так сапне. Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш. Так закашляєшся, що ну! Бухикаєш та й бухикаєш... І сльози котяться, наче били” (Свидницький А. Люборацькі. — К., 1971. — С. 25).

59. Цибелла (Кібелла) — велика мати богів і всього живого на землі, богиня родючості й відроджуваної природи.

63. Сатурнович, змилосердися — за міфологією, Сатурн — батько Зевса, до нього правив людьми і богами.

68. Реб'ятушки — в царській армії узвичаєне звертання воєначальників до солдатів.

Пройшлося сказати Енею: пас — тут пас вживається у значенні: відступаю, пасую. Термін походить з картярської гри — відмова від участі в даному розиграші до наступної роздачі карт.

71. Ходили рунди по валах — рунда — команда, що перевіряла вартові пости.

74. Мій батько був сердюк опрічний — сердюки — гетьманська гвардія, утворена на Лівобережній Україні в 60-х роках XVII ст. Сердюцькі полки порівняно з територіальними полками, або, як їх ще тоді називали, городовими, були невеликі, до п'ятисот козаків. Вони охороняли резиденцію гетьмана, військову артилерію, склади продовольства і боеприпасів, виконували поліцейські функції. Перебували на повному утриманні гетьманської казни, були ліквідовані у 1726 р.

Опрічний — особливий, відмінний від інших, тут: видний, видатний.

78. Іноси! — згода, хай буде так.

79. Дорожку знаю я окромну — тобто окрему, потайну.

80. І красовулю піднесли — кросовуля — велика чарка (К.).

81. Землі, овець і дать по плугу — тут у значенні: дати по плугу волів — по дві пари.

В чиновні вивесть обіщав — тобто в чиновники, що займали якусь посаду в урядових установах. Чиновники належали до привілейованого стану, мали звичайно потомствене або особисте дворянство.

82. Козак природі покоривсь — тобто підкоритися своїй козацькій

вдачі.

83. Ви сами мали паніматку — мати Іула, перша дружина Енея — Креуза, загинула під час утечі з Трої.

84. Твоїм будь братом не стижуся — перед нами епізод, що воскрешає характерний для крзацтва звичай і показує, наскільки сильною була серед нього традиція побратимства. Воєначальник, що стоїть на вищих шаблях суспільної ієрархії, урочисто перед громадою називає своїм братом простого воїна, що добровільно йде на подвиг, клянеться заступити його матері рідного сина.

І тут же — бурлескна гра: поняття з побуту російської регулярної армії — “пайок”, “квартира” — поставлені в один ряд з речами патріархального козацького та селянського побуту. Все назване змішувалось і в реальному житті України кінця XVIII — початку XIX ст., проте “пайок” і “квартира” не були властиві побуту старої селянки.

86. Пікет — передовий сторожовий пост, застава.

87. У Вергілія про Раменту (Рамнета) читаємо:

Сам він був цар і вішун, і Турну-цареві був милий;
Та вішунням загину від себе не міг відвернути

(Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 327 — 328).

Тестамент — заповіт, духівниця.

88. Потиснув, мов Хому Ярема — маються на увазі комічні персонажі в фольклорі українського, російського та білоруського народів. Хома і Ярема фігурують у жартівливих піснях, анекдотах, лубочних картинках (малювань). В одній з пісень зустрічаємо слова, що нагадують коментований рядок “Енеїди”:

...Ходімо у церкву
Богу молитися.
Хома надів ризи,
А Ярема взяв книги.
Де не взявся піп та дяк —
Хома вискочив у двері,
А Ярема у вікно.
Як затис та й затис —
Та й Хому притис...

(Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. — К., 1978. — С. 269).

91. Пальонка — вид горілки.

І приколов його, як квітку, Що баби колють на намітку — намітка — святкове вбрання одруженої жінки; довге, мало не до землі, покривало, яким зав'язували поверх очіпка голову. Прийнято було покійницю в домовині покривати зверху наміткою. Інколи до намітки пришилиювали воскову квітку.

93. Агапій Шамрай так коментує це місце: “Слимаки — монастирські служки... І знову в цій строфі — яскрава картина з побуту школярів старих часів (“курохватів”), які добували собі прожиток не завжди достойними способами. Цікаво відзначити, що для них господарі, у яких вони крали, то “вороже плем'я” — Гевали і Амалики. За біблією, Амалик — родоначальник племені амаликітян, що

ворогувало з євреями, а Гевал — назва народу арабського походження — гевалітян, — що так само ворогував з Ізраїлем. Звідси в біблії, а потім пізніше і в мові духівництва ці назви стали загалом означати людей “чужих”, “ворожих”. Причому назву “гевал” вживали в зневажливому значенні — простак, грубіян та ін. Це зневажливе ставлення до міщанства і селянства з боку школярів типове для тих часів, коли навчальні заклади були ізольовані, користувалися самоврядуванням, і школярі, або “спудеї”, розвивали в собі професійну замкненість і деяку погорду до інших “неосвічених” станів. (Так само, як, наприклад, для німецьких студентів середньовічних університетів, всі, хто не належали до “ученого стану”, називались звисока “філістимлянами”, або скорочено — “філістерами”. Знов-таки біблійна термінологія — філістимляни — народ, що ворогував з євреями) (Котляревський І.П. Повне збір. творів: У 2 т. — К., 1952. — Т. 1. — С. 525 — 526).

Що роблять часто і дяки — мандровані дяки, бурсаки.

95. Дали рутульцям накарпас — дали прочуханки.

Кал — грязь.

По сам пас (пол.) — по пояс.

96. Волсент — проводир кінноти латинян.

101. Уже знайома нам бурсацька макаронічна мова (див. коментар: IV, 46 — 47). Переклавши латинські слова, слід читати:

Гріх робиш, брате милий,

Невинному смерть задаєш:

Я дурень, розбійник, розбишака,

Найбільший негідник! гайдамака;

Постій! невинную кров ллєш.

На що ж розраховував Низ, звертаючись до Волсента на бурсацькому арго? Щоб збити з пантелику, виграти час, затримати піднесений над головою друга палаш. А ще мав надію, що Волсент хоч на якийсь момент прийме його за людину з свого табору, адже зрозуміле тільки бурсакам арго служило свого роду паролем.

111 — 112. Ці строфи написані в душі народних голосінь матері за сином-одинаком.

115. Що мов на його сап напав — тут сап — утруднене, свистяче дихання через закладений ніс.

116. ...Брат брата в батька луплять — лаються.

Гак в мідні клекотить гарячій — мідня — підприємство, де плавлять мідь.

Гак в кабаці кричить піддячий — кабак (рос.) — шинок. У старі часи було прийнято різні урядові укази та розпорядження читати в людних місцях: на ярмарках, площах, у шинках тощо. Звичайно, піддячому особливо доводилося підвищувати голос у шинках, щоб перекричати п'яний гамір.

118. Парнас — гора в Греції, де, за міфологією, перебував покровитель мистецтв Аполлон і музи.

Пегас — у грецькій міфології — крилатий кінь. На вершині гори Гелікон вибив копитом джерело, з якого пили воду музи і яке давало

натхнення поетам.

120. Якраз і тарани вродились — тарани застосовувалися під час штурмів фортець. Тяжку, оббиту металом колоду підвішували на канатах чи ланцюгах на поставлених на колеса поперечках. Таран підкочували до кріпосної стіни чи то брами і, розгойдуючи, били в неї колодою. Оббитому металом чи цілком металічному передньому кінцеві колоди інколи надавали форму баранячої голови. За аналогічним принципом працювали тарани — дерев'яні довбні — в олійницях. Підвішеними до стелі таранами підбивали клини, які притискали прес, що вичавлював з відповідно підготовленого насіння олію. Застосовувалися тарани і для пресування воску на воскобійнях. Тут продовжується розпочате у четвертій частині “Енеїди” травестійне обігрування, комічне зниження зброї, бойового обладунку двох воюючих армій, ототожнення їх з предметами господарського вжитку. До того ж, всі давніші види зброї беруть свій початок від предметів господарського вжитку (ті ж тарани, вся холодна або ще говорили — біла зброя, певною мірою і вогнепальна). Замість бойових таранів рутульці використовують довбні з олійниць, якими проти фортечних укріплень нічого не вдієш. Тимчасом у наступній строфі з їх допомогою військо Турна валить браму.

123. Геленор — троянський воїн, син лідійського царя і рабині Лікімнії (Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 544 — 549).

Лик — у Вергілія Лікос (Вергілій. — Кн. 9. — Ряд. 556 — 566).

Верлань — крикун.

Кундель — вівчарка степової породи.

І, мов на поступки, хотілось Рутульцям перегону дати — змагаючись у бігах наввипередки чи що інше, буває, ідуть на поступки, скажімо: “починай бігти першим”. Як у шахматах, починаючи гру з явно слабшим противником, інколи дають фору — знімають з дошки якусь фігуру.

124. Пробралися подуть тичок — тобто помірятися силою в поединку, бою. У народних казках герої інколи, перш ніж почати поєдинок, а то й перериваючи його, дмуть тичок (місце поединку), щоб в такий спосіб виявити, хто з них сильніший.

129. Лигагь латинські потали! — потапці — особливо злиденна страва: хліб, накришений у посолену воду. Нар.: Лигай потапці, впустивши в юшку (Номис. — С. 235).

131. По-сербськи величали віру — тобто лаялися нецензурними словами.

132. Голіаф — біблійний велетень і силач.

Один дражнився Битіасом — травестійне обігрування імені троянця Бітій у Вергілія.

Із Кочубейським він Тарасом — мається на увазі слуга великих магнатів, князів Кочубеїв, які мали маєтки в Диканьці, самій Полтаві, інших місцях. Котляревський добре знав Кочубеїв і їхнє оточення. Одному з них, Семенові Михайловичу Кочубею (1778 — 1835) присвятив власноручно підготовлене видання “Енеїди” (1809).

137. Стратилат — воєначальник, ватажок війська.

139. Келебердянська верства — локальна приказка. Матвій Номис до приказки “Випросталась, як семисотна верства” дає таку примітку: “Семисотні верстви були за цариці Катерини. По старих шляхах вони ще й тепер (середина XIX ст. — О. С.) іноді є: дубові, високі. Пирятинська верства теж семисотна, — себто верства, що вони стоять по старому шляху з Переяслава у Лубни” (Номис. — С. 288).

Келеберда — містечко Полтавського полку.

Попава богиню камнем в лад — тобто в лоно. Тут: лоно — низ живота.

142. Генеральний обозний — одна з вищих посад у гетьманському уряді на Україні. У його віданні була організація і постачання війська, артилерія. Генеральний обозний також брав участь у зносинах з іншими державами, переговорах з іноземними послами, засідав у генеральному суді. Були також полкові обозні.

ЧАСТИНА ШОСТА

1. Біжать в олимпську карвасар — йдеться про одну з давніх форм народного судочинства, щось близьке до третейського суду чи суду честі (відповідно в російського народу — “на миру”). Обрані громадою авторитетні люди вислуховували обидві сторони і тут же виносили своє рішення. Слово “карвасар”, як і сама інституція суду на ярмарку, давнє, уже в часи Котляревського можливо сприймалося як архаїзм.

3. Як грек на ніжинські ковбаси — це вже друга згадка про греків-колоністів на Україні (див. коментар: IV, 125). Нар.: Ласий, як до ковбас. Ласий на ковбаси (Номис. — С. 98).

Я намочу вас в шевський, квас — шевський квас — розчин дубильної речовини для вичинювання шкур.

4. Запру в смирительних домах — такі будинки були введені при Петрі I для ув'язнення за порівняно незначні злочини. Коли перед судом поставала особа з привілейованих станів (а богині ж сюди належать), вона по можливості відбувала покарання в такому будинку, а не в тюрмі. Як місця ув'язнення ці будинки припинили існування у 1884 р.

Жінок там на тютюн міняють — ще один, уже третій (див. коментар: III, 3; IV, 126) відгук у поемі пісні “Гей на горі та женці жнуть”. Тут ремінісценція рядків:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.

6. В античній міфології Венера традиційно прихильна до Марса — бога війни. Тому природно, що тут вона виступає ще й в образі маркітанки. Останні супроводжували армію в походах, торгували різними продуктами, напоями, предметами солдатського вжитку.

І бите з ними м'ясо їла — тобто м'ясо настріляної дичини.

7. Літературознавець Юрій Івакін слушно вказує на перегук епізодів із побуту небожителів у шостій частині “Енеїди” з творами Шевченка останніх років життя: “Юродивий” (1857), “Муза” (1858),

“Слава” (1858), “Гімн черничий” (1860). Коментуючи рядки вірша “Слава”:

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась...
Моя крале мальована,

зазначає: “Говорячи про стилістичну залежність Шевченкового твору від бурлескної традиції, маємо на увазі передусім “Енеїду” Котляревського. Вже лайливе звернення до слави в перших рядках вірша своїм комічним нагромадженням лайливих визначень нагадує славнозвісну “художню лайку” персонажів “Енеїди”. Шевченкова “кряля мальована” дещо схожа на таку ж легковажну Венеру з “Енеїди”, що “все з воєнними жила” (Івакін Ю. О. Коментар до “Кобзаря” Шевченка: Поезії 1847 — 1861 рр. — К., 1968. — С. 243).

9. фригійське плем'я не проклято — тут і далі фригійці — троянці. Фригією називали область Малої Азії, в межах якої була Троя.

10. Прометей (у грецькій міфології) — добрий титан, оборонець людей. Допоміг Зевсові перемогти злих титанів і здобути владу над світом; викрав з Олімпа вогонь і приніс людям. За це Зевс звелів прикувати Прометея до скелі на Кавказі і прирік на вічні муки: щодень орел розкльовував йому печінку, а на другий день вона виростала знову. Так прикутий Прометей мучився протягом тисячоліть, поки його не визволив Геракл. “Прометей, — за словами К. Маркса, — найблагородніший святий і мученик у філософському календарі” (Маркс К., Енгельс Ф.З ранніх творів. — К., 1973. — С. 22). Образ Прометея — мужнього захисника людини, поборника добра і справедливості — один з найважливіших в ряду вічних образів світової літератури. Появившись в “Енеїді” І. Котляревського, так само як і інші образи поеми, в трагедійно-гумористичному контексті, Прометей продовжив своє життя в українській літературі.

12. Як дам! очіпок ізлетить... — збити очіпок жінці (дівчата очіпка не носили) — означало завдати їй сорому. Тадей Рильський у статті “До вивчення українського народного світогляду” писав: “Я пам'ятаю випадок, коли семилітній хлопчина, граючись, скинув очіпок заміжній жінці в товаристві. Жінка розплакалася від образи, що він змусив її, чесну молодицю “світити волоссям”. Я пам'ятаю, наскільки безуспішними були якось мої спроби утішити гнів однієї молодиці на іншу, головним чином задля того, що остання її “розчіпчила”.

13. ...Наш олімпський предводитель — дворяни губернії та повіту на спеціальних зібраннях обирали з-поміж себе на певний строк предводителя дворянства з числа найбільш знатних та авторитетних. Так, з утворенням Полтавської губернії 1802 р. першим предводителем (маршалком) був обраний князь С. М. Кочубей, що відіграв певну роль і в житті автора “Енеїди”. В шостій частині поеми — помітніше уподібнення небожителів великопанській дворянській верхівці, а земних владик — середньому та нижчому прошаркові дворянства з прикметами їхнього побуту.

Зводниця цитерська — походить від назви острова Цітера

(Кіфера), де був особливо поширений культ Венери і знаходився її храм. Цітера — одне з імен Венери.

14. У восьмій пісні Гомерової “Одіссеї” розповідається, як Афродіта (Венера) зраджувала свого чоловіка Гефеста (Вулкана) з богом війни Аресом (Марсом). Розлючений Вулкан у своєму домі потай прилаштував над ложем сіті (“Мов павутиння легке, ніхто їх побачить не міг би...”), якими Марс і Венера в момент їхнього побачення були накриті, а потім прив'язані до ложа. Вулкан скликав подивитися на спійманих усіх богів Олімпа. У Котляревського кара ревнивого чоловіка зображена в дусі давніх народних звичаїв — Вулкан підрізав зрадницю пелену. У такому вигляді викритих розпутниць виводили на люди.

Ретязьок — поводок, прив'язь.

15. То верб'я золоте росло — верба, що росте, квітує, — символ родючості, достатку, життєвої сили, тоді як суха — осідок злого духу, всього ворожого життю. До примовки “Золоте верб'є за ним росте” Іван Франко дає пояснення: “Говорять про щасливого, всіма любленого чоловіка, що ширить довкола себе радість і задоволення” (Франко. Приповідки. — Т. 2. — С. 209). Чи не частіше ця примовка фігурує в іронічному значенні, від супротивного, прикладається в насмішку до нікчемної, осоружної людини, як у даному випадку. Нар.: Куди не повернеться — золоте верб'я росте. (Іноді так хвалять, а іноді ганяють. — Номис. — С. 62).

16. Наброїти — натворити, накоїти.

Мов тільки вилізла з води — за одним з міфів, Венера народилася з морської піни біля скелі на березі острова Кріт.

Невинничаєть, мов Сусанна — мається на увазі біблійний персонаж Сусанна (Старий завіт, книга Даніїла, глава 13). Її переслідували два похитливі діди і, не добившись свого, оббрехали, звинувативши у зраді чоловікові. Сусанну виправдав і врятував від смертної кари юнак-пророк Даніїл. У сучасному канонічному тексті біблії епізод з Сусанною відсутній. Вважають, що він не має історичної основи і вставлений у старозавітний текст пізніше, десь у I ст. до н. е.

Не діждеш з бабкою своєю — за міфологією, богиня Венера бабусі, так само як і матері, не має. Проте тут згадка про бабусю на місці. Адже Юнона в запалі лайки докоряє Венері, що та видає себе за цнотливу старосвітську хуторянську панночку. А панночки в патріархальних поміщицьких сім'ях звичайно виростали під опікою бабусь.

17. ...На угори слаби — ідіоматичний вираз; застосовується з фривольним інколи відтінком, до невитриманих людей.

Утори — виріз, жолобок на краю бочки, в який вставляють дно.

18. По п'ятах виб'ю чубуками — знову зустрічаємо тут рису дворянського побуту. Чубуки — довгі, не менше метра палиці, лозини, або мундштуки для люльки, прийняті у дворянському середовищі тієї доби. “По п'ятах чубуками” — специфічна кара для осіб “благородного стану”. Справа в тому, що фізичне покарання дорослих дворян заборонялося законом. У підписаній Катериною II “Грамоті на права,

вільності й переваги російського дворянства” (1785) зазначалося: “Тілесне покарання хай не діткнеться благородного” (Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Спб., 1830. — Т. 20. — С. 347). На недовгий час це положення було скасоване імператором Павлом I, а після його смерті знову відновлене. Палицею чи то чубуком по п'ятах — і боляче, і сліду немає, і на ноги якийсь час не стане, щоб побігти скаржитись. А коли й рушить, скажімо, дружина до предводителя дворянства, то хай докаже, що її побито, коли сліди відсутні.

20. І стаття на Шведськую могилу — це значить на братську могилу, в якій поховані російські та українські воїни, що загинули під час Полтавської битви. Могила стоїть на полі битви, близько шести кілометрів від Полтави.

22. Язик його тож не клесачка — клесачка — шевське знаряддя, міцна коротенька палиця, якою розгладжують (виклесують) шви.

23. Див. коментар: IV, . 97.

24. Із Стехівки то шинкаренко — Стехівка — село за 12 — 15 кілометрів на північ від Полтави. Складається враження, що Тигренко реальна особа, як Вернигора Мусій серед троянців, зустрінутих Енеєм у підземному царстві (III, 107). Однак таких відомостей немає. Треба думати, прізвище Тигренко походить від назви корабля, на якому у Вергілія плыв Массик зі своїм військом (“Перший Массік, що на мідному “Тігрі” прорізує хвилі; Тисяча хлопців у нього...” — Вергілі й. — Кн. 10. — Ряд. 166 — 167).

25. Сей лежнем в винницях служив — тут гра слів: 1) лежень — лежебока, ледащо; 2) груба колода, брус, що лежить на землі і служить опорою для чого-небудь. Приміром, на лежнях, частіше кажуть — лежаках, стоять чани з брагою на винокурнях.

Недавно з кошельком ходив — тобто терпів нестатки, жив бідно. Про того, хто не мав свого господарства, жив тільки з того, що десь дістане або заробить, в народі говорили: “Тягнеться з грошика та з кошика”.

Зробила паном із чупруна — чупрун — простолюдин.

27. Корея, кирея — верхній довгий з грубого сукна одяг з відлогою.

Го родом з Глухова іриста — Глухів — старовинне українське місто. Було резиденцією останнього гетьмана Кирила Розумовського у 1750 — 1764 роках, адміністративним центром Лівобережної України. Зараз Глухів — місто Сумської області, районний центр.

29. По пальцям тож не розлічу — названо всі народні способи лічби та обліку в минулому. На пальцях — ясно. Карбїж — зарубки, позначки на чому-небудь, звичайно на палиці. Часто при позичках, різних господарських обліково-торгових операціях така палиця служила юридичним документом. Звідси пішла українська назва основної грошової одиниці — карбованець (карбувати). Названий і порівняно новіший спосіб лічби — “на щотах” (рахівниці).

30. Волосожар — народна назва сузір'я Плеяд; етимологію цього слова пов'язують з вогненно-білявим, ніби палаючим, волоссям людини.

Віз — народна назва сузір'я Великої Ведмедиці.

А хто прудився у кабиць — даний рядок, а відтак і вся змальована тут картина нічного козацького табору, е віддаленою ремінісценцією української народної картини “Козак Мамай”, зокрема одного з її численних варіантів, підписуваного:

Козак — душа правдивая, сорочки не має,
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє.

У п'єсі “Наталка Полтавка” І. Котляревського цей крилатий гумористичний вираз уже прямо спливає в тексті, одначе дещо змінений відповідно до поетично-молодечої вдачі сироти “без роду, без племені” Миколи. Збираючись іти шукати долі на Чорноморію, куди переселилася частина запорожців, Микола говорить: “Люблю я козаків за їх обичай! Вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють... Я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити” (дія друга, ява перша).

Прудитися — виганяти бліх з одягу на вогні. Також бити воші.

Кабиця — тут у значенні: похідне польове вогнище. Зараз на півдні України кабицею називають літню піч надворі.

44. Дутеля з'їсти — померти. Дутель — порожній горіх.

47. Хто не сусіль, тому кабаки — сусіль — те саме, що “шасть”, “шмиг”, тобто втекти. Кабаки дати, втерти — покарати. Отже: хто не втече, тому погибель.

І коси на траву найшли — всупереч приказці “Найшла коса на камінь” аркадяни косять рутульців, мов траву.

52. Комлицької буркою прикрили — тобто калмицькою.

57. І в тарадайці напірають — тут у травестії вживається слово “тарадайка”, так само як раніше бендюги, замість того, щоб сказати “бойова колісниця”.

64. Юнона в котика з ним грала — дитяча гра “в котика й мишки”: мишка втікає, котик її доганяє.

66. В керей бідного Сихея — тобто в кирей чоловіка Дідони, убитого її братом Пігмаліоном. Лише один раз І. Котляревський називає покійного чоловіка Дідони по імені.

67. Не гречі — нечемно, не гречно.

70. Таку Юнона зливши кулю — злити кулю — вчинити несподіванку, фокус, хвацько обернутися.

Перевернувшіся в зозулю — зозуля, поряд з павою, вважалася священним птахом Юнони.

71. У Вергілія названі тут Оре, Парфен, Пальм не рутульці, а троянці (Вергілій. — Кн. 10. — Ряд. 750 — 832), отже, їх Еней убити не міг. Пальма убив етрусський цар Мезентій; Оре і Парфен загинули від руки мезентійського воїна Рапона. Лугаг і Лавз — воїни з рутульського стану.

Витерти ворсу — тут у значенні: дати прочуханки, побити.

74. Варяниця, варениця — виготовлений для вареників, розкачаний на коржик шматочок тіста, зварений без начинки разом з варениками і разом з ними поданий на стіл.

77. Підкоморий — дворецький, наглядач і розпорядник при

королівському дворі у Польщі.

Любистком мухи обганяв — на Україні любисток — перше зілля, яким обкладають покійника.

Гайстер — айстра.

78. Запахнули за щоку п'ятак — у статті невідомого автора про українські похоронні обряди і повір'я в журналі “Киевская старина” читаємо: “Що стосується монети, то інколи її вкладають в рот покійникові за ліву щоку, а інколи зав'язують в платок і кладуть за пазуху, теж з лівого боку. Відносно мети цього обряду я там чув (у селі Краснопілля в десяти верстах від Коропа. — О. С.), між іншим від людини грамотної, буквально повторення класичного вірування, що вона потрібна для плати за переїзд через річку на паромі” (К. с. — 1890. — Т. 30. — Кн. 8. — С. 332 — 333).

79. Тоді якийсь їх філозоф — тобто бурсак, студент вищого, останнього, класу (з дворічним, інколи трирічним строком навчання) в духовних школах. Іван Франко до примовки “філзоф: обутий, а сліди босі за ним” дає таку примітку: “В давніх школах студенти двох найвищих клас... Такі філософи дуже часто не кінчали науки, пускалися на мандрівку, робилися дяками або писарями, бували іноді душею корчемних компаній, які забавлялися своїми фіглями, але при тім бували також предметом насміху для багатших господарів” (Франко. Приповідки. — Т. 3. — С. 250). Образ такого дяка Галушкинського, під явним впливом “Енеїди”, та пародію на його надгробне слово дає Григорій Квітка-Основ'яненко в повісті “Пан Халявський” (1840).

80. Паллантей. — столиця царя Евандра.

82. І всі асесорського чина — тобто згідно з “Табелем про ранги”, введеного Петром I для всіх, хто перебував на державній цивільній і військовій службі, чину колежського асесора. “Табель про ранги” поділяв усіх чиновників на чотирнадцять класів, від найнижчого (колежського регістратора) до найвищого (у цивільній службі — канцлера, у військовій — генерал-фельдмаршала). Колежський асесор, рахуючи від найвищого, — восьмий клас, у армії йому відповідав чин капітана. Для основної маси служилого люду, який, згідно з положенням того ж “Табеля”, починав службу з найнижчого щабля, чин колежського асесора був вершиною кар'єри. Вище піднімалися одиниці. Це були якраз ті винятки, що підтверджують правило. Піднявшись до восьмого класу, одержували потомствене дворянство (було ще особисте дворянство).

Драгоман — перекладач при дипломатичній місії, посольстві.

83. Не ворог, хто уже дублений — тобто мертвий, задубілий.

84 — 85. Ще один зразок макаронічної мови на бурсацький лад. Подаємо підрядковий переклад промови Енея перед латинськими послами:

Латин цар есть невгомонний,
А Турн найгірший дурак.
І навіщо воювать вам зі мною?
Латина вважаю за сліпого,

А вас, сенатори, без ума;
Латину рад мир дати,
Дозволю мертвих поховати,
І злості на вас нема.
Один єсть Турн ворог мій,
Сам, отже, повинен воювать;
Велить так доля, щоб Еней
Вам був цар, Амати зять.
Щоб привести до кінця війну,
Ми зробим з Турном поединок,
Про що всім кров проливать?
Чи Турн буде, чи Еней
Латинським скіпетром управлять —
Укажуть меч або бог.

86. Дрансес — у Вергілія Драк, рутулець, вороже настроений проти Турна.

90. Трахон — у Вергілія Гархон, воєначальник етрусських загонів, що виступали на боці Енея. Разом з Енеєм підійшов на допомогу оточеним у фортеці троянцям.

91 — 92. У стародавніх римлян існував звичай спалювати трупи на вогнищі. При цьому прийнято було кидати у вогонь різні речі, які могли згодитися небіжчикові у загробному житті. Чим ціннішу річ кидали у вогнище, тим більшу шану віддавали покійному.

Келеп — бойова палиця з булавою або металевим тягарем якоїсь іншої форми.

Трохи, тороки — ремені коло задньої луки (вигину) сідла для закріплення сумок, одягу, зброї та ін.

Волоки — мотузки чи ремінці, якими зав'язують постолі та обв'язують онучі на носі.

93, Лаврент — місто в Лації, столиця царя Латина. Було розташовано серед лаврових лісів.

Поспульство, поспільство — народ.

95. Брехун, юриста, крюк, підтяга — піти в юристи у феодально-кріпосницькій Російській імперії означало піти, за виразом самого І. Котляревського, в “п'явки людські”. Серед усіх змальованих в “Енеїді” суспільних станів не було такого, про якого б поет відгукувався з таким сарказмом і гнівом, як про юристів. Слід звернути увагу, в якому ряду тут стоїть “юриста”, Підтяга — злодій (від “тягнути”, “підтягати”). Пор. також строфу про “зліднів” біля входу до пекла (III, 47), про чиновну братію в самому пеклі (III, 73), характеристику Возного в “Наталці Полтавці” устами Миколи: “Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!” (дія 2, ява 4).

96. Діомид — у Вергілія Діомед, уславлений грецький герой. Силою і хоробрістю поступався тільки перед Ахіллом. Брав участь у Троянській війні на боці греків. У битві під Троею поранив богиню Венеру і самого бога війни Марса. Після падіння Трої оселився в Італії і заснував там кілька міст. У критичний момент війни з троянцями латиняни і рутульці послали послів до Діоміда з проханням

виступити на їхній стороні. Діомид відмовив їм і порадив шукати шляхів до миру з Енеєм.

97. Венул — латинянин, родом з грецького міста Аргоса, де царював Діомид ще до того, як вирушити на війну проти Трої. Очоловав послів латинян до Діоміда.

98. Коли греки здобули Трою, Еней самовіддано кинувся рятувати пенати (богів-охоронців домашнього вогнища) та свою родину. На плечах виніс старого батька Анхіза із палаючої Трої, а потім разом з ним поплив, виконуючи волю богів, до берегів Італії. По дорозі в Італію Анхіз помер.

100. Дошці — панове.

102. Землі шматок єсть не під нужду — тобто ділянка землі, без якої можна обійтися, в якій немає великої потреби.

103. Шалевий пояс — пояс, вив'язаний, мов шаль, із шерсті.

Люстрина — дорога шовкова тканина з глянцем.

Сап'янці — чоботи з спеціально обробленої, високого гатунку шкіри.

Торжок — місто, нині районний центр Калінінської області РРФСР. Славилось виробництвом взуття, також золотошвейними промислами.

Потибеньки — шкіряні лопаті з обох боків сідла, інколи з карманами. Звідси пішло прізвище — Потебня.

118. Коли б пан Феб од перепою Заранше в воду не заліз — Феб, або Аполлон — бог сонця.

120. Навісна — дівка, яку нав'язують багатьом женихам.

122. Тут названі села, розташовані навколо Полтави.

Івашки — кілометрів вісім на північ від Полтави.

Мильці — південна околиця Полтави.

Пушкарівка — село стояло теж на південь від Полтави, зараз злилося з містом.

Будища — на північ від Полтави є Великі і Малі Будища. Співробітники Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського вважають, що згадані саме Малі Будища — село, давніше від Великих Будищ.

Горбанівка — село на північ від Полтави. Зараз злилося з містом.

127. Кликнула мавку вод Ютурну — Юнона покликала німфу, сестру Турна. Німфи — нижчі божества, що жили, за віруванням стародавніх римлян, у морях, річках, полях, луках, лісах тощо як втілення відповідних сил природи.

129. Камерта вид на себе взявши — союзника Турна, одного з проводирів латинського війська.

130. Розмир — тут у значенні: перемир'я.

Тулумній к битві підтруняв — йдеться про рутульського віщуна Тулумнія, гарячого прихильника Турна. Щоб зірвати перемир'я між воюючими сторонами і не допустити поединку Енея з Турном, він метнув свого списа в ряди противника і вбив одного з дев'яти синів грека з Аркади Гілліпа. І знову розгорівся бій.

132. Спотиньга — несподівано.

135. Япид, цілюрик лазаретний — у Вергілія — Япіг, троянський віщун і знахар. Щоб продовжити віку своєму батькові, Іасові, він вивчив цілющі трави і глибоко опанував лікарське мистецтво.

Цирульник (цілюрик) — в часи І. Котляревського в російській армії так звали лікаря. Одночасно він виконував також обов'язки перукаря.

136. І шевську смолу прикладає — у народній медицині шевська смола використовувалася для заліплювання поранених місць.

137. Гарлемпські каплі — назва походить від міста Гарлема в Голландії. Ліки вживалися при захворюванні сечогінних каналів.

142. Султан — оздоба у вигляді пучка пір'я або кінського волосу на головному уборі. Троянські воїни і греки носили кінський волос звичайно на бойовому шоломі.

147. Зборні ізби — збірні — приміщення, в яких збирався сход.

151. Жердка — дерев'яна палиця, горизонтально підвішена до сволоків у хаті або хижці. На жердці вішають одяг.

153. Верзун — шкіряний постіл, лапоть.

155. Такий, як був Нечеса-князь — Потьомкін Григорій Олександрович (1739 — 1791), найвпливовіший з фаворитів Катерини II, був генерал-губернатором Новоросії, також фактичним повелителем Гетьманщини (Лівобережної України). З політичних міркувань записався в Запорізьку Січ, діставши при цьому, згідно з козацьким звичаєм, прізвище Грицько Нечеса. Звичайно, це ніскільки не завадило йому санкціонувати розгром і пограбування Січі військами регулярної армії 4 червня 1775 р. — через три роки після прийняття Грицька Нечеси в січове товариство, — та покласти в свою кишеню левову частку багатств запорізької старшини. Потьомкін був високого зросту, з статною фігурою, смаглявим кольором обличчя, чорним довгим волоссям на голові, яке звичайно розчісував п'ятірнею (звідси Нечеса).

157. Оддячивши йому сто з оком — тобто, віддавши йому з лихвою, з процентом. Око — стара міра рідини (приблизно 1 — 1,5 літра), а також ваги (приблизно 1,2 кілограма).

162. “Іноси! сількісь! як мовляла” — вислів, що означає: згода, хай буде й так! Про мене, як так, то й так!

Метелиця — дуже давній народний масовий танець, що відтворює ритми зимової хуртовини. Відомий ряд варіантів пісень-примовок під цей танець. Ось один з них, записаний за життя І. Котляревського:

Ой надворі метелиця,
Чому старий не жениться.
Як же мені женитися,
Що нікому журитися!

(Вестник Европы. — 1829. — № 22. — С. 153).

164. Ти в руку не піймав синицю — походить від народної приказки: “Краще синиця в руках, ніж журавель у небі”.